(उग्रमोदिनी)

भिषक् सर्वस्वम् with the commentary of कविराज अघोरनाथशास्त्री - also the translation in Bengali at the end - Part I - upto 4th chapter.

Calcutta, n.d.

1351

12

2008-0275

116.

Bill No 3/07

NDA government?

Yes 41% No 59%

• The poll reflects the opinions of Net users who chose to participate and not necessarily of the general public.

Today's question: Would you watch an India match if Sourav Ganguly, Rahul Dravid and Sachin Tendulkar do not play?

name four times. Nobody had addressed Lyngdoh's predecessors — T N Seshan and M S Gill — by their first name before. Given the fact that Modi had gone hammer and tongs in his attack against CEC's decision to disallow early elections in Gujarat, his political opponents wondered if it was not a deliberate attempt to stress that Lyngdoh was a Christian.

Sarva Shiksh

By Mahendra Ved
TIMES NEWS NETWORK

New Delhi: The teachers have high-sounding names like *Acharyaji* and *Guruji*, but they teach in 10-by-10 hovels or in slums under sub-human conditions. The quality of education is as inferior as the infrastructure.

spite the fact Gujarat has been peace-

vanced eye- care building a

but the stark fact remains that 8th

भिषक्सर्वस्वम् ।

(अध्यायचतुष्टयान्वितम्)

प्रथम-सञ्जनम्

कविराज-श्रीमदघोरनाथशास्त्रि-सारस्वतरत्नेन
विरचितं व्याख्यातमनूदितञ्च ।

कलिकातानगर्याम्
आनन्दखाँ सरण्याः २४ सङ्ख्यकभवनात् आयुरारोग्यमन्दिरात्
श्रीमता शिवनारायण घोषेण प्रकाशितम् ।

रायवागान सरण्याः २५ सङ्ख्यकभवने भारतमिहिरयन्त्रे
श्रीमता महेश्वर भट्टाचार्येण मुद्रितम् ।

भिषक्सर्वस्वस्य

द्वितीयसञ्जनम्

यन्त्रस्थम् ।

विज्ञप्तिरियम् ।

इह खलु परो विश्वासोऽयं वर्त्तते सर्वेषु वेदो यथाऽपौरुषेयस्तथा वेदत्वसामान्येनारोगतन्त्रो नामायुर्वेदोऽपि । पौरुषेयत्वेव जन्यापरनामधेयस्य युज्यते ध्वंसप्रागभावयोः सम्बन्धः । अतोऽनादिकालमारभ्य स्वतःसिद्धः—उत्पन्नस्याविर्भूतस्याभावोलयो वा नित्यं भवितुमर्हति निश्चितम् । यत आयुर्वेदस्योत्पत्तिर्नास्ति, ततोऽयं नित्यप्रवृत्तवर्त्तमान इति सर्वेषां तत्त्वदर्शिनामभिमतम् । निखिलभुवनव्याप्तं विविधचिकित्साविधानमायुर्वेदस्य परानुसृतेरेवानुसृतमिति मन्यन्ते बहवो बुधाः । तत्त्वानुसन्धायिनः पाश्चात्यपण्डिताः पण्डित वाइज-(Dr. Wise) प्रमुखाः सुधियश्चिकित्सका आहुः—सार्वदेशिक्याश्चिकित्सायाः जन्मभूमिरयं पुण्यदेशो भारतवर्षः ।

अत्र ग्रन्थे वयं आर्षाप्तानुशासनसम्मतं वचनं प्रातीच्यपण्डितप्रोक्तेन तत्त्वेन सार्धं समालोच्य—नित्यसत्यसुवृत्तस्यायुर्वेदवचनस्य परानुसरणं पाश्चात्यागदतन्त्रे प्रदर्श्य—सत्यं ख्यापयामः । मन्यामहे तत् ख्यापनं देशकालपात्रदर्शिनां विचारे सुविहितम् ।

पुरा यद्द यत् तत्त्वमाप्तवचनतः सुविज्ञातं प्राचीनैर्विज्ञैरधुना तत्तत् तत्त्वं नत्वं-शतोऽपि वा परिज्ञातं नव्यैर्बुधैरित्यभिजानन्ति सर्वे । वर्त्तते प्रकृतिविपर्ययो यथा देशस्य तथोपदेशव्यभिचाराच्छिचानुशीलन-कर्मविपर्यासो वर्त्ततेऽधुनैव । अतोऽस्माकं समाजे यादृशो विपर्यस्तलोकाचारो दृश्यते कुलाचारस्यापि विपर्यासस्तथा लक्ष्यते सर्वैः । इत्यतः पुराचरितं यत् सुपरिज्ञातं प्राचीनैस्तदधुना कर्मभ्रंसान्नतूपलब्धुं शक्नोति कोऽपि ।

अतो वयं कृतोद्यमास्तेषामायुर्वेदतत्त्वे दर्शनमाकृष्टुं—काव्यरसेनैतत् सुरुच्यं कृत्वा भिषक्सर्वस्वमिदं रचयितुञ्च । चेदिदं भिषजां मनोज्ञमभविष्यत् तदा कृतार्थश्चाभविष्यम् ।

सर्वस्वमेतद्भिषजां प्रबोधने
सतत्त्ववृत्तं विवृतं प्रयत्नतः ।
यदि प्रमादेन क्वचित् प्रकाशये
क्षमस्व तत् स्वीयगुणैर्महोदय ॥

इत्यलमतिविस्तरेण ।

ग्रन्थकारस्य—

श्रीरस्तु ।

सूचीपत्रम् ।

उपक्रमणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

शारीरविज्ञानीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

सात्म्यरक्षणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

जनपदोद्धरणीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रमादपरिहारप्रार्थनेयम् ।

(मुद्राकर-लिपिकर-प्रमादाः सम्भवितुमर्हन्ति बहुषु ग्रन्थेषु)

नित्यः सत्पुरुषो विकारकुशलां शक्तिं प्रगृह्य प्रियाम्
सङ्कल्पैराखिलविश्वलोकमसृजल्लोकस्ततो विक्रियः ।
लोकः पश्यति तद्वदीह सदस-च्छ्लेषं नुवा भावुको
दोषाढ्यं गुणवर्जितं गुणमयं निर्दोषमस्त्यत्र किम् ॥

ततः—

अदृष्टा नराणां क्रियासु प्रमादा
विशन्ति प्रभूता विधातुर्नियोगात् ।
अदृष्टभ्रमाणां बहुशः प्रवेशो
विधातुर्विधानात् स्वभावप्रसिद्धः ॥

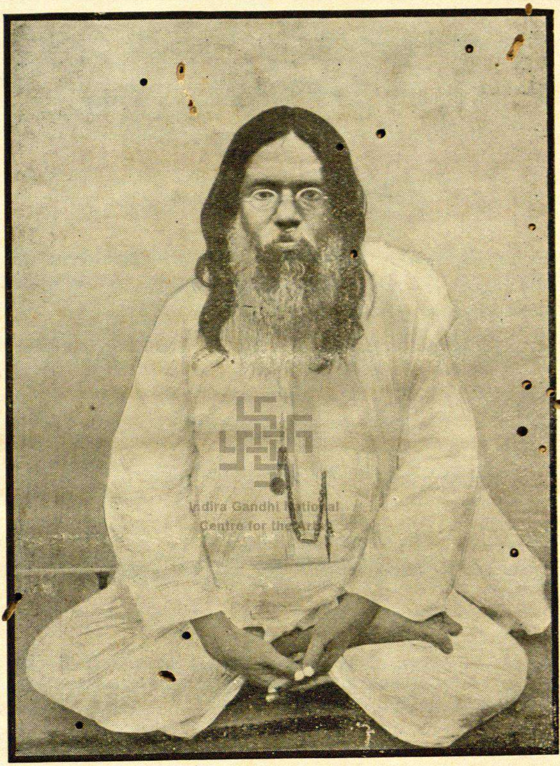
साधूक्तिरियम्—

दोषी नास्ति गुणैर्हीनो दोषहीनो नवा गुणी ।
आवृणोति ततो दोषान् विवृणोति गुणान् सुधीः ॥

ग्रन्थकृत्-परिचयः।

ब्रह्मणो हरिनाथस्य विद्यारत्नमहामतेः।
आयुर्विदां वरस्याहं शिष्योऽस्मि स्नेहभाक् भिषक्॥
देवकृष्णाश्रयो यत्र गायत्र्या यत्र सम्भवः।
जन्म यत्र महाशक्त्यास्तत्र जन्माऽभवन्मम॥
गङ्गातीर-पवित्रकोणनगरे ख्यातो महामण्डलः
काली यत्र कृपेक्षणाद् दिशति शं तत्पुण्यवंशाश्रितः।
गोपः श्रीमदघोरनाथसुमतिर्गोपालचन्द्रात्मजः
सर्वस्वं भिषजामिदं व्यरचयत् श्रीप्राणचन्द्राश्रितः॥

नत्वा गुरोः पदयुगं विधितः सुभक्त्या
सर्वस्वमत्रभिषजां विरचय्य यत्नात्।
लोकेषु तत्कृपया ह्यतनोत्यघोरो
नागाब्धिनागशशिमे शकभूपवर्षे॥

শ্রীঅঘোরনাথ ঘোষশাস্ত্রী

भिषक्सर्वस्वम् ।

उपक्रमणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

मङ्गलाचरणम् ।

शक्तिर्यैका समेत्य त्रिगुणविरहितं ब्रह्म सत्यं पुराणं
स्वेच्छालीलावशाद्वै सृजति जगदिदं पाति हन्ति स्थिता धं ।
कान्तिक्षान्तिक्षुधेच्छा-धृतिमतिकरुणा-धीस्मृतिप्रीतिरूपां
तां वन्देऽहं सुखं प्राग् गदहरकथने प्राञ्जलिर्ज्ञानयोगात् ॥१॥

श्रीमन्तौ जगतः प्रणम्य पितरौ दुर्गाशिवौ भक्तितो
ग्रन्थस्यास्य गदापसरणविधिं व्याख्यातुकामो मुदा ।
शास्त्रे सज्जनसेविते दृढतरं संन्यस्य चित्तं ब्रुवे
आर्यामानुमतां हितार्थविवृतिं व्याख्येयमामोदिनी ॥

ग्रन्थस्य मङ्गलाचरणविधौ—तत्सुखसमाप्तिकामनया तत्परिपन्थिदुर्विपाकं निराकर्तुं ग्रन्थकारः प्रकटयति प्राक्—

शक्तिरिति—या एका शक्तिः प्रकृतिर्निर्गुणं ब्रह्म सङ्गत्य स्वकामनया जगदिदं सृजति पाति विनश्यति च, सा जीवे कान्तिः क्षान्तिः क्षुधा इच्छा धृतिः मतिः करुणा धीः स्मृतिः प्रीतिरित्यादिरूपेण संस्थिता, तां—गदहरमुद्दिश्य ग्रन्थं यं कथयति, ग्रन्थकारस्तस्य प्रारम्भे प्राञ्जलिः सन् ज्ञानयोगात् सुखं वन्देऽहम्। भैषज्यतन्त्रस्यास्य मङ्गलाचरणे शक्तिप्रणतिर्विहिता, यतः आत्मरक्षणी शक्तीरक्षति जीवानां जीवनम् हितञ्च। "प्रकृतिर्धरति जीवान् धर्मः प्रकृतिपूजनम्"। १।

ब्रह्मदक्षाश्विनीजेन्द्रभरद्वाजात्रिजान् मुनीन् ।
धन्वन्तरिञ्च सुश्रुतं चरकं प्रणमाम्यहम् ॥ २ ॥
वृद्धवैद्यसमाचारात् सिद्धयोगक्रियाश्रयात् ।
भिषक्सर्वस्वनामाऽयमघोरेण निबध्यते ॥ ३ ॥
देहात्मेन्द्रियसत्त्वानां योगो जीवितमुच्यते ।
धारका धातवस्तस्य वातपित्तकफास्त्रयः ॥ ४ ॥
शीर्यते यत् सदा लोके शरीरं तन्निगद्यते ।
देग्धि प्रतिदिनं तत्तु देहः प्रोक्तो मनीषिभिः ॥ ५ ॥
स्थूनाभिर्धार्यते हर्म्यं रम्यं यथा सुखावहम् ।
स्थूनाभिस्त्रिभिर्दोषैः शरीरं धार्यते तथा ।
पर्यायैस्तच्छरीरं हि त्रिस्थूनं देह उच्यते ॥ ६ ॥

ब्रह्मेत्यादि :—अत्र मङ्गलाधानार्थकं पुनः कथयति—आयुर्वेदप्रवक्तॄन् ब्रह्मादीन् मुनीनेतान् प्रणमामि । २ ।

वृद्धेत्यादि :—वृद्धवैद्यानां सम्यगाचरणं परिज्ञाय भिषजानां सिद्धयोगानां यथादोषप्रयोज्यानां प्रक्रियाप्रकरणादिकान् समाहृत्य ग्रन्थकारेण अघोरेण भिषक्सर्वस्वनामाऽयं ग्रन्थो निबध्यते । ३ ।

देहेत्यादि :—आयुर्लक्षणं लिखतीऽत्र,—यथोक्तं चरके—"शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।" ततो धातुनिरुक्तिसङ्गतं वृद्धवैद्यवचनम्—"धारणाद्धातवस्त्वेयुर्वातपित्तकफास्त्रयः" । ४ ।

शीर्यत इत्यादि :—शरीरस्य चयवृद्धिशीलत्वं निरुक्त्या कथितमनेन । ५ ।

स्थूनाभिरित्यादि :—स्थूनाभिर्यथा रम्यं हर्म्यं धार्यते, तथेदं शरीरं त्रिभिर्दोषैः स्थूनाभिरिव धार्यते, अतः शरीरं देहः त्रिस्थूनमिति पर्यायैरुक्तम् । ६ ।

आकाशं सत्त्वरूपञ्च रसजा तस्य कम्पनात्।
वायुर्भवति नित्यं तद् रजसा वातसम्भवः॥०७॥
वातवेगाद्रजोवृद्धेरेजयन् सत्त्वभासनात्।
सञ्जनयति तेजस्तद् रजसो गुणवर्धनात्॥ ८॥
वेगविरामतो नित्यं तमसा गौरवं भवेत्।
जायते स्थूलभूतञ्च दार्यादिकं ततस्ततः॥ ९॥
रजःश्लिष्टेन सत्त्वेन समं समगुणोऽनिलः।
वातो ज्ञानविधाता हि पवनो भगवान् स्वयम्॥ १०॥

आकाशमित्यादि :—सत्त्वं, सतोऽविक्रियस्याविनाशिनोभावः ; यदुक्तं पूर्वाचार्यैः—"आकाशो नित्यः सत्यः अशरीरी च"। सृष्टेरादौ ब्रह्मणः कल्पनावशादाकाशस्य कम्पनात् (उद्रिक्तरजसा) वायुर्भवति। श्रुतसिद्धवचनम्—"यथापूर्वमकल्पयत्" कल्पनावेगात् रजःसम्भवः। सत्त्वं रजसायोगेन वातं जनयति। ७।

वातवेगादित्यादि :—रजोवृद्धेर्हेतोर्वातवेगात् तौ आकाशवातौ ऐजयन् कम्पयन् ततः सत्त्वस्य भासनात् तेजः सञ्जनयति। अतो रजसोगुणवर्धनात् तेजसः सम्भवः। ८।

वेगविरामत इत्यादि :—यथा स्रष्टुकामस्य ब्रह्मणो रजोगुणोद्रेकात् सञ्जातोवेगो भावपदार्थस्तथा तस्य भावान्तरे विकृतिर्जायेत स्वतः ; अत उद्रिक्तवेगोविरमति विपरिणमति क्रमेणातो तमसा वार्यादिकस्थूलभूतेषु। ततो गौरवस्थौल्यवर्धनात् वारिक्षित्योः तमोमयत्वं स्वतोऽनुमीयते पर्यवेक्षणात्। ९।

रजःश्लिष्टेनेत्यादि :—त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृत्या गुणेन सार्धं वातादीनां सागुण्यं प्रदृश्यतेऽत्र। सत्त्वगुणात्मिको वातः, यतोऽसावुदीरयति चैतन्यं ; ननु उद्भासयति तत् ; वायोरुद्भवो रजसा सत्त्वस्य विपरिणामात् ; अतो रजःश्लिष्टेन सत्त्वेन सार्धं वातस्य सागुण्यं कथितमत्र। यदुक्तं भावप्रकाशे—"दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः। रजोगुणमयः सूक्ष्मः रूक्षः शीतो लघुश्चलः"। केषाञ्चिन्मते वातो रजोधर्मा। असौ ज्ञानविधाता स्वयं भगवान्। १०।

रज्यते येन सत्त्वञ्च रागद्वेषात्मकं महत् ।
दुःखानां जनकं तत्तु रजः प्रकृतिलक्षणम् ॥ ११ ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मानो दर्पो रजोद्भुतः ।
अतोऽस्य दुःखधर्मित्वं धर्म एव निगद्यते ॥ १२ ॥
सत्त्वाक्तरजसा सार्धं पित्तं समगुणं सदा ।
पित्तं दधाति चोष्णत्वं तीक्ष्णत्वञ्च स्वधर्मतः ॥ १३ ॥
ताम्यते येन सत्त्वञ्च जड़त्वं लभतेऽपि च ।
तमोऽस्य गौरवं धर्मो निष्क्रियत्वमबोधता ॥ १४ ॥
श्लेष्मा तु तमसा सार्धं साम्यं भजते सदा ।
श्लिष्यते हि शरीरञ्च तत् स्थैर्यं विदधाति च ॥ १५ ॥

रज्यत इत्यादि :—निरुक्त्या रजोगुणात्मिकायाः प्रकृत्या लक्षणमुक्तमत्र । ११ ।

काम इत्यादि :—कामादयो रजोद्भुताः दुःखधर्मित्वमस्य गुणः । १२ ।

सत्त्वाक्तरजसेत्यादि :—सत्त्वं अक्तं विकशितं (मिश्रितं सत्) येन तत् सत्त्वाक्तं, तदेव रजः, तेन सत्त्वाक्तरजसा सार्धं पित्तं समगुणं; पित्तं सत्त्वोद्भासकं रजोगुणात्मकञ्च। यथोक्तं भावप्रकाशे—"पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तमम्"।—धर्मोऽस्य तीक्ष्णत्व-मुष्णत्वञ्च ; यथोक्तं चरकसंहितायाम्—"सस्नेहमुष्णतीक्ष्णञ्च"—इत्यादिः । १३ ।

ताम्यत इत्यादिः—तमोगुणात्मिकायाः प्रकृत्या लक्षणं निरुक्त्या कथितं संक्षेपतः ।१४

श्लेष्मेत्यादि :—श्लेष्मा तमोगुणात्मकः, स तु शारीरधातुमाश्लिष्य स्थैर्यं विदधाति। यथोक्तं भावप्रकाशे—"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा। तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत्"। स्थैर्यमेव श्लेष्मणो धर्मः। यथोक्तं चरकसंहितायाम्—"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः।" १५ ।

श्लेषविपर्ययो वातो वातविपर्ययः कफः ।
रूक्षः सूक्ष्मो लघुः शीतः पवनश्चञ्चलः खरः ॥ १६ ॥
सस्नेहाम्लोष्णतीक्ष्णञ्च पित्तं द्रवं सरं कटु ।
पिच्छा शीतः कफः स्निग्धः स्वादुः स्थिरो मृदुर्गुरुः ॥१७॥
देशकालर्तुयामैश्च ग्रहाणां दृष्टिभिः सदा ।
दोषसाधर्म्यतः कोपं चयं शममियाद्भुवि ॥ १८ ॥
पार्वत्यजाङ्गलानूपा वातपित्तकफाः क्रमात् ।
धर्मसामान्यतस्तत्तु सागुख्यं कथितो बुधैः ॥ १९ ॥
ग्रीष्मान्तशिशिरादीनामादानमुत्तरायणम् ।
शेषर्तूनां ततः संज्ञा विसर्गो दक्षिणायनम् ॥ २० ॥

श्लेषविपर्यय इत्यादि :—वातस्तु श्लेषविपर्ययधर्मा—कफविपरीतगुणश्च । यथोक्तं चरकसंहितायाम्—"रूक्षशीतो लघुःसूक्ष्मश्चलोऽथविशदः खरः"—वातः—"। १६ ।

सस्नेहाम्लोष्णतीक्ष्णमित्यादिः—श्लोकेनानेन पित्तकफयोर्धर्मगुणाः कथ्यन्ते । यथोक्तं चरकसंहितायाम्—सस्नेहमुष्णतीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु—पित्तं" ।—"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।—श्लेष्मणो गुणाः—" । १७ ।

देशकालर्तुयामैरित्यादि :—भुव्यव देशादीनां धर्मो ग्रहाणां दृष्टिभिर्वातादीनां दोषसाधर्म्येण चयकोपशमान्—इयाज्जीवः । वातधर्मतो रूक्षत्वं यत्र देशादिषु वर्त्तते, तत्रैव—सामान्यं वृद्धिकारणं—इत्याप्तानुशासनाद्द वातसञ्चयो भवितुमर्हति । अतः पित्तकफसञ्चयादीनां विचारः कार्यः । १८ ।

पार्वत्यजङ्गलानुपा इत्यादि :—पार्वत्यदेशो वातलः, जाङ्गलो पैत्तिकः, श्लैष्मिकोऽप्यानुपः । अत्रापि धर्मसामान्यतः सागुख्यं कथितम् । इत्येव देशभेदलक्षणम् । १९ ।

ग्रीष्मान्तशिशिरादीनामित्यादि :—ग्रीष्मान्तानां शिशिरादीनामृतूनां त्रयाणां संज्ञा—आदानं उत्तरायणञ्च । शेषाणां त्रयाणामृतूनां विसर्गो दक्षिणायनञ्च । उत्तरायण-

सञ्चितः शिशिरे वायुः क्रूरः स श्लेष्मणा भवेत् ।
कुपितः प्रावृषि ह्येष: प्रशान्तः शरदि भवेत् ॥ २१ ॥
निदाघे वृद्धवातेन चोष्मणा पित्तसञ्चयः ।
तद्वृद्धघनसंसर्गाच्छ्लेष्मणा तापसङ्कुहात् ॥ २२ ॥
ततस्तापावरोधाच्च शरदि प्रकोपं व्रजेत् ।
हेमन्ते प्रशमं याति कफवृद्धैः स्वभावतः ॥ २३ ॥
हेमन्ते तुहिनाहारात् स्वतः कफस्तु चीयते ।
विस्रस्तो दीप्तपित्तेन वसन्ते स प्रकुप्यते ॥ २४ ॥

प्रवृत्तिः—उत्तरायणक्रान्तिपातश्च माकर्यां संक्रान्त्यामभवत् पुरा। अतो माघमासत आषाढ़पर्य्यन्तं—ग्रीष्मान्ताः ऋतवस्त्रयः—(अधुना आषाढान्ते प्रावृण्मध्यं भवति।) दृश्यमानमिदानीं पौषस्य दशमदिनादारभ्याषाढ़स्य नवमदिनं यावत्—ऋतवस्त्रय उत्तरायणम्? शेषा ऋतवो विसर्गः, स तु दक्षिणायनम्। रसादीनामादानादादानं विसर्जनाद्विसर्गश्च । २० ।

सञ्चित इत्यादिः—शिशिरे शैत्यगुणसाम्याद्द वायुर्भवेत् सञ्चितः। शैत्यगुणसाम्याच्छ्लेष्मणोऽपि वृद्धिर्भवेत्। अतः पारस्परिकधर्मवैषम्याद्वायुरिह क्रूरो भवेत्। स शिशिरसञ्चितः श्लेष्मानुबद्धःक्रूरवायुः प्रावृषि प्रकुपितस्ततः शरदि प्रशान्तो भवेत्। २१

निदाघ इत्यादी—निदाघे रसशोषाद्द रूक्षसाधर्म्याद्द वातो वर्धते, तेन वृद्धवाते ग्रीष्मसाधर्म्यात् पित्तसञ्चयो भवेत्। घनसंसर्गात् प्रावृषि तापसङ्कुहात् पुनः सञ्चितं पित्तं वृद्धं भवति। वृद्धमलावसन्नम्। ततः शरदि तापावरोधाच्च तत् पित्तं प्रकोपं व्रजेत्। ततो हेमन्ते कफनिचयात् प्रशमं याति तत्। केषाञ्चिन्मतेऽत्र प्रावृषि यत्तु तापसङ्कुहो भवति ततोऽपि तु तापसङ्कुहो भवतुमर्हति शरदि। २२।२३।

हेमन्त इत्यादी—हेमन्ते तुहिनाहारात् कफः स्वतः चीयते। वसन्ते सूर्यस्योत्तरायणं—तदादानधर्मात् पित्तमुद्दीप्तं स्यात्। तेन स कफः प्रकोपं व्रजेत्।

पुनर्याति प्रशमं स निदाघे वातपित्ततः ।
चयकोपशमानाञ्च विधिरत्र निबध्यते ॥ २५ ॥
संवत्सरस्य भावा हि वर्तन्तेऽहर्निशो भुवि ।
आदानं दिनमानञ्च विसर्गो रात्रिरुच्यते ॥ २६ ॥
प्रातः श्लेष्मा ततः पित्तं पराह्णे वर्धतेऽनिलः ।
रात्रावपि भवेत्तेषां चयकोपादिकं तथा ॥ २७ ॥
चन्द्रार्कास्तोदयाभ्यां यद् दिवारात्रिप्रकल्पनम् ।
चयकोपशमं यान्ति दोषास्तद् भावभेदतः ॥ २८ ॥

वातपित्ततो निदाघे पुनः प्रशमं याति सः। इति दोषाणां चयकोपशमविधिः । २४ । २५ ।

संवत्सरस्येत्यादिः—भुवि पृथिव्यामिति निर्देशाद् भूलोकजीवसङ्घे संवत्सरस्य भावा वर्तन्ते। वक्ष्यमाणेन वचनेन तत् स्पष्टीक्रियते। नराणामायुर्विचारे दोषप्रवृत्तिर्यथोक्ता नन्दनेन—"आयुषस्ते विभागाश्च वर्तन्ते नियतं नरे। आयुःप्रत्यूषसन्धौ तु शैशवं कफकारणम्। प्रातर्यामे भवेद्बाल्यं कैशोरञ्च ततः परम्। तृतीये यौवनं प्रोक्तं प्रौढ़ं शेषे तथा भवेत्। आयुर्दिनमतिक्रम्य वार्धक्ये तन्निशा भवेत् ॥" २६ ।

प्रातरित्यादिः—प्रातः संरभ्य यथा श्लेष्मादीनां वृद्धिर्भवेत् स्वभावतः, तथायुर्विभागेऽपि कफादीनां वृद्धिर्भवेत्। यथोक्तं नन्दनेन—"सञ्चिनोति कफं बाल्ये, यौवने पित्तसञ्चयः। वृद्धो वातस्तथा प्रौढ़े वार्द्धक्ये क्रूरतां गतः। २७।

चन्द्रार्कास्तोदयाभ्यामित्यादिः—चन्द्रार्कयोरस्तोदयाभ्यां यथा प्रवहति काले दिवारात्रिप्रकल्पनं, वर्षमानकाले तथा आदानविसर्गयोः प्रकल्पनम्। एतयोरुभयोर्भावविचारे यत्साम्यमुपलभ्यते तत्रापि चन्द्रसूर्ययोर्भावभेदसाम्यमनुमीयते। अतस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोर्भावभेदात् स्वत एव वातपित्तकफा दोषाश्चयकोपशमान् यान्ति। २८ ।

चन्द्रकलां तनोति या दीप्तादीप्तां क्रमेण तु।
तन्यते कलया यस्मात् तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः॥ २९॥
यदार्कलम्बगश्चन्द्रस्तदा तिथिरमा स्मृता।
अर्काद्विनिःसृतो याति कलावृद्धिं यथोत्तरम्॥ ३०॥
अमादि पौर्णमास्यान्ता याः कलास्तिथयस्तुताः।
प्रतिपदादयः पञ्च कर्षणी रसकर्षणात्॥ ३१॥
ततः षष्ठ्यादयः पञ्च शोषणी रसशोषणात्।
एकादश्यादयः पञ्च पोषणी रसपोषणात्॥ ३२॥
कर्षण्यां शमनी शस्ता शोषण्याञ्च रसायनी।
पोषिण्यां हरणी शस्ता क्रिया ह्येता बुधैर्मताः॥ ३३॥

चन्द्रकलामित्यादिः—चन्द्रकलान्तनोति विस्तारयति या—या वा चन्द्रकलया तन्यते सा (तन+इथिन्) तिथिः। इत्यनेन श्लोकेन निरुक्त्या तिथिर्निर्दिश्यते।२९।

यदेत्यादयः—यदा सूर्यलम्बविद्धराशिसंस्थाने चन्द्रस्तिष्ठति तदाऽमातिथिर्वर्तते। ततो विनिष्क्रान्तो यदा तदुत्तरोत्तरं कलावृद्धिश्चन्द्रमसो भवति, तदा शुक्लकलावृद्धिः कृष्णकलाह्रासश्च वर्तते। पौर्णमासीमतिक्रम्य सा कलावृद्धितः कृष्णकलावृद्धिः शुक्लकलाह्रासश्च भवति। सा कलावृद्धिस्तिथिरित्यभिधीयते। प्रतिपद् द्वितीया-तृतीया चतुर्थी पञ्चमीति पञ्च रसकर्षणात् (वातवृद्ध्या) कर्षण्यस्तिथयः। षष्ठी-सप्तमी अष्टमी नवमी दशमीति पञ्च रसशोषणात् (पित्तवृद्ध्या) शोषण्यस्तिथयः। एकादशी द्वादशी त्रयोदशी चतुर्दशी पूर्णिमाऽमावा इति पञ्च रसपोषणात् (श्लेष्मवृद्ध्या) पोषण्यस्तिथय इति तिसृस्तिथीनां क्रियानुसारिण्यः संज्ञाः।३०।३१।३२।

कर्षण्यामित्यादिः—कर्षण्यान्तिथौ संशमनीक्रिया शस्ता:, न तु विरेचनादीनि कर्माणि कार्याणि; शोषण्यान्तिथौ रसायनी क्रिया शस्ता, न तु रसहानिः कार्या। पोषण्यान्तिथौ रसहारिणी क्रिया कर्त्तव्या। इत्येतानि कर्माणि शास्त्रसम्मतानि।३३।

वीर्यभावबलैरन्ये निरीचन्ते ग्रहा भुवम् ।
नित्यं तद्भावभेदाद्धि दोषचयादिकं भवेत् ॥ ३४ ॥
रविः सत्त्वरजोदाता रजस्तमस्करः शशी ।
मङ्गलश्च रजोधर्मा तत्समत्रिगुणो बुधः ॥ ३५
विदधाति गुरुः सत्त्वं सत्त्वतमस्करो भृगुः ।
शनैश्चरो ददात्येव तमः सत्त्वं तमोवृतम् ॥ ३६
चन्द्रो वेदं दिशं तज्ज्ञः नागश्च भार्गवस्तथा ।
रविर्ग्रहशशाङ्कौ च वाणचन्द्रौ धरासुतः ॥ ३७
आदित्यश्च ततो जीवो वेदं कुजस्ततः पुनः ।
ततः शनैश्चरोऽन्ते च भुञ्जीत वसुपञ्चकौ ॥ ३८

वीर्यभावबलैरित्यादिः—पार्थिव द्रव्याणि यथा नरशरीरे गुणानुसारेण वीर्यविपाकप्रभावतः क्रियां कुर्वन्ति, तथा ग्रहा वीर्यभावबलैर्भुवं निरीचन्ते, तेषां भावभेदान्नित्यं दोषाणां चयादिकं भवेत् । ३४ ।

रविरित्यादौ—रविः सत्त्वरजोदाता—अतो वातपित्तकरः, शशी रजस्तमस्करः—पित्तश्लेष्मकरः, मङ्गलो रजोधर्मा—पित्तकरः, बुधः समत्रिगुणः, अतो वातपित्तकफानां साम्यं दिशति, गुरुः सत्त्वं विदधाति अतो वातकरः, भृगुः सत्त्वतमस्करः वातश्लेष्मकरः, शनैश्चरस्तमोददाति—अतः श्लेष्मकरः, पुनः शनिर्यदा सत्त्वं दधाति तदा तमोवृतं सत्त्वञ्च, श्लेष्मवृतं क्रूरवातं जनयति । ३५।३६ ।

चन्द्र इत्यादौ—चन्द्रो वेदं चत्वारि वर्षाणि, बुधो दिशं दश वर्षाणि, भार्गवो नागश्च अष्टवर्षाणि, रविग्रहशशाङ्कौ ऊनविंशतिवर्षाणि, धरासुतो मङ्गलो वाणचन्द्रौ पञ्चदश वर्षाणि, ततो जीव आदित्यं द्वादश वर्षाणि, ततः कुजो मङ्गलः पुनर्वेदं चत्वारिवर्षाणि भुञ्जीत । इत्यत्र ज्योतिषसंहिताकथित-प्रकाशदशाविचारेण सार्धं ऐकमत्यं दृश्यते । अत्र वयोभेदेन ग्रहाधिकारभेदः कथितः । ३७।३८ ।

शीतं चन्द्रस्याधिकारे वसन्तो बुधशुक्रयोः ।
आदित्यकुजयो ग्रीष्मो वर्षाधिपो बृहस्पतिः ॥ ३९
मङ्गलः शरतोनाथः शनिर्हेमन्तशीतयोः ।
वयोभेदादृतूनाञ्च भावाद्दोषः प्रवर्तते ॥ ४०
के नाभौ वर्तते सूर्यस्तल्ललाटोरसोः शशी ।
लोचनोदरयो र्भौमो हृन्नासापाणिषु बुधः ॥ ४१
कण्ठाञ्च श्रवणे जीवो जिह्वामुष्कादिषूशनाः ।
शनिर्जानुरुदन्तेषु शारीरग्रहमण्डलम् ॥ ४२

शीतमित्यादिः—चन्द्रस्याधिकारे बाल्ये चत्वारि वर्षाणि, शीतं तत्तु धर्मसाम्यात् कफप्रधानम्। ततो बुधस्याधिकृतानि दशवर्षाणि, कैशोरं समत्रिगुणात्मकम्। शुक्रस्याधिकारस्त्वाष्टवर्षाणि, यौवनम्—वातश्लेष्मिकम्। बुधशुक्रयोः कालस्तु वसन्तः, एतस्मिन् काले कफप्रकोपः सम्भवितुमर्हति। ततश्चतुस्त्रिंशद्वर्षेषु आदित्यकुजयो-ग्रीष्मो वातपित्तकरः, कफप्रशामकश्च। ततो द्वादशवर्षाणि यावद् वर्षाधिपो बृहस्पतिः—वातप्रकोपकः पित्तकृच्च रसवर्षाणात् कफकृदित्यप्यनुमीयते। ततो वर्षचतुष्टये शरन्नाथो मङ्गलः पित्तप्रकोपको वातप्रशामकश्च। अवशिष्टेष्वष्टाविंशतिवर्षेषु शनिर्हेमन्तशीतयोरधिपतिः—कफकृत्पित्तप्रशामकश्च। इत्येव वयोभेदादृतुभेदाद्दोषचयादिकं स्वत एव प्रवर्तते। अतो बाल्ये कफप्राधान्यं कैशोरे दोषसाम्यं, यौवने वातश्लेष्मिकं प्रौढ़े वातपैत्तिकं वार्द्धक्ये श्लेष्मानुबद्धक्रूरवातवर्धनं तत्तल्लक्षणं स्वाभाविकम्; एतन्मूलको रोगोऽपि भवितुमर्हति स्वभावतः। अतो वयोभेदाद् दोषभेदो विचार्यो भिषग्भिः। ३९।४०।

क इत्यादौ—ग्रहस्थानानि निर्दिश्यन्ते नरदेहेऽत्र; केशिरसि नाभौ च सूर्यो वर्तते; ततो ललाटे उरसि च शशी वर्तते। लोचनयोरुदरे च भौमो मङ्गलः, नासायां हृदि पाण्योश्च बुधः, उशब्दोऽव प्रबुद्धीकरणे तत्प्रयोगान्नियोजनतोविशेषेण। श्रवणे कण्ठाञ्च जीवो बृहस्पतिः, उशनाः शुक्रः जिह्वायां मुष्कादिषु, रसहर्षादीनामुपभोजयति नियतम्।

उत्तमाङ्गे ग्रहाःसर्वे नित्यं तिष्ठन्ति यादृशम्।
अधमाङ्गे ग्रहास्ते तु नित्यं तिष्ठन्ति तादृशम्॥ ४३

चन्द्रमा प्राचति क्ष्मायां सोमं सोतुं स्वलीलया।
सविता तेजसादाय रसं विश्वं प्रसूयते॥ ४४

दन्तेषु जानावुर्वोश्चशनिरिति शारीरग्रहमण्डलम्। अतः शिरसि स्नायुंबन्धनी वायुवाहिनी नाड़ी, मस्तके त्वचशिफारूपेण विस्तृता; अतो वाताधिष्ठानं मूर्द्धि; वायूनां धर्मसाधनानुकूलः श्लेष्मा वर्तते तत्र—अतः शिरःकफात् सर्वाङ्गश्लेष्मपोषणं भवति। सूर्यस्य सत्त्वरजोधात्वत्वात् वातपित्तकृत्त्वं निर्दिशन्ति केचित्। तत्र स्वेद-विधानं न शस्तमिति तेषाम्मतम्। नाभिर्हि धमनीमूलम्; रक्तस्य पित्तधर्मत्वात् तद्वाहनसहायो वायुः, अतो रवेर्वातपित्तकृत्त्वेन सार्धं नाभे क्रियासाम्यं दृश्यते। ततो ललाटे वक्षसि चन्द्रस्याधिष्ठानात्श्लेष्माधिष्ठानम्। अपिच रजोगुणाधिष्ठानात् पित्तमपि तत्र तत्र अवस्थातुमर्हति। लोचनयोरुदरे च भौमोमङ्गलः पित्तकृत्। नासायां हृदि पाण्योश्च बुधः समविधातुकः, अत एकोल्वने द्वन्द्वोल्वने सन्निपातेश्वा वैषम्यं दृश्यते तत्रस्तत्र। श्रवणे कण्ठ्याञ्च जघने च बृहस्पतेरधिष्ठानात् तत्र तत्र वाताधिष्ठानं, —विकारतः सर्वदोषदुष्टिर्भवितुमर्हति। यतः "पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मल-धातवः। वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत्।" जिह्वायां गुह्ये मुष्कयुग्मे च शुक्रस्याधिष्ठानात् तत्र तत्र वातश्लेष्माधिष्ठानमाश्लिष्टभावेन। शनेर्दन्तेषु जानाः-वुर्वोरधिष्ठानाद्द विचारणाक्रम उपलभ्यतेऽत इत्यपि विचार्यो बुधैः। ४१।४२।

उत्तमाङ्ग इत्यादि:—उत्तमाङ्गे सर्वे ग्रहा यादृशं तिष्ठन्ति स्थानभेदेन तथा अधमाङ्गे ते सर्वे ग्रहास्तादृशं तिष्ठन्ति। अत उत्तमाङ्गे यद् यद् ग्रहाधिष्ठानात् ये ये कर्मकारकाः सन्ति, ते ते तद् तद् ग्रहाधिष्ठानादधमाङ्गेऽपि वर्तन्ते। ४३।

चन्द्रमेत्यादि:—चन्द्रमा स्वलीलया ओषध्यादीन् प्रसवितुं धरायां सोमं प्राचति विकिरति; सविता तेजसा रसमादाय विश्वं प्रसूयते। अतो विश्वस्याग्निषोमीयत्व-माख्यातम्। ४४।

देहोऽयमग्निषोमीयो रजस्तमःसमन्वितः ।
वायुः सृजति सत्त्वेन स्वयम्भूरिव देहिनम् ॥ ४५
अग्नेस्तेजः समुत्पत्तिः सोमाद्रसस्य सम्भवः ।
क्रमविपरिणामाद्धि तज्जाता दोष-धातवः ॥ ४६
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः ॥ ४७
वातादयो दोषाश्चुरक्ता रसादीनाञ्च दूषणात् ।
देहाश्रयगदानाञ्च दोषा हि हेतवः स्मृताः ॥ ४८
तच्छमचयकोपैर्हि सप्तधातुविचारणा ।
कर्तव्या यत्चितन्त्या हि सप्तस्वरप्रकाशनम् ॥ ४९

देह इत्यादि :—देहस्याग्निषोमीयत्वमुक्तमत्र ; शुक्रेतु श्लेष्मधर्मत्वात् सोमसागुण्यं ; आर्तवे पित्तसाधर्म्यात्—आग्नेयत्वं सिद्धम्। तयोर्योगाद्‌ देहोऽयं सृष्टो वायुना सत्त्वेन। वायोः सत्त्वभावाद्दते शुक्रार्त्तवयोर्योगो जीवं स्रष्टुं नार्हति। वातस्य सर्वकर्तृत्वमुक्तञ्चात्र। ४५।

अग्नेरित्यादि :—अग्निषोमीयदेहस्य सप्तस्थूलधातवो जायन्तेऽग्निषोमविपरिणामात् सत्त्वयोगेन पूर्वानुवृत्तितः । ४६ ।

रसादित्यादि :—रसात् सप्तधातूत्पत्तिक्रमः कथितोऽत्र। ४७।

वातादय इत्यादि :—रसादीनाञ्च दूषणाद्वातादीनां दोषसंज्ञा कथिता। देहाश्रितानां रोगाणां वातादयो दोषा हि हेतवः स्मृताः। ४८।

तच्छमचयकोपैरित्यादि :—दोषाणां वातपित्तकफानां शमचयकोपैः सह सप्तधातुविचारणा रोगपरीक्षणे कर्तव्या। यया चितन्त्या हि सप्तस्वरप्रकाशनं भवेत्, तथैव साध्या धातुविचारणा—दोषदूष्यविचारेण हेयहानादीनां विचारो विधिना कार्यो भिषग्भिरिति स्पष्टीकृतः। ४९।

लक्ष्येत पात्रभेदात्तु सात्म्यभेदो विशेषतः।
दोषदूष्यगतो भावो जातकं कर्मवर्त्तनम्॥ ५०॥
ग्रहचाराद्वयोर्भेदाद्दोषभेदाद्दतुक्रमात्।
प्रकृतेर्विकृतेर्व्याधिर्जायते सात्म्यहानये॥ ५१॥
प्राकृतः सुखसाध्यश्च दुःसाध्यो वैकृतो गदः।
वातजः प्राकृतो व्याधिर्दुःसाध्यः कथितो बुधैः॥ ५२॥
रसनार्था रसास्ते हि कषायो लवणः कटुः।
तिक्तोऽम्लः स्वादुरेवात्र षड़िति रससंग्रहः॥ ५३॥

कटुतिक्तकषायरसाः प्रबलं
प्रचलं सततं जनयन्त्यनिलम्।
लवणोऽम्लकटू खलु पित्तमतो
मधुरो लवणोऽम्लरसश्च कफम्॥ ५४॥

लक्ष्येतेत्यादि :—विशेषेण पात्रभेदात् सात्म्यभेदः, दोषदूष्यगतो भावः, जातकविचारः, तत्कर्मवर्त्तनञ्च, लक्ष्येत भिषग्भिरित्यभिप्रायः प्रकटीकृतोऽनेन। ५०।

ग्रहचारादित्यादि :—सात्म्यहानये हेतवे तद्धेतुभेदाद ग्रहचारादितः प्रकृतितः प्रकृतेर्विकृतिश्च व्याधिर्जायते नृणाम्। ५१।

प्राकृत इत्यादि :—वातजगदादृते सर्वे प्राकृतव्याधयः सुखसाध्याः। प्राकृतवातिकव्याधिरन्योविकृतव्याधिश्च दुःसाध्यः। ५२।

रसनार्था इत्यादि :—रसा रसनाया अर्थाः, यथोक्तं चरकसंहितायाम्—"रसनार्थो रसस्तस्य द्रवमापः क्षितिस्तथा। निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः"। कषायादयः षड्त्र रससंग्रहः। रसस्य षड्भेदाः कथिताश्चात्र। ५३।

कट्वित्यादि :—कटुतिक्तकषायरसा अनिलं प्रबलं प्रचलं प्रकुपितं वा जनयन्ति

कफे शैत्यं गुरुत्वञ्च वाते रौचञ्च लाघवम् ।
पित्ते तीक्ष्णत्वमुष्णत्वं त्रिदोषधर्मसंग्रहः ॥ ५५

स्नेहोष्णसेवा लवणाम्लस्वादु-
गुर्व्वन्नयोगाः पवनं जयन्ति ।
तिक्तः कषायो मधुरश्च पित्तं
तिक्तः कषायः कटुकः कफञ्च ॥ ५६

दोषदूष्यविचारेण परीक्षेत यथाविधि ।
दोषा हि पञ्चधा भिन्ना नामस्थानात्मकर्मभिः ॥ ५७

सत्वतन् । लवणरसोऽम्लरसः कटुरसश्च तत्तद्रसाश्रितानां द्रव्याणां रसाः पित्तं, मधुरो लवणोऽम्लश्च—रसाः कफं प्रकोपयन्ति प्रसभम् ।—इति दोषदुष्टौ रसक्रिया । ५४ ।

कफ इत्यादि :—संक्षेपतो वातादीनां धर्मोऽत्र कथितः । शरीरिणां शरीरे श्लेष्मप्राबल्ये शैत्यं गुरुत्वञ्च, वातप्राबल्ये रूक्षत्वं लघुत्वञ्च, पित्तप्राबल्ये तीक्ष्णत्वमुष्णत्वञ्च भवेत् —इति त्रिदोषधर्मसङ्ग्रहः । ५५ ।

स्नेहोष्णसेवेत्यादि :—स्नेहसेवा पानाभ्यङ्गाभ्यां उष्णसेवा पानभोजनस्वेदैः, लवणाम्लस्वादुरसानामास्वादनं गुर्व्वन्नभोजनं—इत्येतेषां व्यष्टितः समष्टितो वा योगाः वायुं जयन्ति । चरकसंवादात् स्नेहशब्दोऽत्र—"सर्पिस्तैलं वसामज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः" । तिक्तःकषायो मधुरश्च पित्तं कषायस्तिक्तः कटुकश्च कफं व्यष्टितः समष्टितो वा जयति जयन्ति वा । यदुक्तं चरकसंहितायाम्—" स्वाद्वम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः । जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषाय कटुतिक्तकाः" । ५६ ।

दोषदूष्यविचारेणेत्यादि :—दोषधातूनां वातादीनां दूष्यधातूनां रसादीनां विचारेण रोगं यथाविधि परीक्षेत । नामस्थानात्मकर्म्मभिर्दोषाः पञ्चधा भिन्नाः । अत उत्तरवृत्तैः श्लोकैरुक्तास्ते—

प्राणः = (प्र) प्रकृष्टरूपेण अनिति जीवतीति (प्र + अन + घञ्) स मुखसञ्चारी ।

उदानः = (उत्) ऊर्ध्वं गत्या अनिति जीवतीति (उत् + अन + घञ्) स ऊर्ध्वंगः ।

प्राणापानौ समानश्च व्यानश्चोदान एव च।
मारुत: पञ्चधा भिन्न: स्थानकर्मविभेदत:॥ ५८
प्राणस्तु वक्त्रसञ्चारी चोदान ऊर्द्ध्वगस्तथा।
समानोऽग्न्याशयस्थश्च व्यानो देहचरो भवेत्।
पक्वाशयस्थितोऽपानो वात: कर्मप्रवर्तक:॥ ५९
पित्तञ्च पञ्चधा भिन्नं स्थानसंस्थानत: पुन:।
आमपक्वाशयस्थञ्च पाचकमग्निसंज्ञकम्।
रञ्जकं तद् यकृत्प्लीह्नो: साधकं हृदयस्थितम्।
पित्तमालोचकं दृष्ट्यां पुनस्तद्भ्राजकं त्वचि॥ ६०
कफ: पञ्चविधो देहे स्थानावस्थानभेदत:।
आलम्बक उर:स्थश्च क्लेदक आमसङ्गत:।
सन्धौ च श्लेषक: श्लेष्मा बोधको रसनास्थित:।
तर्पको वर्तते मूर्ध्नि स्नेहं दधाति नित्यश:॥ ६१।

समान: = (सम्) सम्यग् अनिति जीवतीति (सम् + अन + घञ्) स अग्न्याशयस्थ:।

व्यान: = (वि) विशिष्टरूपेण संव्याप्यानिति (वि + अन + घञ्) स देहव्यापी।

अपान: = (अप) अधोमार्गेणानिति (अप + अन + घञ्) स पक्वाशयस्थ:।—

इति पञ्चवायुभिर्देहिनां दैहिककर्माणि निष्पद्यन्ते। अतोऽसौ सर्वकर्मप्रवर्तक:। अत: प्राण: अपान: समान: व्यानश्चोदान—इति नाम्ना पञ्चधा भिन्नो वायु:स्थानात्म-कर्मभेदेन भिद्यते।

पाचकं = पचति यदन्नादीनिति (पच + णक) आमपक्वाशयस्थम्।

रञ्जकं = रञ्जति यद्रसमिति (रन्ज + णक) यकृत्प्लीहगतम्।

समानवायुनीतस्य रसस्य हृदयं स्थलम् ।
यकृत् प्लीहा च रक्तस्य पेशी तु पिशितस्य च ॥ ६२
मेदोऽस्थ्युदरस्थं तदस्थि च सर्वविग्रहे ।
स्थूलास्थिषु स्थितो मज्जा शुक्रं काये च तिष्ठति ॥ ६३

साधकं = साधयति यद्रक्तादीन् सञ्चालयितुं (साध + णक) हृदयस्थम् ।

आलोचकं = आलोचयति यत् सचराचरविश्वं (आङ् + लोच + णक) नेत्रगतम् ।

भ्राजकं = भ्राजति यद्रसं वाह्यत: (भ्रस्ज + णक) त्वक्स्थं पित्तम् ।

इति स्थानसंस्थानत: कर्मभेदेन पित्तं पञ्चधाभिन्नम् ।

आलम्बक: = आलम्बते यो देहमिति (आङ् + लम्बि + णक) वक्ष:स्थ: ।

क्लेदक: = क्लेदयति यो भुक्तमन्नमिति (क्लिद + णक) आमाशयस्थ: ।

श्लेषक: = श्लिष्यति योऽङ्गानि (श्लिष + णक) सन्धिगत: ।

बोधक: = बोधति यो रसादीनिति (बुध + णक) रसनास्थ: ।

तर्पक: = तृप्णोति य: शरीरमिति (तृप + णक) मूर्धस्थ: ।

इति स्थानकर्मभेदत: पञ्चकफ: । ५७—६१ ।

समानवायुनीतस्येत्यादि :—सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो रसो निगद्यते । समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतम् ॥—इति प्रसिद्धवचनाद्रसस्य हृदयं स्थलम् । रक्तस्य यकृत् प्लीहा च । यथा—"रसस्तु यकृदुपेत्य तत्र रञ्जकपित्तत: । रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञक: । ततो—यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयो:स्थितम् । अन्यत्रसंस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् । तदनन्तरं मांसं—रक्तं पित्ताग्निना पक्वं वायुना च घनीकृतम् । तदेव पिशितं पेशी पुनर्वातेन संहृतम् । ६२ ।

मेद इत्यादि :—मेदो हि सर्वजीवानामुदरेऽस्थिषु स्थितम् ।"—इति विबुधवचनादुदरे मेदोऽधिष्ठानमाज्ञातम् । अस्थि सर्वविग्रहे, यथा स्थूलास्थिषु स्थितो मज्जाऽभ्यन्तरे सदा भ्रमम् । काये सर्वदेहे शुक्रं तिष्ठति, यथा—यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा । एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम् । ६३ ॥

अवाक्त्वमप्रहर्षश्च मूढ़संज्ञत्वमेव च। वातक्षये।
जड़त्वं मन्दचेष्टत्वं क्षीणानिले नरे भवेत् ॥ ६४ ॥
मन्दाग्नित्वं हीनोष्णत्वं निष्प्रभत्वञ्च नीरतिः। पित्तक्षये।
लिङ्गान्येतानि वर्तन्ते पित्तक्षये नरे पुनः ॥ ६५
आमाशयेतराणां तदाशयानाञ्च शून्यता। श्लेष्मक्षये।
प्रजागरणशैथिल्ये लिङ्गानि श्लेष्मणः क्षये ॥ ६६
हृत्पीड़ा शून्यता कम्पः शोषस्तृषा रसक्षये। रसक्षये।
पारुष्यमम्लशीतेच्छा शैथिल्यं शोणितक्षये ॥ ६७ रक्तक्षये।

अवाक्त्वमित्यादिः—अवाक्त्वमल्पवाक्त्वं, यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"वातक्षये मन्दचेष्टत्वाल्पवाक्त्वमप्रहर्षौ मूढ़संज्ञता च।" ६४।

मन्दाग्नित्वमित्यादि :—हीनोष्णत्वं उष्मणोऽल्पत्वं करपादादीनां, नीरतिर्निश्चेष्टत्वं; मन्दोष्माग्नितानिष्प्रभत्वञ्च—इति सुश्रुतसंहितायाम्। ६५

आमाशयेतराणामित्यादि :—आमाशयेतराणामाशयानां — वाताशयपित्ताशयश्लेष्माशयरक्ताशयपक्वाशयमूत्राशयानां शून्यता, शैथिल्यमत्र सन्धिशैथिल्यम्। प्रजागरं निद्राराहित्यम्। श्लेष्मक्षये रूक्षतान्तर्दाह आमाशयेतराशयानां शून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णादौर्बल्यं प्रजागरश्च—इति सुश्रुतसंहितायाम्। ६६

हृत्पीड़ेत्यादि :—यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—हृत्पीड़ाशोषशून्यता तृष्णा च रसक्षये। शोणितक्षये त्वक्पारुष्यमम्लशीतप्रार्थना शिराशैथिल्यञ्च। रसक्षये हृत्पीड़ादीनि रक्तक्षये पारुष्यादीनि लक्षणानि वर्तेरन्। शून्यता शिरःकोषाणां, पारुष्यं त्वचः, अम्लशीतसेवनप्रार्थना, शैथिल्यं शिराणाम्। ६७

मांसक्षये । स्फिग्गण्डौष्ठोदरोरूरःपिण्डिकोपस्थवर्त्मसु ।
रौक्ष्यं शोषः प्रतोदश्च ग्रीवाकक्षावसन्नता ।
शैथिल्यं स्रोतसां गात्र-सादो मांसस्य सङ्क्षये ॥ ६८

मेदःक्षये । मेदुरमांसलिप्सा तद् रौक्ष्यञ्च सन्धिशून्यता ।
ततः प्लीहाभिवृद्धिश्च मेदःक्षये सदा भवेत् ॥ ६९

अस्थिक्षये । दन्तनखाङ्गुलिभङ्गो रौक्ष्यमस्थ्नां ग्रहो भ्रमम् ।
अस्थिक्षये शरीरिणां शरीरे च भवेत् सदा ॥ ७०

मज्जक्षये । शुक्राल्पताऽस्थिनिस्तोदः पर्वभेदोऽस्थिशून्यता ।
शरीरिणां शरीरे तु मज्जक्षये सदा भवेत् ॥ ७१

स्फिगित्यादि :—पूर्वपूर्ववत् सुश्रुतोक्तगद्यसूत्रैः सार्धं ऐकमत्यमस्ति। तत्रैव द्रष्टव्यं तत्, तस्य पुनरुक्त्यानलम्। स्रोतसां धमन्यादीनां शैथिल्यं, गात्राणां सादोऽवसादः—ग्रीवाकक्षाणां विशेषतः ; स्फिगादीनां रौक्ष्यं प्रतोदश्च तथावसादः शैथिल्यञ्च भवितुमर्हति । ६८

मेदुरमांसलिप्सेत्यादि ।—मेदुरमांसलिप्सा श्लथकोमलमांसभोजनाकाङ्क्षा। रौक्ष्यं गात्राणां, सन्धिराहित्यं प्लीहवृद्धिश्च मेदःक्षये भवेद्भवेयुर्वा । ६९

दन्तेत्यादि :—अस्थिसाधर्म्याद्दन्तादीनां तत्साधारणतोऽस्थ्नां रुचत्वं ग्रहश्च स्यात्, अस्थ्ना सह साधर्म्याद् रौक्ष्यं तोदश्चापि तेषां भवेत्।—इति शरीरिणामस्थिक्षये स्यात् । ७०

शुक्राल्पतेत्यादि :—अस्थ्नां निस्तोदो निश्चितसान्द्रतोदः सूचीभेदवत्। अस्थिशून्यता निःसारत्वम्। इति मज्जक्षये भवेत् । ७१

अशक्तिर्मैथुने नित्यं मेढ्रवृषणयोर्ग्रहः । शुक्रचये ।
चिराच्छुक्रप्रसेकश्च सरक्तो वेदनायुतः ।
शुक्रचये हि जीवानां लिङ्गान्येतानि सन्ति वै ॥ ७२

हृदयपार्श्वपीड़ा च वायोरूर्ध्वगतिस्तथा । मलचये ।
सञ्चरणञ्च वातस्य कुक्षौ मलचये भवेत् ॥ ७३

मूत्रचये भवेन्नित्यं वस्तितोदोऽल्पमूत्रता । ७४ मूत्रचये ।

स्तब्धत्वं रोमकूपे च त्वक्शोषः स्वेदनाशनम् । स्वेदचये ।
वैशद्यं स्पर्शवैगुण्यं स्वेदचये भवेद्ध्रुवम् ॥ ७५

यथोचिता व्यथा योनौ कालाद्दर्शनमल्पता । रजःचये ।
रजसः पुष्पनाशश्च नारीणामार्तवचये ॥ ७६

रसादीनां चये देहे तज्जानां संचयो भवेत् । प्रतिकारः ।
स्वयोनिवर्धनात्तेषामुपचयाच्छमो भवेत् ॥ ७७

अशक्तिरित्यादि :—ग्रहोऽत्र वेदनापूर्वः, चिरात् प्रसिक्तशुक्रस्य सरक्तमल्परक्तयुक्तं शुक्रं च्योततीति भावः ।—इति शुक्रचये भवेत् । ७२

हृदयेत्यादि :—उदरगह्वरे वातस्य सञ्चरणादूर्ध्वगत्या हृदयपार्श्वपीड़ा भवितुमर्हति मलचये । ७३

मूत्रचय इत्यादि :—वस्तौ नाभेरधो मूत्राशयदेशे तोदः सूचीभेदवद्वेदना मूत्रचये भवेत् । ७४

स्तब्धत्वमित्यादि :—रोमकूपे स्तब्धत्वात् स्वेदनाशः, त्वचः शोषश्च स्वाभाविकः, वैशद्यमपिच्छिलत्वं—वैशद्यमपि क्वचित् दृश्यते तत्र जड़त्वम्—स्वेदचये । ७५

यथेत्यादि :—यथोचितकालेऽदर्शनं रजसः—पुष्पस्य अल्पता, तत्रैव वा—नारीणामार्तवचये । ७६

रसादीनामित्यादि :—रसाद्रक्तं ततो मासं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि

वातवृद्धौ । वाक्पारुष्यं कृशत्वञ्च गात्रस्फुरणमुग्रता ।
उष्णत्वमुष्णकामश्च निद्रानाशोऽल्पशक्तिता ।
गाढ़वर्च्चस्त्वमेतानि वातवृद्धौ भवेद्ध्रुवम् ॥ ७८

पित्तवृद्धौ । पीतावभासता तापः पीतविन्मूत्रनेत्रता ।
दुर्व्वलेन्द्रियता सादो मूर्च्छाशीतैषणा तथा ।
दाहोऽल्पनिद्रता तापः पित्तवृद्धौ भवेन्नृणाम् ॥ ७९

श्लेष्मवृद्धौ । तन्द्रानिद्रावसादश्च गौरवं स्थैर्य्यमेव च ।
शौक्ल्यं शैत्यञ्च विश्लेषः श्लेष्मवृद्धौ भवेन्नृणाम् ॥ ८०

ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः ।—इत्युत्पत्तिक्रमसूत्रानुसारेण पूर्व्वधातुचयात् परधातुचयो भवेत् । क्षयोनिरूपस्य पूर्व्वधातोर्व्वर्धनात् परधातूपचयात् सुखं शमो भवेत् । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"तत्र क्षयोनिवर्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः" । ७७

वाक्पारुष्यमित्यादि :—उष्णकाम उष्णाभिलाषी, अल्पशक्तिताऽल्पबलत्वं ; वातसामान्यधर्म्माद् द्रुतत्वं पारुष्यञ्च यथोपचीयते तथा चोग्रतापि । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"वातवृद्धौ वाक्पारुष्यं कार्श्यं कार्ष्ण्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढ़वर्चस्त्वञ्च" । ७८

पीतावभासतेत्यादि :—पीतावभासता पीतगात्रता, शीतैषणा—शीतकामित्वाच्छीतसेवनेच्छा पित्तवृद्धौ । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"पित्तवृद्धौ पीतावभासता सन्तापः शीतकामित्वमल्पनिद्रता मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदौर्बल्यं पीतविन्मूत्रनेत्रत्वञ्च" । ७९

तन्द्रेत्यादि :—गौरवं गात्रादीनां, शौक्ल्यं शुक्लत्वं विण्मूत्रनेत्रादीनां, विश्लेषः सन्धीनां, श्लेष्मचये । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रानिद्रासन्धिविश्लेषश्च । ८०

प्रसेकं हृदयोत्क्लेदमापादयति नित्यशः। रसवृद्धौ।
रसवृद्धिः शरीरिणां शरीरे तु स्वभावतः॥ ८१
रक्ताङ्गतां शिराव्याप्तिं रक्ताक्षत्वं सुलोहिताम्। रक्तवृद्धौ।
रक्तवृद्धिर्दधाति च दाहं ज्वरं पुनः पुनः॥ ८२
स्फिग्गण्डौष्ठोरुजङ्घासु वृद्धिं बाह्वोरुपस्थके। मांसवृद्धौ।
देहे शरीरिणां मांस-वृद्धिः स्यात् गुरुगात्रता॥ ८३
पार्श्वोदरप्रवृद्धिश्च स्निग्धाङ्गत्वञ्च गौरवम्। मेदोवृद्धौ।
गात्रदौर्गन्ध्यकासादीन् मेदोवृद्धिः प्रयच्छति॥ ८४
अध्यस्थीन्यधिदन्तांश्च ह्यस्थिवृद्धिर्ददाति नुः॥ ८५ मज्जवृद्धौ।
मज्जवृद्धिप्रभावाच्च सर्वाङ्गनेत्रगौरवम्। ८६

प्रसेकमित्यादि :—प्रसेकं स्रोतोभीरससावणं, हृदयोत्क्लेदमापादयति रसवृद्धिः। अत्रापि सुश्रुतवचनसादृश्यं वर्त्तते पूर्ववत्। अतस्तेषामाख्यापनैः पुनरुक्तिभिर्नकिञ्चिद्दोषसौकार्यं भवेत्। अतस्तत्प्रकटनेनालम्। ८१

रक्ताङ्गतामित्यादि :—शिराव्याप्तिं शरीरे शिराणां विस्तृतिं, रसोवृद्धिर्दधाति ददाति वा। ८२

स्फिगित्यादि :—अत्र मांसाधिष्ठानस्य वृद्धिः पुष्टिश्च सामान्यतो व्यक्ता। ८३

पार्श्वोदरेत्यादि :—कासादीन् कासश्वासप्रभृतीन् स्वभावतः करोति मेदोवृद्धिः। ८४

अध्यस्थीनीत्यादि :—अध्यस्थीनि अधिकानि वृद्धानि अस्थीनि अधिदन्तान् खलिवर्धनादीन्—यल्लक्षणमुक्तं रोगविनिश्चये—"मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः। खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति।"—इति अस्थिवृद्धिः। ८५

मज्जवृद्धिप्रभावादित्यादि :—सर्वाङ्गानां नेत्रयोर्विशेषेण गौरवं करोति मज्जवृद्धिः। ८६

शुक्रवृद्धौ। शुक्रवृद्धिरतीवृत्तिं शुक्रस्य चाश्मरी तथा। ८७

मलवृद्धौ। आटोपः कुक्षिशूलश्च मलवृद्धौ भवेद्ध्रुवम्। ८८

मूत्रवृद्धौ। आध्मानं वस्तितोदश्च मूत्रवृद्धिप्रवर्त्तितः॥ ८९

स्वेदवृद्धौ। त्वग्दौर्गन्ध्यंश्च कण्डूश्च स्वेदवृद्धौ भवेद्भृशम्॥ ९०

दौर्बल्यमतिवृत्तिश्च तोदोऽङ्गमर्द एव च।

रजोवृद्धौ। आपीनत्वं स्तनयोश्च भवेदार्त्तववर्द्धने॥ ९१

प्रतिकारः। देहे वृद्धौ रसादीनां तज्जानां वृद्धिरुद्भवेत्।

स्वयोनि ह्रासनात्तेषामपचयाच्छमो भवेत्॥ ९२

ओजः। तेजः परं रसादीनां धातूनामोज उच्यते।

ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्।

विविक्तं मृदुमृत्स्नञ्च प्राणायतनमुत्तमम्॥ ९३

शुक्रवृद्धिरित्यादि :—अतीवृत्तिं निःसरणाधिक्यं, प्रादुर्भावः प्राचुर्यं शुक्रस्य, अश्मरीं ददाति। ८७

आटोप इत्यादि :—आटोपः कुक्षौ शब्दसहकृता वेदना। ८८

आध्मानमित्यादि :—आध्मानं मलविबन्धः, वस्तितोदः नाभेरधोदेशे मूत्राशये तत्सामीप्ये च सूचीभेदवद्वेदना। ८९

त्वगित्यादि :—कण्डुरत्र दद्रुविचर्चिकादयः। ९०

दौर्बल्यमित्यादि :—अतिवृत्तिरत्र रतिवृत्तिवृद्धिः। ९१

देह इत्यादि :—देहे रसादीनां ये यस्य योनिस्तस्यवृद्ध्या तज्जातस्य वृद्धिर्भवेत्। स्वयोनिरूपस्य धातोर्ह्रासनात् तज्जातस्य अपचयाच्छमो भवेत्। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने—"तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च क्षयाविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत। पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद वर्द्धयेद्धि परं परम्। तस्मादति प्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम्"। ९२

देहः सावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम्। ओजोऽभावे।
तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम्॥ ९४
विस्रंसे सन्धिविश्लेषो दोषाणां च्यवनन्तथा। ओजोविस्रंसे।
क्रियाणां सन्निरोधश्च गात्रसादनमोजसः॥ ९५
वातशोफश्च ग्लानिश्च स्तब्धत्वं गात्रगौरवम्। ओजोव्यापदि।
वर्णभेदस्तथा निद्रा तन्द्रा व्यापदि सम्भवेत्॥ ९६
क्षये मांसक्षयो मोहो मूर्च्छा प्रलाप उद्भवेत्। ओजःक्षये।
क्षयपरिणतौ तस्य मरणं सम्भवेद्ध्रुवम्॥ ९७
रसचयक्षयाभ्यां हि स्थौल्यं कार्श्यञ्च जायते।
श्रेष्ठो ना मध्यदेहस्तु कृशः श्रेयान् स्थूलादपि॥ ९८

तेज इत्यादौ :—ओजो रसादीनां धातूनां परं तेजः, अतः सुश्रुतसंवादाल्लिख्यते— "तत्तु सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम्"। विविक्तं पृथक्कृतं असम्पृक्तञ्च, मृदु मृत्स्नं प्रशस्तमुद्धारकं, प्राणायतनम्। शरीरिणां सावयवो देह ओजसाव्याप्तः, एतदभावात् स्वतएव शरीराणि शीर्यन्ते। ९३।९४

विस्रंस इत्यादिः—ओजसो विस्रंसे च्यवने सन्धिविश्लेषप्रभृतीनि लक्षणानि भवन्ति। दोषाणां च्यवनं पतनं स्थानकर्मभ्रंशात्। ९५

वातशोफ इत्यादि :—ओजसो व्यापदि वातशोफप्रभृतीनि लक्षणानि भवन्ति। स्तब्धत्वमिन्द्रियाणां, वर्णानामभेदः प्रेक्षणे। ९६

क्षय इत्यादि :—मांसक्षयादीनि लक्षणानि भवन्त्योजसः क्षये। क्षयपरिणतौ सुक्षीणे ओजसि ध्रुवं मरणं भवेत्। ९७

रसचयक्षयाभ्यामित्यादि :—रसचयात् स्थौल्यं रसक्षयात् कार्श्यं जायते। मध्यदेहो नरः श्रेष्ठः। कृशनरः स्थूलादपि श्रेयान् भवति। ९८

नास्ति वाताद्दते देहः पित्ताद्दते कफाद्दते ।
शोणितादप्यृते देहो दोषैः रक्तेन धार्यते ॥ ९९

सर्वां दिशं परिपतन् विहगो न शक्त-
श्छायां यथा स्वचरितमतिवर्तितुं हि ।
रोगाः स्वधातुविकृतेरुदिता न शक्तो
धातून् ततः स्वविहितानतिवर्तितुं वै ॥ १००

व्यापन्नैर्धातुभिर्देहे दूष्याणां विकृतेर्गदः ।
सर्वेषाञ्च गदानान्तद् दोषा हि हेतवः स्मृताः ॥ १०१

दधति धातवो यत्तैर्व्यापन्नैर्विपरीयते ।
हीयेत तत् क्रियायोगैः सुखाय हेयमुच्यते ॥ १०२

नास्तीत्यादि :—वातेन पित्तेन कफेन रसेन—तत्सम्बन्धं विना जीवानां देहो नतु सम्भवितुमर्हति । ततो देहे तेषामभावो नास्ति । अतो वातपित्तकफैर्दोषैः रक्तेन च देहो धार्यते । ९९

सर्वामित्यादि :—अनेन प्रदर्शितं सर्वेषां विकाराणां दोषातिक्रमणं कदाचिन्न सम्भवितुमर्हति । यथोक्तं चरकसंहितायाम्—"यथा शकुनिः सर्वां दिशं परिपतन्नपि स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफान् नातिवर्तन्ते । १००

व्यापन्नैरित्यादि :—देहे व्यापन्नैः साम्यविच्युतैर्धातुभिर्वातपित्तकफैर्दूष्याणां रसादीनां विकृतितो गदो भवति । तस्मात् सर्वेषां गदानां वातपित्तकफा हेतवः स्मृताः । १०१

दधतीत्यादि :—धातवो वातपित्तकफा यत्साम्यं दधति, तत्तैर्व्यापन्नैर्धातुभिर्विपरीयते । तद्वैपरीत्यं वैकृत्यं क्रियायोगैर्हीयते सुखाय । अतो यदेव हीयते तदेव हेयम् । इति निरुक्त्या सिद्धा संज्ञा । १०२

धातुर्हितविपर्यायादुदीर्णगदविक्रमैः ।
धातुर्हितं जहाति यत्तत्क्षतिर्हानमुच्यते ॥ १०३

धातुवैक्लव्यसम्भूता हेयहानिर्विनश्यते ।
विपरीतक्रियाभिः स हानोपायो निगद्यते ॥ १०४

हानोपायविधानाद्यत्साधनं स्यात् सुखावहम् ।
तद्धि चोपशयो व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥ १०५

शरीरे सात्म्यसंयोगस्ततो वाऽसात्म्यविच्युतिः ।
विकारो व्याधिरातङ्कः पर्यायैः कथ्यते गदः ॥ १०६

धातुर्हितविपर्यायादित्यादि :—देहे धातूनां सात्म्यधारणाद् यद् हितं वर्तते, तस्य धातुर्हितस्य विपर्यायादुदीर्णं उद्रिक्तो यो गदस्तस्य विक्रमैर्यद्धातुध्र्तसात्म्यहितं धातोर्यद्धितं वा जहाति शरीरमिति, तत्क्षतिः शरीरस्य हानमिति संज्ञया उच्यते । १०३

धातुवैक्लव्यसम्भूता इत्यादि :—हेयैर्धातूनां या विक्लतिर्भवति ; तद्वैक्लव्यात् सम्भूता या हानिः स्यात्, सा विपरीतक्रियाभावैर्विनश्यते । अत्र भावप्रयोगाद् विपरीतक्रियाणामर्थक्लद्भिर्व्यापारैर्वा हेयहानिर्विनश्यते । तत्प्रतिविधानार्थको व्यापारो हानोपाय इति संज्ञया निगद्यते । यदुक्तं रोगविनिश्चये माधवकरेण—"हेतुव्याधिविपर्यस्त-विपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः—" । १०४

हानोपायविधानमित्यादि :—हानोपायविधानाद् यत्सुखावहं साधनं तद्धि व्याधेरुपशयः । स पर्यायैः सात्म्यमिति कथितः । १०५

शरीर इत्यादि :—शरीरे असात्म्यसंयोगः सात्म्यविच्युतिर्वा विकारः व्याधिः आतङ्कः गद इति पर्यायैः कथ्यते । १०६

सर्वप्राणभृतां देहे शक्तिः प्रकृतिरक्षणी ।
क्रियाशीलाद्भुता नित्या बीजरूपा सनातनी ॥ १०७
धरति साऽखिलान् जीवान् रक्षति संहरत्यपि ।
सा सात्म्यग्रहणी नित्या तथाऽसात्म्यापसारिणी ॥ १०८
अजपामनया जीवः शक्त्या जपति देहधृक् ।
गृह्णाति चानया वायुं त्यजति तद्यथेप्सितम् ॥ १०९
एषा शक्तिर्जगद्धात्री जीवानां हितकारिणी ।
औषधेन विना व्याधिरनयैव प्रशाम्यते ॥ ११०

इत्युपक्रमणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

सर्वप्राणभृतामित्यादि :—सर्वेषां प्राणिनां देहे प्रकृतिरक्षणी सात्म्यविधायिनी शक्तिरस्ति । सा नित्या बीजरूपा सनातनी अद्भुता क्रियाशीला । १०७

धरतीत्यादि :—सा सनातनी शक्तिरखिलान् जीवान् रक्षति, संहरति च । सा शक्तिः सात्म्यग्रहणी असात्म्यापसारिणी च । १०८

अजपामित्यादि :—देहधृग्जीवोऽनया शक्त्याऽजपां जपति । नित्यं श्वासप्रश्वासैः सोऽहमिति मन्त्रं जपति । तैः श्वासप्रश्वासयोगैर्यथेप्सितं वायुं गृह्णाति त्यजति च पुनः पुनः । १०९

एषेत्यादि :—एषा जगद्धात्री शक्तिर्जीवानां प्राणधारणे हितकारिणी । अत आयुष्करीति प्रख्याताऽनेन । व्याधिः प्रशाम्यतेऽनया शक्त्याह्यौषधेन विना । ११०

इति भिषक्सर्वस्वस्यामोदिन्या टीकाया

उपक्रमनीयो नाम प्रथमोऽध्यायः । १ ।

शारीरविज्ञानीयोनाम द्वितीयोऽध्यायः।

यदा जीवात्मायं प्रकृतिमहदाद्यैरवयवै-
रुपेतोऽङ्गैः सार्धं विरचयति शुक्रास्रसहितैः।
शरीरं यद्धृत्वा समतिकुशलः सम्प्रभवितुं
विहर्त्तुं भोक्तुं वा विपरिणतिमेतुं कामयितुम् ॥१

शरीरं द्विविधं ज्ञेयं स्थूलसूक्ष्मविभेदतः ॥ २

पञ्चभूतमयं यत्तु ग्राह्यं तदिन्द्रियैः स्थूलम् ॥ ३

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं शरीरं सूक्ष्मसंज्ञकम् ॥ ४

त्वक्काये तन्निराकर्त्तुं वाह्योपद्रवसंहतान्।
आच्छादन्यस्ति साधु सा रक्षितुमभिघाततः ॥ ५

यदेत्यादि :—शरीरं शुक्रशोणितयोर्विपरिणामाद्धि सञ्जातमतोऽग्निषोमीयं, तदुक्तं प्राक्; तदुपपत्तिसिद्धिप्रभावतो यदुपलभ्यते तदाह—यदाऽयं जीवात्मा महदादि चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैश्चाङ्गैरवयवैः सार्धं प्रकृतिमुपेत्य शरीरं जनयति। यच्छरीरं धृत्वा स्वमतिकुशलो बुद्धिमान् सम्प्रभवादि कर्म करोति। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मविकारसम्मूर्छितं गर्भ इत्युच्यते। तत्र चेतनावस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं वर्द्धयति। एवं वर्द्धितः स यदा हस्तपदजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरुपेतस्तदा शरीरमितिसंज्ञां लभते। १

शरीरमित्यादि :—स्थूलशरीरं सूक्ष्मशरीरमिति द्विविधं शरीरम्—पश्चाल्लिखिते तल्लक्षणे—पञ्चभूतमयमिन्द्रियग्राह्यं शरीरं स्थूलम्; पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितमपञ्चीकृतं भूतोत्थं शरीरं सूक्ष्मसंज्ञकम्। २।३।४

त्वक्कायइत्यादौ :—ततः काये वाह्योपद्रवसंहतान् निराकर्तुं त्वक् सर्वविग्रहमाच्छाद्याच्छादनीसत्यस्ति। सा वाह्याभिघाततोरक्षितुं साधु शक्ता। ५

अङ्गानि उपाङ्गानिच

मस्तकमुत्तमाङ्गं स्यादाद्यं तज्ज्ञानभाजनम् ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं यत् स्नायुद्रुमञ्च पुष्यति ॥ ६
शङ्खौ भ्रुवौ ललाटञ्च द्वे नेत्रे द्वे कनीनिके ।
पक्ष्माणि कृष्णगोलौ च श्वेतभागौ च वर्त्मणी ।
दृष्टिद्वयमपाङ्गौ च स्रोतसी द्वे च नासिके ।
कर्णौ श्रवणशष्कुल्यौ कपालौ च हनूद्वयम् ।
ओष्ठाधरौ च सृक्कण्यौ जिह्वा दन्ता मुखं तथा ।
दन्तवेष्टौ गलश्चिवुरुपाङ्गान्यूर्द्धगानि वै ॥ ७
ग्रीवा द्वितीयमङ्गञ्च स्नायुकेन्द्रकधारिणी । ८
द्वौ बाहू तत्तृतीयञ्च तत्र स्कन्धप्रगण्डकौ ।
प्रकोष्ठौ कफणी हस्तौ मणिबन्धौ तले ततः ।
इत्युपाङ्गाणि बोध्यानि नखाश्चाङ्गुलयो दश ॥ ९
उरश्चतुर्थमङ्गन्तु हृदयं यत्र विद्यते ।
जतुण्युरसिजे कक्षे सन्धी वक्षसः कक्षयोः ।
इत्युपाङ्गानि फुप्फुसौ स्यातां द्वौ कक्षवङ्क्षणौ ॥ १०

मस्तकमित्यादयः—अतोऽङ्गानि प्रत्यङ्गानि च कथ्यन्ते—यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम् —"षड़ङ्गं शाखा चतस्रोमध्यं पञ्चमं षष्ठं, शिर इति"। शिर उत्तमाङ्गं तत्तुज्ञान-भाजनम्; तस्यान्तर्भागे मस्तुलुङ्गं विद्यते, यत् स्नायुद्रुमं पुष्यति च। अतोऽस्य शिरस उपाङ्गानि निर्दिश्यन्ते प्राक्; ततस्तस्योपाङ्गानि च। अत्रोत्तमाङ्गोपाङ्गव्याकरणं विज्ञातं सर्वैस्तद्व्याख्यानमेतेषां श्लोकानां नतु सर्वथा प्रयोजनीयमुपयोजनीयं वा। ततो ग्रीवा द्वितीयमङ्गं, स्नायुकेन्द्रोऽत्र विद्यते। स्कन्धप्रागण्डकौ द्वौ बाहू तृतीयमङ्गं तस्योपाङ्गानि सर्वैर्विदितानि। ६।९

हृदयं कमलाकारं नियतं स्यादधोमुखम् ।
जीवे सत्त्वरजोभ्यान्तदुन्मीलति च जाग्रति ।
स्वपिति ताम्यते तद्धि तमसा प्राणिनस्तदा ।
जीवस्य चेतनायास्तदाशयस्तु विशेषतः ॥ ११
चिह्नमात्रावुरोजौ द्वौ पुंसां स्यातामनुच्छ्रितौ ।
स्तनौ पीनोन्नतौ दृढ़ौ युवत्या यौवनागमे ।
गुर्व्याः प्रसूतसन्तत्यास्तौ स्यातां क्षीरपूरितौ ॥ १२
जठरं पञ्चमं ज्ञेयं षष्ठं पार्श्वद्वयन्तथा ।
समस्तपृष्ठदेशस्तु सप्तमं सकशेरुकः ॥ १३
उदरवामभागे स्यात् प्लीहा तद्धृदयादधः ।
प्लीहि विशन्ति सर्वा हि शोणितवाहिकाः शिराः ॥
दक्षिण उदरे यकृद्धृदधः पित्तभाजनम् ।
हृदयाद्दक्षिणेऽधस्तु क्लोमकं वातरक्तजम् ॥
वृक्कौ मेदोऽस्रजौ पुष्टिंकरौ जाठरमेदसः ॥ १४
पुंसां सार्धत्रयो व्यामाश्चान्त्राणि पाकनाड़िका ।
व्यामास्त्रयस्त्रियां विद्यादन्त्राणितु विशेषतः ॥ १५

उर इत्यादि :—चतुर्थाङ्गस्योरस उपाङ्गानि कथितान्यत्र ; हृदयस्याकृतिरवस्थानञ्च प्रदर्श्यते ; यथा—अधोमुखं कमलाकारम् । १०।११

चिह्नमित्यादि :—पुरुषस्य स्तनौ चिरानुच्छ्रितौ, युवत्याः स्त्रियस्तौ पीनोन्नतौ, प्रसूत्यास्तौ क्षीरपूरितौ स्याताम् । १२

जठरमित्यादि :—व्यक्तं स्पष्टार्थं ; तत उपाङ्गानां स्थाननिर्देशो निबध्यतेऽत्र ।१३।१४

पुंसामित्यादि :—स्त्रीपुंसोरन्त्राकृतिभेदः परिमित्या कथ्यतेऽत्रानेन श्लोकेन । १५

उण्डुकश्च कटिस्त्रिकं मेढ्रो वस्तिश्च वङ्क्षणौ ।
द्वे शिरे वीर्यवाहिन्यौ तन्नद्धौ वृषणौ नरे ॥
प्ररोहः कण्डरा पुंसः स्थानं तद्वीर्यमूत्रयोः ।
स स्त्रियोनन्दवर्धश्च गर्भाधानस्य कारणम् ॥ १६
स्त्रियस्त्र्यावर्तयोनिस्तदगर्भशय्यात्वतीयगे । १७
शिराभ्यां वीर्यवाहाभ्यां धृतौ रेतोधरौ मतौ ।
वर्षतस्तौ सुखं योनौ रेतो वै वृषणौ स्मृतः ॥ १८
गुदश्च त्रिभिरावर्तैर्वृत्तो बलित्रयैर्धृतः ।
बलिः सार्धाङ्गुलोमा तन्मितिः सार्धचतुष्टयम् ॥ १९
पूर्वभागे प्रवाहिण्युत्सर्जनी वर्तते ततः ।
संवरणी ततोऽधःस्था ततोगुदमुखं मतम् ॥ २०

उण्डुक इत्यादि :—सुश्रुतसंवादादाह—उण्डुको मलाशयः स चान्त्रदेशस्थः शोणितकिट्टप्रभवः ; अविसंवादात्—"फुप्फुसस्यावरणौ द्वे ऊर्ध्वतस्तद्द्वयं तयोः । उण्डुकः शैशवे मध्ये मध्यान्ते महतां नहि । त्रिकं कटिप्रान्तभागः स्फिक्सक्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं मतम् । प्ररोहः अङ्कुरः अत्र लिङ्गम् ; कण्डरा अस्थिवत् स्थूलशिरा । १६

स्त्रिय इत्यादि :—योनिस्त्र्यावर्तमयी । तस्यास्तृतीयावर्ते गर्भशय्या प्रतितिष्ठते ।१७

शिराभ्यामित्यादि :—वीर्यवहाभ्यां शिराभ्यां धृतौ रेतोधरौ मुष्कौस्तः । तौ वृषणौ रतिकाले ससुखं योनौ रेतो वर्षतः । १८

गुद इत्यादि :—गुदश्चापि त्रिभिरावर्तैर्वृत्तस्त्रिभिर्बलिभिश्च धृतः, तत्परिमाणं पश्चाल्लिख्यते । १९

पूर्वभाग इत्यादि :—पूर्वभागे प्रथमांशे प्रवाहिणीनाड़ी ; तत उत्सर्जनी नाड़ी, ततः संवरणीनाड़ी ; ततोऽधस्तिष्ठति गुदमुखम् । प्रथमतोऽन्नोत्पन्नमामरसं प्रवाहयति रसग्रहणाद्वेतोस्ततोऽवशिष्टं प्रवाहिणी नाड़ी प्रवाहयति मलाशयं प्रति, उत्सर्जनी

प्रोथौस्तः पुंसि तौ स्त्रियां नितम्बौ सकुकुन्दरौ ।
इत्युपाङ्गानि तिष्ठन्ति मध्यदेहे ततः परम् ॥ २१
अष्टमं सक्थिनी चाङ्गमूरुदेहस्य धारकौ । २२
जानुनी पिण्डिके द्वे च जङ्घे द्वे घुण्टिके तथा ।
द्वे पार्ष्णी प्रपदे द्वे च तत्पादाङ्गुलयो दश ।
इत्येव तदुपाङ्गानि चाङ्गुलेषु नखा दश ॥ २३
त्वचः । पच्यमानस्य चीरस्य सन्तानिका यथा भवेत् ।
शुक्रास्रपरिणामाद्धि सन्ति त्वचस्तथा नृणाम् ॥ २४
त्वचां सप्तविधानाञ्च तत्प्रथमाऽवभासिनी ।
अवभासयति क्रान्ते सर्वान् वर्णान् सितासितौ ॥
व्रीहेरष्टादशे भागे सिध्म च पद्मकण्टकम् ॥ २५
द्वितीया लोहिता नाम षोड़शभागमा ततः ।
तत्राधितिष्ठति न्यच्छं व्यङ्गञ्च तिलकालकम् ॥ २६
श्वेता नाम तृतीया च द्वादशभागमा ततः ।
चर्मदलाऽजगल्लीनामधिष्ठानं प्रकीर्त्तिता ॥ २७

नाड़ी रसग्रहणावशिष्टं उत्सृजति त्यजति तदपरायां नाड्यां, संवरणी नाड़ी या तत् संवृणुते, ततो गुदमुखं मलोत्सर्गमार्गः । तत्परिमितिरद्धाङ्गुलमात्रम् । २०

पच्यमानस्येत्यादि :—पच्यमानस्य चीरस्य सन्तानिकेव शुक्रशोणितयोः परिणामात् त्वचो भवन्ति नृणाम् ; यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य चीरस्येव सन्तानिकाः सप्तत्वचो भवन्ति" इति । २४

त्वचामित्यादि :—सप्तविधानां त्वचां नाम निरुक्त्या कथ्यतेऽत्र—

प्रथमा—अवभासिनी—अवभासते दीप्यतेऽनयेति । अवभासयति प्रक्रान्ते

ताम्रानाम चतुर्थी च वसुभागप्रमा ततः ।
नानाकिलासकुष्ठानामधिष्ठानं प्रकीर्त्तिता ॥ २८
पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहेर्बाणमितामता ।
कुष्ठानाञ्च विसर्पाणामधिष्ठानं प्रकीर्त्तिता ॥ २९
षष्ठी च रोहिणी नाम सा पूर्णव्रीहिसम्मिता ।
ग्रन्थ्यपच्यर्वुदश्लीपद्गलगण्डधरामता ॥ ३०
ततो मांसधरा नाम सप्तमी व्रीहियुग्ममा ।
भगार्शोविद्रधीनां सा ह्यधिष्ठानं प्रकीर्त्तिता ॥ ३१

आरब्धे सर्वान् वर्णान् सितासितौ च, तस्याः परिमितिर्व्रीहेरष्टादशभागः। तत्र सिध्म-पद्मकण्टकञ्च विद्यते ।

द्वितीया—लोहिता—व्रीहेः षोड़शभागमात्रा मितिरस्याः। न्यच्छादिकमधितिष्ठत्यत्र ।

तृतीया—श्वेता—व्रीहेर्द्वादशभागमितिः ; चर्मदलादिकमधितिष्ठति ।

चतुर्थी—ताम्रा—व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा, किलासकुष्ठादिकमधितिष्ठति ।

पञ्चमी—वेदिनी—विद्यतेऽनयेति क्लेशादिकं ; व्रीहेः पञ्चभागैकभागमितिरस्याः । कुष्ठानां विसर्पाणामधिष्ठानमत्र ।

षष्ठी—रोहिणी—रुह्यते चोत्पद्यतेऽनयाऽङ्गमिति, एषा व्रीहिसम्मिता। ग्रन्थिः, अपची, अर्वुदः, श्लीपद्, गलगण्ड इतिप्रभृतीन् व्याधीन् स्थलाधितिष्ठति ।

सप्तमी—मांसधरा—एषा व्रीहिद्वयपरिमिता, विद्रधिः, अर्शः, भगन्दरः अधितिष्ठति ।

यदुक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—तासां प्रथमाऽवभासिनी नाम या सर्ववर्णान् भासयति ; पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति, सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा, सिध्मपद्मकण्टकाधिष्ठाना । द्वितीया लोहिता नाम षोड़शभागप्रमाणा, तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा, चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना । चतुर्थी

सप्तस्तरवतीयं त्वक् चर्म तासां स्तरद्वयम्। चर्म
तदेव द्विविधं देहे वाह्याभ्यन्तरभेदतः॥ ३२
अव्वातो तद्वि कर्षेते सततः सुषिरैस्त्वचः।
स्वेदो विसृज्यते नित्यं देहोष्माऽपि सुरक्ष्यते॥ ३३
त्वचावृतस्य देहस्य वामदक्षविभागतः।
वाह्यतो दृश्यते भेद स्तत्सौव्यचर्म दृश्यते॥ ३४
सेवन्यः सप्त तासां स्युः शिरसि पञ्च वर्तते।
एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येन्नता क्वचित्॥ ३५
पादपा यत् पतिष्ठन्ति सारैरन्तर्गतैर्भुवि। अस्थि
सारैस्तथास्थिभिर्जीवा देहमुत्थापयन्ति यम्॥ ३६

तासानामव्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा, विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना। पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिः पञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना। षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा, ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलगण्डाधिष्ठाना। सप्तमी मलधरानामव्रीहिद्वयप्रमाणा, भगन्दर-विद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना। २५-३१।

सप्तस्तरवतीत्यादौ—त्वगियं सप्तस्तरवती, तासां त्वचां स्तरद्वयं चर्म। तदेव देहे वाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम्। त्वक्चर्मणानेन सुषिरैरव्वातौ कर्षेते, स्वेदोऽपि नित्यं विसृज्यते, देहोष्मापि सुरक्ष्यते;—एतानि चर्मोणि धर्मणा सम्पाद्यानि प्रत्यक्षत उपलभ्यानि। ३२।३३।

त्वचेत्यादौ—देहे वामदक्षभेदेनाङ्गानां संस्थानं दृश्यते वाह्यतः। तत्संयोगस्य सौव्यचर्मापि दृश्यते। तद्वि सप्त सेवन्यो वर्तन्ते शरीरे। शिरसि पञ्चसेवन्यः, एका-सेवनी शेफसि, जिह्वायामेका। ताः सेवन्यस्तु न वेध्या, नैव विध्येद्। ३४।३५

पादपा इत्यादौ—अत्र जीवानामस्थिभिः सह पादपानामन्तःसारैस्तुलनया साम्यं प्रदर्शितम्। अस्थ्नां चिरालोपत्वं तत्सारत्वं प्रदर्शितम्। यथोक्तं सुश्रुत-

त्वङ्मांसादिषु नष्टेषु गलितेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीन्येतानि साराणि चिरं लुप्यन्ति न क्षितौ ॥ ३७

मांसान्यस्थि निबध्यन्ते कलाभिश्छादनैः सदा ।
अस्थीन्यालम्ब्य तान्येव न भ्रश्यन्ते दृढ़ानि च ॥ ३८

समन्ताद्धि सगर्भाणि सर्वाण्यस्थीनि सर्वथा ।
कलावृतानि तद्गर्भाः पीताभस्नेहपूरिताः ॥ ३९

अस्थिगर्भस्थितः स्नेहः मज्जेत्येवाभिधीयते ॥ ४०

सन्धिः । सन्धिर्मिलनमस्थ्नोर्वा क्रियातो द्विविधो मतः ।
चेष्टावांश्च स्थिरश्चैव संस्थानधर्मभेदतः ॥ ४१

सन्धयोऽस्थ्नां न विद्यन्ते शरीरे तु कलावृताः ।
दृश्यन्ते तनुभिस्ते हि तरुणास्थिभिरावृताः ॥ ४२

संहितायाम्—अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथातिष्ठति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति-साराण्येतानि देहिनाम् ।" ३६।३७

मांसानीत्यादि :—मांसानामवलम्बनमस्थीति प्रदृश्यते प्रत्यक्षतोऽनेन ;—तद्धि-कलयावृतम् । छादनैः स्नाय्वादिभिः । यदुक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा । अस्थिन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ति पतन्ति वा ।" ३८

समन्तादित्यादौ—अस्थीनि मज्जगर्भाणि कलावृतानि, वर्णाकारसंस्थानादिभि-र्मज्जलक्षणानीत्येवावैव सार्धश्लोकेन कथ्यते । ३९।४०

सन्धिरित्यादि :—अस्थ्नां अस्थ्नोर्वामिलनं सन्धिः—चेष्टाभेदात् क्रियातः संस्थानभेदतः स द्विविधः संज्ञात :— एकविधश्चेष्टावान्, अपरः स्थिरश्च । ४१।

सन्धय इत्यादि :—अस्थ्नां कलावरणं यत् कथितं प्राक् तदस्थिसन्धिषु न वर्त्तते, ते सन्धयस्तरुणास्थिभिः संवृताः । ४२

अस्थीनि पञ्चभिर्भागैर्विभक्तानि स्वरूपतः॥ ४३ अस्थिप्रकाराः।
तालुशङ्खशिरोगण्डस्कन्धनितम्बजानुषु।
यान्यस्थीनि कपालानि संज्ञया कथितानि च॥ ४४
ग्रीवाक्षिघ्राणकर्णेषु कोषेषु तरुणानि च। ४५
पाणिपार्श्वोदरोरःपत्-पृष्ठेषु वलयानि वै॥ ४६
रुचकाणि च दन्ताश्च शेषेषु नलकं स्थितम्। ४७।४८
त्वङ्मांसादिविहीनश्च स्वस्थानस्थित एव च। कङ्कालः।
शरीरास्थिचयः प्रोक्तः कङ्कालश्चाभिधानतः॥ ४९
अस्थीनि त्रिशतानि यदणुस्थ्युपास्थिभिः सह।
सङ्ख्याताः सन्धयो देहे द्विशते च दशोत्तरे॥ ५०

अस्थीनीत्यादयः—अस्थीनि स्वरूपभेदेन पञ्चभिर्भागैर्विभक्तानि। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"अस्थीन्येतानि पञ्चविधानि भवन्ति, तद्यथा—कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि। तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि, दशनास्तु रुचकानि, घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणानि, पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि। ४३-४८

त्वगित्यादि:—स्वस्थानस्थितशरीरास्थिनिचयः कङ्काल इत्यभिधानमाख्यातमनेन।४९

अस्थीनीत्यादिः—अत्र शरीरास्थीनि सन्धींश्च संख्यायते। अस्थिसङ्ख्या त्रिशतानि सन्धयश्च द्वे शते दशोत्तरे। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते; शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि; तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु, सप्तदशोत्तरशतं श्रोणीपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्रिषष्टिः—एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते। तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश; पाष्णीमेकं; जङ्घायां द्वे, जानुन्येकम्, एकमुराविति त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतर सक्थि बाहु च व्याख्यातौ। श्रोण्यां पञ्च, तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि, त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन्; द्वितीयेऽप्येवम्; पृष्ठे त्रिंशत्, अष्टावुरसि, द्वेऽचकसंज्ञे;

सन्धिप्रकाराः। सन्धयोऽष्टविधा ज्ञेया आकृत्या स्थानभेदतः ।

कोरोदुखलसामुद्गप्रतरास्तुन्नसेवनी ।

तथा वायसतुण्डाश्च शङ्खावर्ताश्च मण्डलाः ॥ ५१

चेष्टावताञ्च सन्धीनां भेदोऽत्र कथ्यते यथा ।

तच्चेष्टानां महत्त्वाद्धि सम्यक्चेष्टास्तु सन्धयः ॥

अल्पत्वादल्पचेष्टाश्च सन्धयः कथिता बुधैः ॥ ५२

ग्रीवायां नवकम्, कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकं षट्शिरसि।"—एतानि पञ्चविधानि भवन्ति ;—यथोक्तं प्राक्। सन्धयः सङ्ख्यातास्तु दशोत्तरे द्विशते। तेषां शाखास्वष्टषष्टिः, एकोनषष्टिः कोष्ठे, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्र्यशीतिः ; एकैकस्यां पदाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयः, द्वावङ्गुष्ठे च—तैश्चतुर्दश ; जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः—एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। त्रयः कटिकपालेषु, चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे, तावन्त एव पार्श्वयोः, उरस्यष्टौ, तावन्त एव ग्रीवायाम्, त्रयः कण्ठे, नाड़ीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्त्वष्टादश, दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु, एकः काकलके नासायाञ्च, द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ, गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः। द्वे हनुसन्ध्योः, द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च, पञ्च शिरःकपालेषु, एको मूर्द्ध्नि,—तत्र ते सन्धयोऽष्टविधा यदैव वक्ष्यमाणे श्लोके प्रकटीयते। ५०

सन्धय इत्यादिः—श्लोकस्यास्य सदृशवाक्यं दृश्यते सुश्रुतसंहितायाम्—तत्र ते सन्धयोऽष्टविधाः ;—कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्ताः। तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः, कक्षवङ्क्षणदशनेषूदूखलाः, अंसपीठगुदयोनिनितम्बेषु सामुद्गाः, ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः ; शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी, हन्वोरुभयस्तु वायसतुण्डाः, कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाड़ीषु मण्डलाः, श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्ताः ;—तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। ५१

चेष्टावतामित्यादिः—अत्र चेष्टावतामल्पचेष्टानाञ्च सन्धीनां भेदो निबध्यते ; चेष्टानां महत्वात् सम्यक्चेष्टाः सन्धयः, चेष्टानामल्पत्वादल्पचेष्टाः सन्धयः। ५२

कलया स्नेहस्राविण्या संवृतास्तरुणास्थिभिः ।
अस्थिचयं निराकर्तुं सम्यक्चेष्टास्तु सन्धयः ॥ ५३
स्वल्पमात्रं चलन्तिश्च रज्जुभिस्तरुणास्थिभिः ।
संसक्ताश्चाल्पचेष्टास्तु सन्धयोऽस्थिप्रधारकाः ॥ ५४
अस्थिप्रान्तैः समायोगा निश्चलाः स्थिरसन्धयः ॥ ५५
कव्यां शाखासु जत्रुणोर्हन्वोरूर्ध्वगयोर्द्वयोः ।
तत् कशेरुकयोर्देहे सम्यक्चेष्टास्तु सन्धयः ॥ ५६
अल्पचेष्टा शरीरे च शेषाः कशेरुसन्धयः । ५७
अपरे सन्धयः सर्वे स्थिराश्च परिकीर्तिताः ॥ ५८
अस्थ्नान्तु सन्धयोऽह्येते दृश्यन्ते देहदर्शिभिः ।
पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसञ्ज्ञा न विद्यते ॥ ५९

कलयेत्यादिः—अस्थिचयं निराकर्त्तुं स्नेहस्राविण्या कलया समं सकर्मकाङ्गैः तरुणास्थिभिः संवृताः सम्यक्चेष्टाः सन्धयो वर्तन्ते शरीरे। अङ्गसञ्चालनादस्थ्नोः परस्परघर्षणेन चयः सम्भाव्यते, तन्निराकर्तुं तरुणास्थि उपास्थि वा विद्यते सन्धौ। ५३

स्वल्पमात्रमित्यादिः—स्वल्पमात्रं चलद्भिश्च रज्जुभिस्तरुणास्थिभिः संसक्ता अस्थिप्रधारकाः सन्धयस्तेऽल्पचेष्टाः । ५४

अस्थिप्रान्तैरित्यादिः—स्थिरसन्धिसंस्थानमाख्यायतेऽत्रैव । ५५

कव्यामित्यादयः—सम्यक्चेष्टसन्धीनां निर्द्देशोऽत्र ; ऊर्ध्वस्थाभ्यां द्वाभ्यां कशेरुभ्यामृते कशेरुसन्धयः अल्पचेष्टाः ; यथा सुश्रुतसंहितायाम्—“शाखासु हन्वोः कव्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥” ५६।५७।५८

अस्थ्नामित्यादिः—अस्थिसन्धिसंख्या निर्दिश्यन्ते प्राक्, तेषां प्रकृतिचेष्टादिभिर्भेदश्च कथ्यते ; ततोऽत्र यथावत् पेशीस्नायुशिराणां सन्धिसञ्ज्ञा नतु सुसञ्ज्ञायते । ५९

रज्जवः। अस्थ्नां सम्बन्धिनी शुभ्रा सौत्रिकी रज्जुसंज्ञिता ।
अङ्गाक्तौङ्गवेदस्याः सङ्कोचनं प्रसारणम् ॥ ६०
दृढ़ास्ता सन्ति बन्धन्यो बाहुसक्थिकशेरुषु । ६१
उभतः पृष्ठवंशे द्वे पेशीनिबन्धनार्थकम् ।
अभ्यन्तरे च बाह्ये द्वे चतस्रो मांसरज्जवः ॥ ६२
पेश्यः। पेश्यः शरीरसंवृत्ता रक्ताः सौत्राः कलावृताः ।
सञ्चालनाङ्गवेदस्याः सङ्कोचनं स्वभावतः ॥ ६३
स्पन्दमानाः स्वतः काश्चित् काश्चिदिच्छावशात् पुनः ।
स्पन्दनादिप्रवर्तिन्यः क्रियातो द्विविधा मताः ॥ ६४
तयोः स्थानानि कथ्यन्ते स्ववृत्तकामवृत्तयोः ।
बाहुसक्थ्यादिषु प्रोक्ताः कामवृत्तास्ततः पराः ।
उक्ताः पेश्यः स्ववृत्ताश्च हृदन्त्रादिषु वेत्तृभिः ॥ ६५

अस्थ्नामित्यादौ—रज्जुप्रकृतिपरिचयो वर्ण्यतेऽत्र;—अस्थीनि रज्जुबन्धनीभिः सम्बद्धानि। अङ्गानां परिचालनार्थकं रज्जोः सङ्कोचनं प्रसारणञ्च भवेत्। बाह्वोः सक्थ्नोः कशेरुके ताः बन्धन्योऽस्थ्नां दृढ़ाः स्थिताः। ६०।६१

उभत इत्यादिः—पेशीबन्धनार्थकं पृष्ठवंशे बाह्ये उभयोः पार्श्वयोर्द्वेरज्जू स्तः। तद्वदाभ्यन्तरेऽपि द्वे रज्जू स्तः। ६२

पेश्य इत्यादयः—अत्र पेशीलक्षणानि कथ्यन्ते; अङ्गानां सञ्चालनेऽस्याः पेश्याः सङ्कोचनं भवेत्। पेशीनां काश्चित् स्वतःस्पन्दमानाः, काश्चिदिच्छावशात् स्पन्दमानाः। स्पन्दनादिप्रवर्तिन्यः पेश्यः क्रियातो द्विविधाः, तास्तत्कर्मधर्मतः स्ववृत्ताः कामवृत्ताश्च भवन्ति। अतस्तयोः स्थानानि कथ्यन्ते। बाहुसक्थिप्रभृतिषु कामवृत्ताः पेश्यो वर्तन्ते। स्ववृत्ता हृदन्त्रादिषु। एताः पेश्यश्चोक्ता भेदतो वेत्तृभिः। ६३।६४।६५

स्नायवः सन्धयः शिरा धमन्यस्थीनि देहिनाम्।
पेशीभिः संवृताः सर्वे बलिनश्च सुरक्षिताः॥ ६६
सङ्कोचो यत्र देहेऽस्मिन् कामतो वा स्वतो भवेत्।
पेशीखण्डस्य तत्रैव संस्थितिरङ्गचालनात्॥ ६७
पेश्यः सर्वाणि कर्माणि कुर्वन्ति कामतः स्वतः।
रक्षन्त्यस्थीनि देहेऽस्मिन् जनयन्ति सुखानि च॥ ६८
पञ्चपेशीशतानि स्युः शरीरेऽस्मिन् शरीरिणाम्।
विंशतिरधिकाः स्त्रीणां योनौ च स्तनयोः स्थिताः॥ ६९

स्नायव इत्यादिः—देहिनां स्नायुप्रभृतयः पेशीभिः संवृताः सन्तः बलिनः सुरक्षिताः। अन्यत्रापि स्नायवो बन्धनानि स्युः—इति वचनात् स्नायुबन्धनेनापि पेशीबलमपि सुरक्षितम्। ६६

सङ्कोच इत्यादी—अस्मिन् देहे यत्र यत्र कामतः स्वतो वा सङ्कोचो भवेत्, अङ्गचालनात् तत्रैव पेशी सन्तिष्ठेत्। पेश्यः कामतः स्वतो वा सञ्चलन्त्यः सर्वकर्माणि कुर्वन्ति। अस्थीनि रक्षन्ति, सुखानि जनयन्ति च। पेश्यश्चास्थिषु दृढसम्बद्धाः। शरीरग्रन्थिषु पेश्या द्वौ प्रान्तावस्थिसंलग्नौ स्तः। अस्याः सङ्कोचनप्रसारणाभ्यामस्थ्नां सञ्चालनं भवेत्। ६७।६८

पञ्चेत्यादिः—मांसपिण्डीभूताः पेश्यः साकल्येन पञ्चशतानि भवन्ति; तासां चत्वारि शतानि शाखासु, कोष्ठे षट्षष्टिः, ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं चतुस्त्रिंशत्, एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश, दश प्रपदे, पादोपरिकूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव, दश गुल्फतलयोः, गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः, पञ्च जानुनि, विंशतिरूरौ, दश वङ्क्षणे, शतमेव एकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति—एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। तिस्रः पायौ, एका मेढ्रे, सेवन्याञ्चापरा, द्वे वृषणयोः, स्फिचो पञ्च पञ्च, द्वे वस्तिशिरसि, पञ्चोदरे, नाभ्यामेका, पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः, षट्पार्श्वयोः, दश वक्षसि, अक्षकांसौ प्रति

कला: । स्नायुभिर्या समाच्छन्ना: श्लेष्मणा परिवेष्टिता: ।
आशयास्थीनि छादन्ति कलयन्ति कलास्तु ता: ॥ ७०
देहोष्मणाभिपक्वस्य धातोर्य: क्लेद एधते ।
धात्वाशयान्तरे सा हि कलेति ख्याप्यते बुधै: ॥ ७१
तासां मांसधरा नाम कथ्यते प्रथमा कला ।
प्रतनोति शिरास्नायुधमनीस्रोतसां गणान् ॥ ७२

समन्तात् सप्त, द्वे हृदयमामाशययो:, षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु, ग्रीवायां चतस्र:, अष्टौ हन्वो:, एकैका काकलकगलयो:, द्वे तालुनि, एका जिह्वायां, ओष्ठयोर्द्वे, द्वे नेत्रयो:, गण्डयोश्चतस्र:, कर्णयोर्द्वे, चतस्रो ललाटे, एका शिरसि,—इत्येवमेतानि पञ्चपेशी-शतानि । शिरास्नायुस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभि: संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यत: ॥ स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका ; दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन्—पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धि:, अपत्यपथे चतस्र:, तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे ; गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्र:, शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव ।—इति सुश्रुतवचनत: संक्षिप्तभावेन संख्याता: पेश्योऽत्र । ६९

स्नायुभिरित्यादौ—या कलयति नष्टांशं पुनर्जनयति ता: कला: । ता: स्नायु-च्छन्ना: कफवेष्टिता आमाशयास्थीनि छादन्ति ; यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"यथा सारो हि काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते । तथा स्नायुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥ स्नायु-भिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदु: ।" देहोष्मणाभिपक्वस्य धातो र्य: क्लेदो वर्धते, स क्लेदो धात्वाशयान्तरे कला इति आख्यया कथ्यते ; यथोक्तं भावप्रकाशे—"धात्वाशयान्तरे धातो र्य: क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वस्य सा कलेत्यभिधीयते ॥" अतो धातूनां क्लेदकलनात् कलाया: सम्भवोऽत्र कथ्यते । अनया धातवोऽपि पुनर्जन्यन्ते चयपूरणं यतो भवेत् । ७०।७१

तासामित्यादि:—तासां प्रथमा मांसधरा नाम कला शिरादीनामन्तर्गता व्याप्नोति शरीरम् । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"तासां प्रथमा मांसधरा नाम, यस्यां मांस-

रक्तधरा द्वितीया च मांसस्याभ्यन्तरे स्थिता।
यकृत्प्लीह्नोः शिरास्वेव विशेषेणाधितिष्ठते॥ ७३
मेदोधरा तृतीये च स्नाय्वस्थिषु प्रतिष्ठति।
मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थं सशोणितम्॥ ७४
श्लेष्मधरा चतुर्थी च सर्वसन्धिषु वर्तते।
सुष्ठु प्रवर्तनान्नित्यं स्नेहाभ्यक्तेषु सन्धिषु॥ ७५
तत्पुरीषधरा नाम पञ्चमी कोष्ठसंस्थिता।
पक्वाशयोण्डुकान्तेषु स्थित्वा विभजते मलम्॥ ७६

शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति। यथा विसमृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः।" ७२

रक्तधरेत्यादिः—द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरेस्थिता, तस्या यकृत्प्लीह-शिरास्वधिष्ठानम्। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरत-स्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। वृक्षाद् यथाभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते॥" ७३

मेदोधरेत्यादिः—तृतीया मेदोधरा नाम उदरस्था कला; यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"मेदो हि सर्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तर-स्थितः। अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेद उच्यते॥" ७४

श्लेष्मधरेत्यादिः—चतुर्थी श्लेष्मधरा सर्वसन्धिषु वर्तते। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम प्राणभृतां सर्वसन्धिषु भवति। स्नेहाभ्यक्ते तथात्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते। सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टा श्लेष्मणा तथा॥" ७५

तदित्यादिः—पञ्चमी पुरीषधरा सा कोष्ठसंस्थिता; यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"पञ्चमी पुरीषधरा नाम यान्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। यकृत् समन्तात् कोष्ठञ्च यथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला॥" ७६

षष्ठी पित्तधरा नाम यान्नं कोष्ठगतं नृणाम् ।
तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥ ७७

ततः शुक्रधरा नाम सप्तमी व्याप्तदेहिका ।
या सर्वप्राणिनां देहे प्रसादमनुयच्छति ॥ ७८

पुंसां सप्त कलाः प्रोक्ताः स्त्रीणां गर्भाशयेऽष्टमी । ७९

कण्डराः। धवलाश्चिक्कणाः स्थूलाः स्नायवो रज्जुवत्स्थिताः ।
पेश्यन्तेषु क्रियाशीलाः ग्रन्थिवत् तासु कण्डराः ॥ ८०

अतोऽङ्गानां भवेद्देहे आकुञ्चनं प्रसारणम् ।
ग्रीवापद्धस्तपृष्ठेषु कण्डरास्तासु षोड़श ॥ ८१

षष्ठीत्यादिः—षष्ठी पित्तधरा कला अन्नं जीर्यति ; यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्— "षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति । अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ।" ७७

तत इत्यादिः—सप्तमी शुक्रधरा व्याप्तदेहिका । यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्— "सप्तमी शुक्रधरानाम या सर्वप्राणिनां सर्वदेहव्यापिनी । यथा पयसि सर्पिस्तु गुड़श्चेक्षुरसे यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्भिषग्वर । द्व्यङ्गुलदक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्तते । कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात् तत्सम्प्रवर्तते ॥" ७८

पुंसामित्यादिः—एताः सप्त कलाः पुंसाम् । स्त्रीणां गर्भाशयेऽष्टमी कला वर्तते । ७९

धवला इत्यादिः—अनेन कण्डराप्रकृतिर्वर्ण्यते । कण्डरास्तु अस्थिवत् स्थूलाः स्नायवः, कण्डराबलेन देहेऽङ्गानामाकुञ्चनं प्रसारणञ्च भवेत् । ग्रीवापादहस्तपृष्ठेषु षोड़शकण्डराः सन्ति । ८०।८१

शिरास्थिस्नायुमांसेषु जालानि रचितानि च। जालानि।
तानि चत्वारि चत्वारि समासेन च षोड़श: ॥ ८२
कूर्चा देहे शिरास्नायु-मांसास्थिसम्भवा मता:।
ग्रीवापद्धस्तलिङ्गेषु सन्ति सर्वेऽपि षट् स्मृता: ॥ ८३
धमति वायुना देहे या हि रक्तपरिक्रमात्। धमनी।
धमनीति समाख्याता करोति क्षीणपोषणम् ॥ ८४
भ्रूणस्य मातुर्हृदयाद्धि रक्तं
वहन्ति गर्भेऽमरया धमन्य:।
नाभेर्हि मूलात् प्रसृतास्तु देहे
नाभेश्च जाता: कथयन्ति तज्ज्ञा: ॥ ८५

शिरास्थिस्नायुमांसैरित्यादि:—शिरास्थिस्नायुमांसेषु रचितानि जालानि तानि चत्वारि चत्वारि षोड़शसङ्ख्यकानि विद्यन्ते शरीरेऽस्मिन्। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—मांसशिरास्नायुस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम्। ८२

कूर्चा इत्यादि:—कूर्चा: शिरास्नायुमांसास्थिसम्भवा ग्रीवापादहस्तलिङ्गेषु ते सन्ति। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—षट्कूर्चास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु—हस्तयोर्द्वौ, पदयोर्द्वौ, ग्रीवामेढ्रयोरेकैक:। ८३

धमतीत्यादि:—देहे या नाड़ी वायुना रक्तपरिक्रमाद् धमति—मुखमारुत-संयोजनाच्छब्दायते स्पन्दति वा सा धमनीति समाख्याता। धमनी क्षीणपोषणं करोति। ८४

भ्रूणस्येत्यादि:—भ्रूणस्य धमन्या रक्तपरिचालनं वर्ण्यतेऽनेन; धमन्याजन्म नाभेश्च प्रदर्शितमत्रैव। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिता:।"

भ्रूणो यदा क्रन्दति भूमिगस्तत्
तस्याभिषेकं प्रकृतिः करोति ।
मित्येकमन्त्राद्धृदयस्य द्वार-
मुद्घाटयत्येव चरन्ति वाताः ॥ ८६

वात्येव वामाद्धृदयप्रकोष्ठा
दूर्ध्वं गतं मूलमतो धमन्याः ।
द्वितीयमस्थि प्रति पर्शुकाया
स्तस्याश्च शाखे हृदयं प्रयातः ॥ ८७

व्याप्ता च पश्चाद्धमनी तृतीयां
कशेरुमासृत्य हि वामपार्श्वे ।
शाखाश्च तिस्रः प्रसृता महत्यः
सर्वं विसर्पन्ति भृशं शरीरम् ॥ ८८

यथोक्तं नाड़ीप्रकाशे—"सार्धत्रिकोट्यो नाड्यो हि स्थूलाः सूक्ष्माश्च देहिनाम् । नाभिकन्दनिबद्धास्तास्तिर्यगूर्ध्वमधःस्थिताः ॥" ८५

भ्रूण इत्यादिः—भ्रूणो भूमिष्ठः सन् यदा क्रन्दति, प्रकृतिस्तदा 'मा' इत्येवैकाक्षर-मन्त्रेण तस्याभिषेकं करोति ; तदा एकाक्षरमन्त्रप्रसादेन हृद्द्वारमुद्घाटयति । ततैव वाताश्चरन्ति शरीरे । ८६

वातीत्यादिः—अतो वामहृदयप्रकोष्ठाद् धमन्यामूलं ऊर्ध्वंगतं वाति पर्शुकाया द्वितीयमस्थि प्रति । तस्माद् द्वे शाखे हृदयं प्रयातः । ८७

व्याप्तेत्यादिः—धमन्या रक्तपरिक्रमणप्रकरणमुक्तं पश्चान्निबद्धैः श्लोकैः कतिपयैः । धमनीसंस्थानं तच्छाखाप्रशाखाप्रसृतिश्च निर्दिश्यते । पश्चाद्धमनी तृतीयां कशेरुमासृत्य व्याप्ता महत्यः शाखास्तिस्रः सर्वं शरीरं विसर्पन्ति । इति धमनीनां गतिभेदोऽत्र

अधोमुखी सा हि कशेरुकाया-
श्चतुर्थखण्डं तदधः प्रसृता।
त्रिभाग एष कथितो धमन्या
एतच्च मूलं कथितं सुधीभिः ॥ ८९

सम्भिद्य वक्षस्तलगाञ्च पेशीं
विश्योदरं सा धमनी विसृता।
एतद्धि मूलं कथितं धमन्याः
स्कन्धो यथा वोर्ध्वशिफद्रुमस्य ॥९०॥

शाखाप्रशाखाश्च ततो धमन्याः
सृतास्ततः सूक्ष्मतराः शरीरे।
रक्तप्रवाहो वहति प्रवेगात्
करोति देहे चयपूरणञ्च ॥ ९१

त्रिधा प्रदर्श्यते। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—तासामूर्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्यग्गाः, धमनीनां गतिभेदेन त्रिधा भेदः। ८८

अधोमुखीत्यादयः—सा धमनी पश्चादधोमुखी कशेरुकायाश्चतुर्थखण्डपर्यन्तमधः प्रसृता—एष धमन्यास्त्रिभागः। एतद्धि धमनीमूलम्। सा अधोमुखी धमनी वक्षस्तलगां तां पेशीं सम्भिद्य, उदरं विश्य विसृता,—एतद्धि धमनीमूलम्। ततो धमन्याः सूक्ष्मतराः शाखाप्रशाखाश्च सर्वस्मिन् शरीरे सृताः। एताभिस्त्रिभिः शाखाभिर्धमनी प्रवेगाद्द रक्तप्रवाहो वहति। रक्तपरिक्रमाद्देहे धमनी चीणपूरणं करोति। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—भिन्नगतयस्तिस्रः शाखा यथा शारीरव्यापारं साधयन्तीति निर्दिष्टं तदत्र लिख्यते—"ऊर्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुत्क्षवथुहसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। अधोगास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वहन्ति ; तास्तु पित्ताशयमभि-

मज्जास्थिपेशीषु कलासु शीर्षे
सर्व्वत्र सूक्ष्मा धमनी-प्रशाखाः ।
निर्दोषमिष्टं हृदयात् सुखोष्णं
ता वाहयन्त्येव विशुद्धरक्तम् ॥ ९२

अङ्गानि कर्मापचिनोति नित्य-
मसावसृजोपचिनोति तानि ।
मज्जास्थिशुक्राणि कलाश्च पेशीं
शुद्धासृगावर्धयते धमन्याः ॥ ९३

रक्तवाहनवेगाद्धि या स्पन्दते मुहुर्मुहुः ।
तत्स्पन्दनात् सुखं ज्ञेयं सात्म्यासात्म्येऽत्र शरीरिणाम् ॥ ९४

प्रतिपन्नाः तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्कमौष्याद्विरेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्ति। अर्पयन्ति चोर्ध्वंगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति, मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विरेचयन्ति। आमपक्वाशयान्तरे त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तिर्य्यग्गानान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसङ्ख्याः। ताभिरिदं शरीरं गवेक्षितं विबद्धमाततञ्च। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि। तैः स्वेदमभिवहन्ति।" तत्रैव यथा—"यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च। धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते॥" ८१९१

मज्जास्थिपेशीष्वित्यादिः—धमनीनां सूक्ष्मानुसूक्ष्मशाखाप्रशाखाभिर्व्याप्तमिदं शरीरमिति प्रदर्शितमनेन श्लोकेन; धमन्या वाहितं रक्तं विशुद्धं सुखोष्णमित्यादि व्यक्तम्। ९२

अङ्गानीत्यादिः—कर्म नित्यमङ्गानि अपचिनोति, (रक्तादीनां धातूनां हानिर्भवति कर्मतः) असौ धमनी तदसृजा रक्तेन तानि अङ्गानि उपचिनोति; धमनीस्थं रक्तं मज्जास्थिशुक्राणि कलाश्च पेशीश्च वर्धयते। ९३

रक्तवाहनवेगादित्यादयः—या धमन्यः रक्तवाहनवेगान्मुहुर्मुहुः स्पन्दन्ते, तत्

धमनी मणिबन्धे या वैद्यैर्यथा परीक्ष्यते ।
गतिभिरनुभूयेत दोषदूष्यविचारणा ॥ ९५

गुल्फे कक्षे प्रगण्डे च कण्ठे पार्श्वकपालयोः ।
योनौ शिश्ने वङ्क्षणे च तथाङ्गुल्यानुभूयते ॥ ९६

क्षीणाङ्गपोषणाद्दुष्टं रक्तं वहति यत्र वै ।   शिराः ।
सा रक्तवाहिनी शिरा शोणितं शीर्यते यया ॥ ९७

धमन्या विरतिर्यत्र शिरा तत्र प्रवर्त्तते ।
तद्धमनी शिराणान्तु निःसङ्ख्याः सन्धयः स्मृताः ॥ ९८

स्पन्दनाच्छरीरिणां सात्म्यं असात्म्यञ्च सुखं ज्ञायते वैद्यैः। तैर्मणिबन्धे या धमनी वर्त्तते सा परीक्ष्यते, दोषदुष्यविचारणा तस्या गतिभिरनुभूयते ; गुल्फादिषु कथिताङ्गेषु धमनीपरीक्षया वैद्यैरनुभूयते तत्। यथा नाड़ीविज्ञाने—"अङ्गुष्ठस्य हि मूले या धमनी जीवसाक्षिणी। तस्यागतिवशाद्विद्यात् सुखं दुःखञ्च देहिनाम्। अङ्गुलित्रितयैः स्पृष्टा क्रमाद्दोषत्रयोद्भवाम्। मन्दां मन्दगतिः तीक्ष्णां त्रिभिर्दोषैस्तु लक्षयेत् ॥ पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिना कफे। वातेऽधिके भवेन्नाड़ी प्रव्यक्ता तर्ज्जनीतले ॥" ९४—९६

क्षीणाङ्गपोषणादित्यादौ—रक्तं यदा क्षीणाङ्गपोषणाद्दुष्टं भवेत्, तदा यत्र शिराया वहति सा रक्तवाहिनी शिरा। यया शोणितं शीर्यते, सा शिरा इत्येव निरुक्तिसिद्धार्थः। धमनी यत्र विरमति, तत्र शिरायाः प्रवृत्तिरुत्पत्तिः स्यात्। यतो धमनीनां नाभिजत्वं सिद्धम्, ततः शिराणामपि नाभिजत्वं सिद्धञ्च। यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—सप्तशिराशतानि भवन्ति याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः। द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाः, तासां नाभिर्मूलं, ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च। तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्। तत्र च—यावत्यस्तु शिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्। नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ ९७।९८

महाशिरे। कण्ठोरोबाहुशीर्षेषु सर्वाश्च वाहिताः शिराः।
एका स्थूला शिरा जाता मिलित्वा जत्रुसन्निधौ॥ ९९
वस्ति सक्थ्युदरेषु या मिलित्वा वस्तिसन्निधौ।
भित्वोरस्तलपेशीं सा स्थूला गता हृदालयम्॥ १००
शिरासन्धानजे स्थूले दुष्टास्रं वहतः शिरे।
नेतुं तद्दक्षहृत्कोष्ठमर्पयतो निरन्तरम्॥ १०१
नीलकृष्णं शिरारक्तं शरीरनाशकं परम्।
तत्तु नासागृहीतेन वातेन परिशुध्यते॥ १०२
प्रश्वासेन वहिर्याति शरीरनाशकं विषम्।
पुनर्भ्रमति शुद्धास्रं तद्देहे धमनीपथे॥ १०३
शक्त्या जीवाभिषेकाच्च यावन्मृत्युर्न जायते।
शिवं दधाति देहेऽस्मिन् तावद्रक्तपरिक्रमः॥ १०४

कण्ठोरोबाहुशीर्षेष्वित्यादयः—एतेष्वङ्गेषु सर्वा रक्तवाहिन्यः शिराः क्रमसमन्वयाज्जत्रुसन्निधौ परस्परं मिलित्वा स्थूला जाताः। वस्तिसक्थ्युदरेषु याः शिरा वर्तन्ते, ताः सर्वाः वस्तिसन्निधौ मिलित्वा वक्षस्तलपेशीं भित्वा स्थूला सती हृदयालयं यान्ति। एते शिरासन्धानजे स्थूले शिरे दुष्टास्रं वहेते। ते स्वतएव स्ववाहितं रक्तं नेतुं विशोधयितुं दक्षहृत्कोष्ठे निरन्तरं समर्पयतः। ९९—१०१

नीलकृष्णमित्यादौ—शिराया रक्तं नीलाभकृष्णवर्णं, तत्तु शरीरनाशकं परम्। तन्नासागृहीतेन वातेन परिशुध्यते, प्रश्वासेन शरीरनाशकं विषं वहिर्याति। तद्देहे धमनीपथे पुनः शुद्धं रक्तं वहति। १०२।१०३

शक्त्येत्यादिः—जीवानां भूमिष्ठकाले शक्त्या जीवाभिषेको यदा वर्तते, ततो जीवस्य मृत्युर्यावन्न जायते तावदस्मिन् देहेऽस्याद्रक्तपरिक्रमात् तस्यानुकूला क्रिया शिवं मङ्गलं दधाति। १०४

अन्नपानीयसम्भूता धातूनाञ्च मलादयः। स्रोतः।
देहे वहति यैर्मार्गैस्तानि स्रोतांसि संविदुः॥ १०५
आदाय ग्रहणीतश्च रसञ्च देहपोषकम्। स्रोतःकर्म।
स्वमार्गेण शिरासन्धिं तर्पयति ततः सदा॥ १०६
याति रक्तं धमन्या यच्छिरायां दुष्टशोणितम्।
स्रोतःसु वहति प्रायो लसीकास्वप्रतर्पणात्॥ १०७
निर्वर्णा सर्वदेहस्था लसीका जलवन्मता। क लसीका।
शिराणां सङ्गमो यत्र जत्रुणोऽधो हि तत्र च। महास्रोतसी।
सर्वेषां स्रोतसां योगान्महास्रोतोद्वयं भवेत्॥ १०८
शिराभिर्वहति रक्तं महाशिरासमागतम्।
तन्महास्रोतसी प्राप्य लसीकावर्धितं भवेत्॥ १०९

अन्नपानीयसम्भूता इत्यादिः—अत्र स्रोतोलक्षणं व्यक्तम्; यथोक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—"मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत्। स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनीवर्जितम्। तथा च भावप्रकाशे—"तैर्मार्गैर्देहस्थमलादयः सञ्चरन्ति तानि स्रोतांस्युच्यन्ते।" इति। १०५

आदायेत्यादि:—ग्रहण्या नाड्या देहपोषकं रसमादाय तेन स्वमार्गेण शिरासन्धिं सदा तर्पयति। १०६

यातीत्यादिः—मांसत्वगन्तरे यदुदकं तल्लसीकाख्यां लभते। इति चरकवचनात् लसीका जलवत्। यदा धमन्या रक्तं अविशुद्धं शिरायां याति तदा अप्रतर्पणात् स्रोतःसु प्रवहत् तारल्यवर्द्धनाय सुखं भ्रामयितुं शिरायां, नतु तर्पयितुं वहति। पश्चाल्लसीकायाः सारूप्यं प्रदर्श्यते निर्वर्णेत्यादिः। १०७। क

शिराणामित्यादय:—जत्रुणोऽधो निम्ने यत्र शिराणां सङ्गमो वर्त्तते, तत्र सर्वेषां स्रोतसां योगाद् द्वे महास्रोतसी भवेताम्। तच्छिराभिर्वाहितं रक्तं महाशिरासमागतम्

सलसीकं शिरारक्तं हृत्कोष्ठञ्च समागतम् ।
विशुद्धं शोणितं भूत्वा शरीरे परिसर्पति ॥ ११०

स्नायुः । सूक्ष्मा शिफा याऽवति मस्तुलुङ्गे
शाखाप्रशाखाभिरियर्त्ति देहम् ।
या स्नाति चाङ्गानि यता स्वशक्त्या
स्नायुर्द्रुमश्चोर्ध्वशिफो यथा वै ॥ १११

शिफाः सन्ति मस्तुलुङ्गे तन्निम्ने सन्धिबन्धनी ।
पृष्ठवंशे महाकाण्डश्चाङ्गे शाखाः प्रबोधने ॥ ११२

स्नायवो वायुवाहिन्यो नाड्यो निखिलदेहगाः ।
सूत्रवद्बन्धनानि स्युः सन्धिमांसास्थिमेदसाम् ॥ ११३

सत् महास्रोतसो लसीकां प्राप्य वर्धितं भवेत् । सलसीकं शिरारक्तं हृत्कोष्ठञ्च समागतं प्रक्रियाविशेषेण विशुद्धीकृतं शोणितं भूत्वा शरीरेऽस्मिन् परिसर्पति धमन्या। रक्त-विशोधनी प्रक्रिया पश्चान्निबध्यते । १०८-११०

सूक्ष्मेत्यादि :—या मस्तुलुङ्गे शिफाः प्रसार्य शाखाप्रशाखाभिर्देहमियर्त्ति या नियता सती स्वशक्त्या सर्वाण्यङ्गानि स्नाति सा स्नायुः ;—ऊर्ध्वशिफोद्रुम इव शरीरे राजते— इति क्रियापदमुह्यम् । १११

शिफा इत्यादि :—अस्य स्नायुवृक्षस्य शिफाः सन्ति मस्तुलुङ्गे, तन्निम्नभागे चोर्ध्वाधो-भागस्य सन्धिरिव, पृष्ठवंशे महाकाण्डः, अङ्गे च—सर्वदेहे च शाखाप्रशाखाः—एतत् सार्वाङ्गीण-स्नायुसंस्थानमाश्रित्य चैतन्यं प्रबुध्यते ; तर्हि स्नायुस्तु चैतन्यप्रबोधने तत्कर्म-साधने कारणमेकम् । ११२

स्नायव इत्यादि :—स्नायुर्वायुवाहिनी नाड़ी, यदुक्तं सुश्रुतसंहितायाम्—स्नायुक्रियाम्—"स्नायवो बन्धनानिस्युर्देहमांसास्थिमेदसाम् । सन्धीनामपि यत् तास्तु शिराभ्यः सुदृढ़ाः स्मृताः" । ११३

बोधं दधाति यं स्नायुः सुखदुःखावबोधने ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च प्रबोधयति नित्यशः ॥ ११४
मस्तुलुङ्गः सुशुभ्रस्तु घृतवच्च सुकोमलः । मस्तिष्कम् ।
करोटिगह्वरस्थस्तु सर्वज्ञानप्रबोधकः ॥ ११५
शब्दानां श्रवणं वायोः स्पर्शनं रूपदर्शनम् । स्नायुकर्म ।
रसस्यास्वादनं गन्ध-घ्राणं स्नायुर्नयतल्यः ॥ ११६
विहाराहारगत्यादि-कर्म स्नायुप्रवर्तितम् ।
जैवं वा दैहिकं कर्म सर्वं तत् स्नायुसम्भवम् ॥ ११७
यत्राङ्गे स्नायुनाशश्चेत् तदङ्गं स्यान्मृतोपमम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गयोर्व्याध्योः स्नायुबधश्च कारणम् ॥ ११८
शतानि नवसंख्याताः शरीरे स्नायवो नृणाम् । स्नायुसङ्ख्या ।
स्कं खं रिपुश्च शाखासु कोष्ठे खं नेत्रपत्त्रयोः ।
ग्रीवात ऊर्ध्वदेशे तु खंसिन्धुर्मितिरुच्यते ॥ ११९

बोधमित्यादि :—स्नायुरेव शरीरे ज्ञानप्रबोधने एकमात्रं कारणमिति प्रदर्शित-मनेन श्लोकेन सुस्पष्टम् । ११४

मस्तुलुङ्ग इत्यादय :—मस्तिष्कं शिरोऽभ्यन्तरस्थ-स्नेहपदार्थः, स तु करोटिगह्वरस्थः सुशुभ्रो घृतवत् सुकोमलश्च। ज्ञानाधारोऽयं सर्वज्ञानप्रबोधको यतः स्नायुवाहितविहित-ज्ञानोद्रेकात् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादीनां ज्ञानं मस्तुलुङ्गं प्रति स्नायुर्नयति सर्वदा । विहारा-हारगत्यादि कर्म जैवं कर्म—दैहिकं कर्म च स्नायुप्रवर्तितं स्नायुसम्भूतञ्च ।११५-११७

यत्राङ्ग इत्यादि :—यत्राङ्गे चेत् स्नायुनाशो भवेत्, तदङ्गे जीवितभावो मृतोप-मत्वं स्यात् । सर्वाङ्गरोग एकाङ्गरोगे च स्नायुबधो हि कारणम् । ११८

शतानीत्यादि :—'शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणां' इति सुश्रुतवचनेन

चक्षुः। द्व्यङ्गुलप्रमितं स्थौल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्।
सार्धद्व्यङ्गुलमानं स्यान्नराणां नेत्रमण्डलम्॥ १२०

चक्षुर्व्याकरणम्। नेत्रायामत्रिभागं स्यात् कृष्णमण्डलमीच्यते।
कृष्णस्य सप्तमं भागं दृष्टिमण्डलमीच्यते॥ १२१

पञ्च स्युर्मण्डलान्येव षट्सन्धयश्च लोचने।
षट्पटलानि तत्रैव जानीयान्नेत्रसंस्थितम्॥ १२२

पक्ष्मवर्त्मसिताश्वेत-दृष्टीनां मण्डलानि वै।
तच्चत्वारोऽनुपूर्वं स्युर्मध्यान्तयोर्यथोत्तरम्॥ १२३

सार्धमस्यैक्यं दृश्यते। तासु शाखासु साकल्येन ६०० षट्शतानि, कोष्ठे २३० त्रिंश-दधिके द्वे शते, ग्रीवोर्ध्वंदेशे ७० सप्ततिः—इत्येव स्नायुनां संख्या। ११९

द्व्यङ्गुलप्रमितमित्यादि:—नेत्रस्य परिमाणं निर्दिश्यतेऽनेनेति। अङ्गुलीनां स्थौल्यवैषम्यात् स्वाङ्गतुलनया पुनराह—स्वीयाङ्गुष्ठोदरसम्मितम्। तदेवायामविस्ता-राभ्यां सार्धद्व्यङ्गुलमिति ज्ञेयम्। १२०

नेत्रायामत्रिभागमित्यादि:—नेत्रायामस्य त्रिभागस्यैकभागमात्रं कृष्णमण्डलम्। कृष्णमण्डलस्य सप्तभागस्यैकभागमात्रं दृष्टिमण्डलमिति नेत्रस्य विशिष्टाङ्गपरिमाणं निर्दिश्यतेऽनेन। १२१

पञ्चेत्यादि:—नेत्रस्य मण्डलसन्धिपटलानां संख्यानिर्दिश्यतेऽनेन। पञ्चमण्डलानि षट्सन्धयः, षट्पटलानि नेत्रयोः संस्थाने। १२२

पक्ष्मवर्त्मसिताश्वेतदृष्टीनामित्यादि:—पक्ष्म, वर्त्म, सितं, अश्वेतं दृष्टिगतमिति पञ्चमण्डलानि, अश्वेतं कृष्णमण्डलं, पक्ष्ममण्डलादभ्यन्तरतः श्वेतकृष्णदृष्टिमण्डलानां तदन्तेऽपि तेषां चतुर्णां मण्डलानाञ्च संस्थानं विद्यत इत्युपदिश्यतेऽनेन। १२३

पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मसितगतोऽपरः।
शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः।
ततः कनीनकस्थश्च षष्ठस्त्वपाङ्गगस्तथा॥ १२४
द्वे वर्त्मपटले स्यातां ततश्चत्वारि लोचने।
प्रथमं पटलं वाह्यं रसरक्ताश्रयं ततः॥ १२५
मांसाश्रयं द्वितीयं स्यात्तृतीयं मेदसान्वितम्।
चतुर्थं कालकास्थिस्थं लोचनपटलानि वै॥ १२६
नेत्रस्य पञ्चमांशं तत् स्थौल्यं ज्ञेयं मनीषिभिः॥ १२७
दृष्टिः कृष्णगता क्षुद्रा मसूरदलसन्निता।
तेजोभिः शाश्वतैः सिद्धा ज्योतिःस्फुलिङ्गसन्निभा॥ १२८
वाह्येन पटलेनाक्ष्णोरावृता विवराकृतिः।
शीते सात्म्यं भवेदस्या उष्णे हानिर्भवेत्ततः॥ १२९
उभयोर्नेत्रयोः साम्यं वर्तते गुणभावयोः॥ १३०

पक्ष्मवर्त्मगत इत्यादि :—नेत्रे षण्णां सन्धीनां संस्थानं निर्दिश्यतेऽनेन। पक्ष्मवर्त्म-गतः१, वर्त्मसितगतः२, शुक्लकृष्णगतः३, कनीनकस्थः४, अपाङ्गगतः५। १२४

द्वे इत्यादयः—नेत्रपटलानां संस्थानं तद्भावादिकं निर्दिश्यते श्लोकैरेभिरिति। लोचनयोः प्रत्येके द्वे वर्त्मपटले स्यातां ततश्चत्वारि पटलानि स्युः। वाह्यं प्रथमं पटलं रसरक्ताश्रयं, द्वितीयपटलं मांसाश्रयं, तृतीयं मेदोन्वितं, चतुर्थं कालकास्थिस्थम्, कालको नेत्रतारकः। तेषां समवेतपरिमाणं नेत्रस्थौल्यस्य पञ्चमांशमात्रमिति। १२५-१२७

दृष्टिरित्यादौ—दृष्टिमण्डलानां संस्थानगुणप्रकारभावादीनां सन्निवेशो वर्तते श्लोकयोरनयोरिति। शीते दृष्टेः सात्म्यं भवेत्, उष्णे हानिर्भवेच्च। १२८।१२९

उभयोरित्यादि :—उभयोर्नेत्रयोर्गुणभावसाम्यं वर्तते, अतः सम्यक्या सर्वथमत उभेनेत्रे साम्यं भजेत इति। १३०

कर्णव्याकरणम्। वर्त्तते शष्कुलीमध्ये सूक्ष्मा पटो धृतावृता ।
एजति वायुना या हि शब्दं बोद्धुं स्वकम्पनात् ॥ १३१
ततोऽन्तरे गतो रन्ध्रस्त्रिभिरस्थिभिरन्वितः ।
त्रयाणामेकमस्थ्नान्तु पट्याः पश्चादवस्थितम् ॥ १३२
तदन्तरगतेरन्ध्रे वर्तन्ते स्नायवस्तताः ।
नियतं बोधयन्ति ते स्वशब्दं यत् पटीधृतम् ॥ १३३
एकोमार्गोऽनिलं पतुं मिलति श्वासनाड़िकाम् ।
साम्यञ्च विभृतः कर्णौ भावद्रव्यगुणेषु तत् ॥ १३४

नासाव्याकरणम्। कोमलैर्मृदुभिर्नम्रैः कूर्चवत् स्नायुभिस्ततः ।
जिघ्रति नासिकारन्ध्रो नासिका व्याप्तवस्नसा ॥ १३५
सुगन्धः स यमाघ्राय नासास्नायुः प्रसीदति ।
दुर्गन्धः स यमाघ्राय नासास्नायुर्विषीदति ॥ १३६

वर्तत इत्यादयः—कर्णरन्ध्रमध्ये या सूक्ष्मा पटी धृता, आवृता च, शब्दं बोद्धुं स्वकम्पनाद् वायुना एजति कम्पते, सा पटी वर्तते—कर्णरन्ध्रं द्विधा विभजति च वाह्याभ्यन्तरभेदतः। तदभ्यन्तरगतो रन्ध्रस्त्रिभिरस्थिभिः समन्वितः। तेषां त्रयाणामस्थ्नामेकमस्थि पट्यापश्चाल्लग्नः सन् तिष्ठति च। अपि च तस्याभ्यन्तरगते रन्ध्रे विस्तृताः स्नायवो वर्तन्ते। ते स्नायवो नियतं पटीधृतं स्वशब्दं बोधयन्ति। यथा—ढक्कायाः पटहस्य उभतो वायोर्वर्तनात् तस्य अन्तःशून्यमयं वायुपूर्णं वा भवति, तथैव कर्णपट्या अन्तर्भागस्य शून्यतायास्तत्र रन्ध्रे वायुपूरणात् श्वासनाडिकासंयोजको मार्ग एको वर्तते च। तेन पट्याः संस्थानं कर्मानुकूलं भवितुमर्हति। उभौ कर्णौ भावद्रव्यगुणेषु साम्यं विभृतश्चेति ।१३१-१३४

कोमलैरित्यादौ—नासिकाघ्राणेन्द्रियः, नासारन्ध्रः कोमलमृदुनम्रस्नायुभिर्व्याप्तः, अतो नासिका व्याप्तवस्नसा, वस्नसाः स्नायवः; यमाघ्राय नासास्नायुः प्रसीदति (एक-

नवरन्ध्राणि नः सप्त आशया गह्वरास्त्रयः। १३७
द्वे नेत्रे द्वे श्रुती रन्ध्रे नासायां द्वे व्यवस्थिते। रन्ध्राणि।
वदनशिश्नपायूनामेकैकं रन्ध्रमीरितम् ॥ १३८
गुप्तमेकं भवेच्छीर्षे देहे रन्ध्राणि वै नृणाम्।
तत्त्रीण्यन्यानि नारीणां स्तनयोर्गर्भवर्त्मनि ॥ १३९
जीवरक्ताशयो वक्षस्तदधःस्थः कफाशयः। आशयाः।
आमाशयस्त्वधोदेशे ऽग्न्याशयस्तत्परोऽप्यतः ॥ १४०
स नाभेर्वामभागेस्यादूर्ध्वतः सुप्रतिष्ठितः।
तस्योपरि तिलं विद्यात्तदधः पवनाशयः ॥ १४१
मलाशयस्त्वधस्तस्माद्बस्तिर्मूत्राशयस्त्वधः।
एते पुंसां शरीरे वै आशयाः सप्त कीर्त्तिताः ॥ १४२
पुम्भ्यश्चान्येऽधिकाः सन्ति योषितामाशयस्त्रयः।
स्त्रगर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥ १४३

वचनग्रहणात् सामान्यतो बहुवचनं ग्राह्यमिति नीत्या) नासाद्वायवः प्रसीदन्ति स सुगन्धः। अपि तु विषीदन्ति यमाघ्राय स दुर्गन्धश्च। १३५।१३६

नवरन्ध्राणीत्यादयः:—मनुष्याणां शरीरे नवरन्ध्राणि सप्ताशया विद्यन्ते, स्त्रीणामधिकानि त्रीणि रन्ध्राणि तथाचैक आशयश्च। यथाह जयदत्तः—शरीरे रन्ध्राणि नेत्रश्रवणनासानां द्वे द्वे रन्ध्रे भवतः, तथा मुखमेहनपायूनामेकैकमिति नव दशमस्तु मस्तके गुप्तभावेनावस्थितम्। स्त्रीणामधिकानि त्रीणि, स्तनगर्भमार्गेषु। वायुः स्वस्थितिहेतोराशयं करोति ; तथाच सुश्रुतसंहितायाम्—"आश्रय्याभ्यासयोगेन करोत्याशय सम्भवम्"। आशयाः सप्त यथा—वातपित्तकफरक्तपक्वमूत्रामानामाशयाः, स्त्रीणामतिरिक्तो गर्भाशयः। तस्य संस्थानं निर्दिश्यते पश्चात्। यथाह भावमिश्रः—"तत

करोटीगह्वरः । मस्तुलुङ्गः करोटौ च स्नायुवार्ताप्रबोधकः । १४४

उरोगह्वरः । हृदयोण्डुकफुप्फुसाः मन्तुरोगह्वरे पुनः ॥ १४५

उदरगह्वरः । उदरगह्वरे सन्ति यकृत्पित्ताशयस्तथा ।

आमाशयश्च क्लोमश्च प्लीहा वृक्कौ च वस्तिकः ॥

स्थूलान्त्रञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च गुदं मूत्रप्रवाहिणी ।

ततश्चाधो महास्रोतो धमनीस्कन्ध एव च ॥ १४६

हृदयम् । हरत्यस्रं शिराया यत् प्रेषयति तद्विशुद्धये ।

पुनरागत्य तद्रक्तं धमनीं प्रेरयत्यतः ॥

हृदयं तद्धि जानीयान्मनसःस्थितिकारणम् ॥१४७

हृद वक्षोमध्यगतः पिण्डः कोषचतुष्टयान्वितः ।

आवरणावृतस्तिर्यग् वामदक्षप्रतिष्ठितः ॥ १४८

उरोरक्ताशयः, तदधः श्लेष्माशयः, तदध आमाशयः, तदधः पक्वाशयादूर्ध्वं ग्रहणी नाम या कला सैव पाचकाशय ; नाभेरूर्ध्वमामाशयः, तस्योपरि तिल, तदधो वाताशयः, तदधः पक्वाशयः स एव मलाशयः, तदधो वस्तिः स एव मूत्राशयः, नार्य्यास्त्रय आशया अधिका इत्युक्ता वाग्भटेन । ते गर्भाशयः स्तनौ च । १३७-१४३

मस्तुलुङ्ग इत्यादयः—अत्र त्रिषु गह्वरेषु ये ये शरीरकर्मकारिणो वर्तन्ते ते ते सर्वे निर्दिश्यन्ते श्लोकैर्यथा करोटौ शिरोगह्वरे स्नायुर्वार्ताप्रबोधकः स्नायुर्वर्तते । उरसो गह्वरे हृदयोण्डुकफुप्फुसाः सन्ति ; उदरगह्वरे यकृत्पित्ताशयामाशयक्लोमप्लीहवृक्कवस्तिक-क्षुद्रान्त्रस्थूलान्त्रगुदमूत्रवाहिनी-महास्रोतो-धमनीस्कन्धाश्च सन्ति । १४४-१४६

हरतीत्यादय :—शिराया दूषितं रक्तं हरति यत्तु तद्धृदयं, हृदयं नतु केवलं दूषितं रक्तं हरति, अपि तु तद्विशोधयितुं प्रेषयति फुप्फुसंप्रति । तद्रक्तं पुनरागत्य धमनीं प्रेरयति च । एतद्धृदयं मनसश्चेतनायाः स्थानम् । यथा सुश्रुतसंहितायाम्—"शोणित-कफप्रसादनं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः" । तथाचात्रैव आकृतिनिर्देशः—

शोणिताधारभूतश्च धमनीमूलसंयुतः। हृदयकर्म।
जायते रक्तवेगोऽस्य ह्याकुञ्चनात् प्रसारणात्॥ १४९
ऊर्ध्वे कोषद्वयन्तस्य निम्नतश्चापि तद्द्वयम्। १५० हृदाकरणम्।
ऊर्ध्वदक्षिणकोषोऽस्य शिराया दुष्टशोणितम्।
हृत्वाक्तस्य शिराभ्यां तन्निम्नकोषं क्षिपत्यतः॥ १५१
निम्नकोषस्तु नाड्या तत्कलाभिन्नञ्च फुप्फुसम्। रक्तशोधनम्।
सूक्ष्मकलावृतं कोषं गत्वाऽस्रं वायुसङ्गतम्॥ १५२
शुद्धिमाप्नोति तत्त्यक्त्वा विषं श्वासान्निरन्तरम्।
ततोऽस्रं शोधितं याति कोषं वामोर्ध्वसंस्थितम्॥ १५३
वामाधः कोषमायाति तत्सङ्कोचनवेगतः। रक्तचंक्रमणम्।
आरुह्य धमनीमूलं शरीरं चिक्रमिष्यति॥ १५४

"वक्षोमध्यगतः कोष्ठचतुष्टयान्वितः आवरणावृतस्तिर्य्यग्भावेन वामादक्षे प्रतिष्ठितः पिण्डो हृदयस्याकृतिः। अस्याकुञ्चनप्रसारणाभ्यां शोणिताधारभूतस्य रक्तवाहिन्यां रक्तवेगो जायते। एतत्तु वृद्धवैद्यसमाचाराप्तवचनम्—यदाश्रयाद्धि धमन्यः प्राणवहाश्चरन्ति वै"। सुश्रुतसंहितायाम् तद्विशेषेण—"चेतनास्थानं अतस्तस्मिन् तमसावृते सर्वंप्राणिनः स्वपन्ति। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति"। १४७-१४९

ऊर्ध्वे इत्यादयः—हृदयस्योर्ध्वकोषद्वयं निम्ने कोषद्वयञ्च विद्येते। अस्य दक्षिणकोषः शिराया दुष्टशोणितं हृत्वा अन्तःशिराभ्यां तन्निम्नकोषं क्षिपति। अतो निम्नकोषस्तु नाड्या तत्कलाभिन्नञ्च फुप्फुसं प्रेरयति; तत्रास्रं सूक्ष्मकलावृतं कोषं गत्वा वायुसङ्गत्या यद्विषं त्यक्त्वा च शुद्धिमाप्नोति, तच्छोधितमस्रं वामोर्ध्वसंस्थितं कोषं याति। ततोऽन्तःशिरातो वामाधःकोषमायाति। तत्सङ्कोचनवेगतो धमनीमूलमारुह्य

रक्तं सर्वेषु कोषेषु भ्रमदतो निरन्तरम् ।
तज्जीवयति जीवांश्च हृत्सङ्कोचप्रसारणात् ।
भवेद्धृत्कर्म जन्तोश्च यावन्मृत्युर्नजायते ॥ १५५

हृद्विरामः । विरमति हृदयं यत् कर्म त्यक्त्वा चणं वा
प्रविशति नतु रक्तं तद्धमन्याश्च मूलम् ।
भवति विरतिरग्रमक्तासचङ्क्रमाणा
सुपरमति च जीवः प्राणहान्या चणाद्वै ॥ १५६

फुप्फुसः । स्फुरतो वातयोगेन दुष्टरक्तविशुद्धये ।
उरोरन्तर्गतायाञ्च पेश्यां द्वौ फुप्फुसौ स्थितौ ॥ १५७

फुप्फुसव्याकरणम् । कोषमयोऽणुशीर्षोऽधो विशालो मधुकोषवत् ।
एककर्मा द्विधा भिन्नः फुप्फुसो वाभदचतः ॥ १५८

शरीरं चिक्रमिष्यतीति रक्तपरिक्रमणविधिः । पूर्वोक्तं वायुसङ्गतं विषं श्वासेन सार्धं निरन्तरं वहिर्गच्छति । १५०-१५४

रक्तमित्यादि :—कथितवत्प्रकारेण हृत्सङ्कोचनप्रसारणात् सर्वेषु कोषेषु तद्रक्तं निरन्तरं भ्रमज्जीवान् जीवयति । जन्तोः प्राणिनो यावन्मृत्युर्न जायते तावद्धृतकर्म विद्यात् स्वतः । १५५

विरमतीत्यादि :—यदा कर्म त्यक्त्वा हृदयं विरमति, तदा रक्तं धमनीमूलं नतु प्रविशति, शरीरे समन्ताद् रक्तसचङ्क्रमणविरतिर्भवत्यग्रं-ततो जीवः चणाद्वै प्राणहान्याः श्वासविरामादुपरमति च । १५६

स्फुरत इत्यादय :—वचस्तलमध्यगतायां पेश्यां द्वौ फुप्फुसौ वातयोगेन स्फुरतः, अतो रक्तविशुद्धिर्भवेत् । शोणितफेनप्रभवो हृदयनाडिकालयः फुप्फुसः । सुश्रुत-संवादाज्ज्ञायते—"हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः ।" तत्साहाय्यकथने सिद्धवचनम्—"फुस्फुसश्च द्विधा भिन्ना वामदचविभेदतः । पेश्यां वचस्तलस्थायां

जिह्वामूलादधोगाया नाड्याः श्वासप्रवाहिके। श्वासनाड़ी।
द्वे शाखे बहुशाखे तद् विशति फुप्फुसद्वयम् ॥ १५९
ततः शाखाद्वयाद्बह्वः शाखास्तन्वन्ति फुप्फुसौ। फुप्फुसकर्म।
फुप्फुसस्थेषु कोषेषु सुसंनद्धा तता भृशम् ॥ १६०
वायुर्नासामुखाकृष्टः सर्वान् कोषान् विशत्यतः।
नीतमुरोधमन्यास्रं विशोधयति फुप्फुसे ॥ १६१
विशुद्धं शोणितं देहे सुखोष्णञ्च सुलोहितम्। शुद्धरक्तपरिक्रमणम्।
वामोर्ध्वस्थञ्च हृत्कोषं नयति तदुरःशिरा ॥ १६२
वामाधः कोषमाश्रित्य धमनीमूलमेति तत्।
ततोऽनिशं विशुद्धास्रं सर्वं देहं परिक्रमेत् ॥ १६३

समासन्नोऽनुशीर्षकः॥ अधोविशालो बहुभिः कोषैर्मधुकोषोपमः। दुष्टशोणितसंशुद्ध्यै कोषोऽयं परिकीर्त्तितः॥ तरुणास्थिमयी नाड़ी जिह्वामूलात् प्रधाविता। अधःशाखाद्वयवती फुस्फुसद्वयमागता। ततः शाखाद्वयात् तस्माद् बह्वः शाखा विनिःसृताः। नासामुखसमाकृष्टः पवनः श्वासकर्मणः। श्वासनाड्या तया सर्वांस्तान् कोषान् प्रविश्यत्यसौ॥" १५७ १६१

विशुद्धमित्यादौ—विशुद्धरक्तलक्षणगतौ कथ्यतेऽत्र—सुखोष्णसुलोहितं रक्तमुरःशिरामवलम्ब्य वामोर्ध्वहृत्कोषमागत्य ततो वामाधःकोषमाश्रित्य धमनीमूलं प्रविशति; अतः श्वासक्रियया सर्वदेहे रक्तपरिक्रमणमारभेत। यथोक्तं वाग्भटसूत्रस्थाने—मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम्। लोहितप्रभवः शुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः॥" तथैव शार्ङ्गधरसंहितायाम्—"रसस्तु हृदयं याति समानमारुतेरितः। रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम्॥ रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम्। स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्॥" १६२।१६३

श्वासधमनविचारः। एषा श्वासक्रिया प्रोक्ता रक्तशुद्धिर्यतो भवेत् ।
तच्छ्वाससङ्ख्यया सार्धं नाड़ी-धमन-सङ्ख्यया ।
तत् सुखं ज्ञायते नित्यं हिताहितञ्च देहिनाम् ॥ १६४

सात्म्यधमनसङ्ख्या। सद्यः प्रसूतस्य शिशोर्धमन्या
भवन्ति स्पन्दा मणिबन्धमूले ।
प्राणे ग्रहा वेदशरौ पले स्यु
र्वदन्ति ह्येतद्दमनीविधिज्ञाः ॥ १६५
प्राणे वसुः स्याद्गणना च बाल्ये
किशोरकाले जलधेः समानाः ।
षट्संख्यका यौवनकाललाभे
प्रौढ़े च स्पन्दाः शरसम्मिताश्च ॥ १६६
ततस्पन्दवृद्धिर्भवति स्वभावा
द्वृद्धे मरुत्क्रूरगतेश्च नित्यम् ।
षट्सङ्ख्यका प्राणमिते भवन्ति
श्वासस्य धर्मः कथितश्च पुंसाम् ॥ १६७

एषेत्यादिः—एषा रक्तविशुद्धीकरी श्वासिकीक्रिया तत् श्वाससङ्ख्यया सह नाड़ीधमनसङ्ख्यायास्तुलनया—उभयोर्नाड़ीश्वासयोः पारस्परिकालोचनया देहिनां हिताहितं सुखं तथा नित्यं ज्ञायते । १६४

सद्यःप्रसूतस्येत्यादयः—सद्यःप्रसूतस्य शिशोर्मणिबन्धमूले धमन्याः स्पन्दाः प्राणे विपलदशके ग्रहा नवसङ्ख्यका भवन्ति । पले वेदशरौ चतुरधिकपञ्चाशत् सङ्ख्यका भवन्ति । बाल्ये प्राणे—विपलदशके—अष्टसङ्ख्यकाः, किशोरकाले—जलधेः समानाः सप्तसङ्ख्यकाः, यौवने षट्सङ्ख्यकाः, प्रौढ़े शरसम्मिता पञ्चसङ्ख्यकाश्च । वार्धक्येऽनिलस्य

बालाकिशोरीयुवतीभिरेषः
पुंसां समानोऽनुन्नतः प्रकृत्या ।
प्रौढ़ासु वृद्धासु पले द्विमात्र-
वृद्धिश्च नाड़ीविधिव्यक्तिरेषा ॥ १६८

ऊर्ध्वे श्वासस्य मार्गे प्रभवति तरुणैरस्थिभिः कण्ठदेशे वाग्यन्त्रम् ।
सृष्टं यन्त्रं पुरस्तात् सकलधमनिकं रज्जुपेशीसुनद्धम् ।
तस्योपास्थिकृते स्तः प्रचलनकुशले पत्रिपत्रोपमे द्वे
वायुर्गत्या निनादं जनयति मधुरं वेणुनादो यथा स्यात् ॥१६९

तस्मात् समभिजन्यन्ते वायुना कण्ठचारिणा ।
पञ्चस्थानानि संस्पृश्य पञ्च स्वराः स्वभावतः ॥ १७०
व्यञ्जनपञ्चकं तस्माज्जन्यते कण्ठवायुना ।
तद्‌वृष्टिभेदतो जाता पञ्चाशद्वर्णमालिका ॥ १७१

क्रूरगतेश्च धमनेः स्पन्दानां वृद्धिर्भवति । ततः प्राणे विपलदशके षट्सङ्ख्याका भवन्ति । इति पुंसां श्वासधर्मः । १६५-१६७

बालाकिशोरीयुवतीभिरित्यादि :—एष धमनीस्पन्दः पुंसां स्पन्देन समं बालादीनां समानोऽनुन्नतः । प्रौढ़ावृद्धासु पले द्विमात्रवृद्धिः स्यात् । १६८

ऊर्ध्वे इत्यादि :—श्लोकेनानेन कण्ठस्थितस्य वाग्यन्त्रस्य संस्थानसारूप्यविवरणानि कथितानि सविशदम् । ऊर्ध्वे कण्ठदेशे श्वासस्य मार्गे पुरस्तात् तरुणैरस्थिभिः सृष्टं सकलधमनीकं कलाधमनीसमन्वितं रज्जुपेशीसुनद्धं यन्त्रं प्रभवति—वंशीस्वरस्येव प्रकाशकैः । तस्य वाग्यन्त्रस्य उपास्थिकृते द्वे पत्रिपत्रोपमे प्रचलनकुशले पत्रे स्तः । तत्र वायुर्गत्या निनादं जनयति, यथा वायोर्गत्या वेणुनादः स्यात् । १६९

तस्मादित्यादौ—कण्ठचारिणा वायुना कण्ठतालुमूर्धदन्तौष्ठानां पञ्चस्थानानां संस्पर्शात् पञ्चस्वराः समभिजायन्ते, व्यञ्जनपञ्चकमपि जन्यते च । स्वराणां ह्रस्वदीर्घ-

व्याकरणम् । भक्षणे तस्य पक्षाभ्यां वाग्यन्त्रं गुप्यते यथा ।
प्रगोमं श्वासयन्त्रं तदुपजिह्वाऽभिवर्त्तते ॥ १७२

अन्ननाड़ी । पक्तुमन्नादिकं नाड़ी हस्तविंशतिसम्मिता ।
आमुखगुदविस्तीर्णा पाकनाड़ीति गद्यते ॥ १७३

सा कोमला कलापेशी-रचिता बहुनामिका ।
श्वासनाड्याःस्थिता पश्चात् स्वत्वक्पेशीसंयुता ॥ १७४

यकृत् । यन्तुमस्त्रं हि यद्देहे शक्तं भवति नित्यशः ।
यकृदिति समाख्यातं येनामाशयमो भवेत् ॥ १७५

स्थानभेदाद व्यञ्जनानां अघोषप्राणघोषवन्महाप्राणानुनासिकस्थानादिभेदतः मन्थ्रूषभेदाच्च पञ्चाशद्वर्णमालिका जाता। एतच्च सविशेषिका विवृतिर्द्रक्ष्यते शब्दशास्त्रे । १७०।१७१

भक्षण इत्यादि :—कण्ठपक्षाभ्यां वाग्यन्त्रं गुप्यते—उपजिह्वया श्वासयन्त्रञ्चेति—बुध्यतेऽनेन श्लोकेन । १७२

पक्तुमित्यादौ—पाकनाड़ीविवरणं निबध्यतेऽत्र । अस्थिविद्ययथा—"उक्ताः सार्धत्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूचीभिः । अर्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् ।" सुश्रुतसंहितायाम्—"सार्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्धव्यामहीनानि।" अन्त्रोत्पत्तिमाह सुश्रुतसंहितायाम्—"असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ।" सा पाकनाड़ी श्वासनाड्याः पश्चात् स्थिता कोमला कलापेशीनिर्मिता स्वत्वक्पेशीसंयुता, संस्थानकर्मभेदतो बहुनामिका भवति । १७३।१७४

यन्तुमित्यादि :—देहे यद् यस्माद् यन्त्राद्धि विशेषेण नित्यशः अस यन्तुं स्वकर्मनिपुणं कर्त्तुं शक्तं भवति शरीरं, तद् यन्त्रं यकृदिति नाम्ना समाख्यातं ; येनामाशयाणां अपक्वरक्तानां संयमः स्वगतिकौशलं भवेत् । १७५

यकृत्तिष्ठति दक्षे च वामे प्लीहाऽस्रवर्द्धकः । प्लीहा ।
अस्रोपादानकोषोऽयमस्रस्रोतःप्रसादकः ॥ १७६
यकृदुरस्तलाधःस्थ आमाशयश्च वर्त्तते । आमाशयः ।
आमाशयस्य तूर्ध्वस्था यान्ननाड़ी प्रकीर्त्तिता ॥ १७७
तस्याधःस्था गुदाच्च प्रागन्त्रमित्यभिधीयते । अन्त्रम् ।
द्वौ भागौ तस्यविद्येते क्षुद्रस्थूलविभेदतः ॥ १७८
आमाशयाद्दक्षिणतः क्षुद्रान्त्रं कुण्डलीकृतम् । १७९
प्रथमा ग्रहणी नाड़ी ततो नाम्ना प्रकर्षणी । अन्त्रव्याकरणम् ।
निर्हरणी तृतीया ताः पक्काशयानुगामिनी ॥ १८०
आमाशयोत्तरस्था या वह्निद्युतिकरापरा । ग्रहणी ।
सा नाड़ी ग्रहणी ख्याता गृह्णात्यन्नरसं सदा ॥ १८१
नाड़ी प्रकर्षणी तत्र ह्यामरसप्रकर्षणात् । प्रकर्षणी ।
नाड़ी निर्हरणी व्यर्थ-रसनिर्हरणात् ततः ॥१८२ निर्हरणी ।
ततः पक्काशयश्चोक्तः पक्कान्नं धरति व्ययात् । पक्काशयः ।
स्थूलान्त्राधःस्थिता नाड़ी गुद इत्यभिधीयते ॥ गुदः ।
पक्काशयपरित्यक्तं मलं निःसारयत्यसौ ॥ १८३

यकृदित्यादि :—जीवदेहे दक्षिणभागे यकृत् तिष्ठति, वामे प्लीहा च । प्लीहाऽयं रक्तस्योपादानकोषः । प्लीहा रक्तं वर्धयति, प्लीहरसतो रक्तं प्रसीदति—देहस्योपकारको भवति । १७६

यकृदुरस्तलाधःस्थ इत्यादयः—आमाशयस्य स्थानं निर्दिश्यतेऽत्र ;—नाभिस्तनयो-र्मध्यभागे । राजनिबद्धप्रसिद्धवचनम्—नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।—हस्तविंशतिप्रमाणा कलापेशीत्रिनिर्मिता । अन्नपाकक्रियार्था च पाकनाड़ी

गुदव्याकरणं । गुदस्य प्रथमोभागो नाड़ीनाम्ना प्रवाहणी ।
द्वितीयस्तस्य भागोहि नाड़ी विसर्जनी मता ।
तृतीयस्तस्य भागो वै नाड़ी संवरणी स्मृता ॥ १८४

प्रवाहणी । प्रवाहणी मलं पक्वं प्रवाहयति नित्यशः ।
विसर्जनी । शक्नोति स्वत एव तद् विस्रष्टुं या विसर्जनी ।
संवरणी । संवरणीहया तस्य संवृणुते विसर्जनम् ॥ १८५

अदनम् । मुखस्थं दन्तपिष्टं तत् स्रणिकाकीर्णपिच्छितम् ।
अन्ननाड़ीगमन्नं तत् स्ववृस्ति पेशीचालितम् ॥ १८६

प्रकीर्त्तिता । सा नाड़ी द्विधा विभक्ता । यामाशयस्योर्ध्वंस्था नाड़ी सा अन्ननाड़ी ; तस्याधःस्था आगुदविस्तृता नाड़ी अन्त्र इति नाम्ना प्रसिद्धा । क्षुद्रस्थूलभेदतस्तस्यान्त्रस्य द्वौ भागौ वर्त्तेते,—आमाशयाद्दक्षिणतः क्षुद्रान्त्रं कुण्डलीकृतम् । आमाशयोत्तरस्था या वह्निद्युतकरा नाड़ी सदान्नरसं गृह्णाति सा ग्रहणीति नाम्ना ख्याता । अत्र प्रथमा ग्रहणी नाड़ी, तद्विषयः कथितः । ततः प्रकर्षणी नाड़ी । या आमरसं प्रकर्षति यदामरसं रञ्जकपित्तेन रञ्जितं हृद्गतं ततः फुप्फुसकोषगं विशुद्धीकृतं परिक्रामति शरीरं तदामरसस्य प्रथमतः प्रकर्षणं करोति या सा प्रकर्षणी नाड़ी । तद्रसप्रकर्षणावशिष्टं व्यर्थरसं निर्हरति या—मलं वहिरपसारयितुमाकर्षति सा निर्हरणी नाड़ी । ततः पक्वान्नधारणशीलः पक्वाशयः । स्थूलान्त्रस्याधःस्था या नाड़ी सा गुद इति नाम्ना प्रसिद्धा, गुदोऽसौ पक्वाशयत्यक्तं मलं निःसारयति यथाकालम् । १७७-१८३

गुदस्येत्यादौ—गुदस्य प्रथमो भागः पक्वाशयात् परवर्त्तिनी नाड़ी पक्वं मलं प्रवाहयतीत्यतः सा प्रवाहणी । तस्य द्वितीयो भागस्तन्मलं विसृजतीत्यतः सा विसर्जनी । तस्य तृतीयो भागस्तच्च संवृणुत इत्यतः सा संवरणी, सा गुदमुखम् । १८४-१८५

मुखस्थमित्यादय :—अथान्नपाकविधिः । मुखस्थमन्नं प्राग्दन्तचर्वितं स्रणिकाकीर्णं पिच्छितं अन्ननाड़ीगतं, स्ववृत्तिपेशीचालितं, आमाशयगतं, आमाशयिकाम्लरसेन

आमाशयगतं तस्मात् स्रुतेनाम्लेन केन च। अन्नपाकक्रिया।

सम्पृक्तं घूर्णितं तत्तु कथञ्चिज्जीर्यते ततः॥ १८७

विशेत् क्षुद्रान्त्रमध्यं तदसम्यग्जीर्णपिण्डितम्।

तद्रसेनान्त्रिकेणात्र यकृत्स्रुतरसेन च।

प्लीहरसेन तत् क्लोम-रसेन सहकारिणा।

ग्रहणीस्थेन तीव्रेण वह्निना जीर्यते क्रमात्॥ १८८

कमामाशयिकं तीव्रमम्लं तिक्तो यकृद्रसः।

क्षणिकान्त्ररसं प्लीहक्लोमकं चारसञ्ज्ञकम्॥ १८९

अन्नपक्वं सिताभं तदरक्तमन्नजं रसम्।

शोधितं तत्तु वृक्काभ्यां यकृदि पित्तरञ्जितम्।

रक्तं स्रोतांसि पीताभं प्रेरयन्ति हृदालयम्॥ १९०

आमाशयकलास्थिभिर्धमनीभिः प्रगृह्यते।

रसोभूयोऽन्त्रगाभिस्तन्नित्यं रक्तप्रवृद्धये॥ १९१

सम्पृक्तं घूर्णितं कथञ्चिज्जीर्णं, ततः क्षुद्रान्त्रगतमन्त्ररसेन यकृद्रसेन चासम्यग्जीर्णं, तत्सहकारिणा प्लीहरसेन क्लोमरसेन च ग्रहणीस्थेन तीव्रवह्निना च क्रमाज्जीर्यते। १८६-१८८।

कमित्यादिः—अत्र पाके पाचकरसानां रसभेदो लिख्यते ;—आमाशयिकरसः तीव्राम्लः, यकृद्रसस्तिक्तः, क्षणिकान्त्रिकरसप्लीहक्लोमरसाश्च—एते क्षाररसाः। अन्त्ररसोऽत्र ग्रहणीरसः प्रकर्षणीरसश्च—इत्यतो द्विधाभिन्नः। १८९।

अन्नपक्वमित्यादि :—अन्नपक्वान्नजो रसः अरक्तः सिताभः ; स वृक्काभ्यां विशोधितो भवेत्, ततो यकृति पित्तरञ्जितः पीताभश्च भवेत्। तं पित्तरञ्जितं पीताभं रक्तं हृदयं प्रति स्रोतांसि प्रेरयन्ति। १९०

आमाशयकलास्थिभिरित्यादौ—आमाशयस्थितैः कलास्थिभिरन्विताभिरन्त्रगाभिश्च धमनीभीरक्तप्रवृद्धये रसं प्रगृह्यते नित्यम्। तदन्नरसमादाय, ततः किट्टशेषं मलं

तदन्नरसमादाय किट्टशेषमलं ततः ।
स्थूलान्त्रमाविशेत् काले ततो निःसारयेद् गुदः ॥ १९२

मूत्रयन्त्राणि । वृक्काभ्यामस्त्रशुद्ध्यै यद्दीनरसः प्रवर्ज्यते ।
वस्ति । आलम्ब्य स्रोतसो मूत्राशयस्य चोपतिष्ठते ॥
ततस्तन्मूत्रमार्गेण काले वहिर्विसृज्यते ॥ १९३

वृक्कौ । पाकनाड्याश्च पश्चाद्द्वे वृक्कौ वंशकमागतौ ।
मूत्राशयगते मूत्रनाड्यौ द्वे स्तःस्वकर्मणे ।
मूत्रवाहिनी । नाड्येका शिश्नरन्ध्रं या वस्तितो मूत्रवाहिनी ।
यन्त्राख्येतानि जानीयान्मूत्रयन्त्राणि देहिनः ॥ १९४
स्रोतोभिर्वृक्कनद्वैस्तद्रसास्त्रं गृह्यते सदा ।
वृक्के परिभ्रमत्यक्ता दोषं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १९५

स्थूलान्त्रमाविशेत्, काले गुदस्तन्निःसारयेत्; यदुक्तं आत्रेयेण—"अन्नपाकक्रियार्थां च पाकनाड़ी प्रकीर्तिता। कण्ठादामाशयं यावदन्ननाड़ी तु कथ्यते। ततश्चामाशय-स्तस्मात् स्थूलान्त्रः स्थूलमस्तकः ॥ आमाशयात् समारभ्य भागः प्रथम आन्त्रिकः। ग्रहणी चान्यधिष्ठानं बुधैराद्यैः प्रकीर्तितः ॥ ततः पक्वाशयः प्रोक्तः पक्वान्नपरिधारणात्। स्थूलान्त्रस्याप्यधोभागः सरलोगुदसञ्ज्ञकः ॥ अन्नकिट्टं मलं सर्वं वहिर्निःसारयत्ययम् ॥" १९१।१९२

वृक्काभ्यामित्यादि :—मूत्रप्रसृतिक्रममाहानेन—रक्तस्य शोधनार्थकं यद्दीनरसः—शरीरस्यानुपयोगित्वाद्दीनः—वृक्काभ्यां संगृह्य प्रवर्ज्यते ; स मूत्राशयस्य स्रोतस्यालम्ब्य उपतिष्ठते ; काले ततो मूत्राशयान्मूत्रमार्गेण वहिर्विसृज्यते। १९३

पाकनाड्या इत्यादौ—वृक्कद्वयसंस्थानं निर्दिश्यतेऽत्र। वृक्कोत्पत्तिमाह—"मेदः शोणितयोः साराद् वृक्कयोर्युगलं भवेत्। तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥" ताभ्यां वृक्काभ्यां सह मूत्राशयस्य योजनाय द्वे मूत्रनाड्यौ वर्तेते। ततः एका मूत्रनाड़ी

फुफ्फुसवृक्कचर्म्माणि शोणितं शोधयन्ति वै । रक्तशोधकयन्त्राणि ।
वृक्काकृष्टोरसो मूत्रं विशति मूत्रनाडिकाम् । मूत्रनाड्यौ ।
वस्तिमानयतो मूत्रं मूत्रनाड्यौ शनैः शनैः ॥ १९६
मूत्राशयः कलापेशी-रचितो वस्तिवेष्टितः । वस्तिः ।
शिश्नास्थ्नोः संस्थितःपश्चाद् गुदस्य पुरतस्ततः ।
बद्धो रज्ज्वैकया नाभावपराभिश्च सन्दृढ़ः ॥ १९७
स्त्रीयोनिधरयोश्चापि गुदस्य पुरतःस्थयोः । स्त्रीवस्तिः ।
पुरतो वर्त्तते मूत्राशयः स्त्रीषु विशिष्यते ॥ १९८
मूत्राशयस्य निम्नस्थं रन्ध्रं सङ्कुचितं तथा ।
युज्यते शिश्नरन्ध्रञ्च नाड्या मूत्रवाहिकया ॥ १९९
मूत्राशये यदा मूत्रं भृशं भवति सञ्चितम् ।
वेगेन शिश्नरन्ध्रेण सुखं विनिःसरेद्वहिः ॥ २००
ये वाह्याभ्यन्तराः सन्ति जन्तुणोऽधः क्रियारताः । उत्तमाधमाङ्गसाम्यम् ।
सूक्ष्मतः सन्ति ते मूर्द्ध्नि मस्तुलुङ्गे विभागतः ॥ २०१

वस्तितः शिश्नरन्ध्रं यावद् वर्त्तते । एतानि मूत्रयन्त्राणि वर्त्तन्ते । अत्र वृक्काभ्यां रसास्र-शोधनविधिः कथ्यते च । १९४-१९५

फुफ्फुसवृक्कचर्मादयः—शोणितशोधनार्थकं देहे सन्ति फुफ्फुसवृक्कचर्माणि—फुफ्फुसौ द्वौ यथा श्वासवायुना अस्रं शोधयतः, वृक्कौ द्वौ मूत्रप्रणयनविधिना रक्तं तथा शोधयतश्च नाभेरधोभागस्थोवस्तिर्मूत्राशयः स्मृतः ; स्त्रीपुंसोर्वस्तिसंस्थानं निर्दिश्यतेऽत्र यथा-विभेदं मूत्रवाहिकासंस्थानञ्च । अत्र वृक्काभ्यां मूत्रजननं, मूत्रनाड्या शनैः शनै र्मूत्रस्य मूत्राशयप्रेरणं ततः शिश्नरन्ध्रेण मूत्रविसर्जनं सुस्पष्टमुक्तम् । १९५-२००

य इत्यादि :—ये ऽवयवास्तदधिष्ठितानि अङ्गानि वाह्यतः आभ्यन्तराणि यन्त्राणि च

हयषी । भ्रूणस्य जाठरपटेऽन्तरमण्डयुग्मं
धत्ते हि मातुरुदरे स्थितिकालमध्ये ।
आयाति कोषयुगलं क्षितियोजनात् प्राग्-
छिद्द्वारमोचनमिति प्रथमे यथा स्यात् ॥ २०२

दृष्ट्या मुह्यति या नरस्य नियतं यच्छ्लेषणाद्दृष्यते
यामालिङ्ग्य सुखं तु नुर्जनयति प्रेम्णा पुमान् प्रीयते ।
स्त्रीः सूते तनयं गृहे वितरति प्रीतिं प्रियालापनात् ।
सौख्यं ना लभते स्वयोषिति रतौ प्रीत्या ऽमृतं चाश्नुते ॥२०३

स्वच्छन्दौ स्मरणे रभः कथयतो मुग्धौ गुणाख्यापने
श्लिष्यन्तौ विहितं रहो विहरतो द्वौ प्रेक्ष्यमाणौ मुदा ।
हृष्यन्तौ सततं सुखं निधुवने सत्त्वीयभावोद्गतौ
सन्तानप्रसवे सत्त्वप्रजनने तौ कारणौ दम्पती ॥ २०४

जलुखोऽधः सन्ति, तेषां प्रत्येकस्य क्रियापरिचालनार्थकं स्थानविशेषेण संस्थिताः स्नायु-विभागा मूर्ध्नि मस्तुलुङ्गे वर्तन्ते। प्रमाणमस्य प्रकटितं प्राग्मस्तुलुङ्गस्नायुविवरणे। २०१

भ्रूणस्येत्यादि :—मातुर्जठरे स्थितिकालमध्ये भ्रूणस्याण्डयुग्मं जाठरपाठेऽन्तरमव-काशीऽण्डयुग्मं धत्ते। यथा प्रकृत्याभिषेकात्परतः प्रथमे छिद्द्वारमोचनं स्यात् तथा क्षिति-योजनात् प्रागण्डद्वयं कोषयुगमायाति। यतो वैद्यकसिद्धवचनम्—"रेतःस्रावाण्ड-युगलं ग्रन्थ्याभं चाण्डवर्तुलम्। भ्रूणस्योदरवेष्टन्या पश्चा उदरगह्वरे। तिष्ठेत् प्राक्स्पर्शनाद्-भूमेः कोषमायाति तद्द्वयम् ॥" २०२

दृष्ट्येत्यादौ—अत्र दम्पत्योः पारस्परिकप्रहर्षो वर्ण्यते। दाम्पत्यप्रीतियोगात् सांसारिकस्वाच्छन्द्यप्रश्रमादिकं वर्तते। सत्त्वीयभावोद्गतौ—सात्त्विकभावोद्दीपना-दुद्गतौ हृष्यन्तौ दम्पती सत्त्वप्रजनने कारणमिति प्रदर्शितम्। २०३।२०४

प्रजाप्रसारस्य निमित्तमिन्द्रियं जननेन्द्रियम्।
नरश्च नारी भजते सुखाप्तये।
तनोति वंशं तनयप्रवृद्धये
सन्तानहेतुर्जननेन्द्रियम्मतम्॥ २०५
विचार्य भावञ्च गतागती नृणां
समीक्ष्य जन्माद्यकृतं निमित्तकम्।
अपास्य सन्देहमिहोह्यते बुधै-
रनन्तशक्तेः रचनासु कौशलम्॥ २०६
यथैव लिङ्गं पुरुषे प्रविद्यते योनिः।
तथाव्यते स्त्रीषु च योनिरिन्द्रियम्।
लताद्रुमे पुष्पसमूह इत्यसौ
शुभो विधात्रा सुविधिर्विधीयते॥ २०७
उपास्युरपस्थास्थियुगं युनक्ति मेढ्रचेवम्।
यत्रैव तस्मादध ऋज्व्या पश्चा।

प्रजाप्रसारस्येत्यादि:—दम्पती सन्तानहेतुकं सुखप्राप्त्यै सुखमिन्द्रियं भजेते। अतः सन्तानवृद्धये जननेन्द्रियं सन्तानकारणम्मतम्। २०५

विचार्येत्यादि:—नृणां गतस्यागतिरिति गतागतिः, गतागतिश्च इव कामरू गतागती:, तौ भावञ्च उत्पत्तिञ्च विचार्य—जन्मनो जीवानां आदौ सम्भूतं यत्कृतं तन्-जन्माद्यकृतं निमित्तकं समीक्ष्यानन्तशक्तेर्भगवतो रचनासुकौशलं जीवानां सन्देहं निराकृत्य—तदुपलभ्यते पर्यवेक्षकैर्बुधैः। २०६

यथैवेत्यादि:—पुरुषे यथा लिङ्गं विद्यते, स्त्रीषु तथा योनिरिन्द्रियम्। लताद्रुम-पुष्पेषु योनिलिङ्गौ वर्तेते उत्पत्तये प्रवृद्धये च। २०७

गुदासनं यावदवस्थितं यत्

चेत्रञ्च मेढ्रस्य बुधा वदन्ति ॥ २०८

मूत्रस्रोतः । सोदग्रन्थिवत् पाण्डु दृढं सुवेष्ठ्य

स्रोतो हि मूत्रस्य तदाशयस्य । क

कलायिके । कलायिके द्वे भवतश्च तत्र

ह्रासं व्रजेतां सममायुषा ते ॥ २०९

शिश्नः । मेढ्रस्य भूमौ ध्वज एव सूत्रगतः

शिश्नास्थिसामीप्यगतः सचेतनः ।

हर्षोदये सन्दृढदीर्घ एव सः

शृङ्गारहेतोरयमेव साधनम् ॥ २१०

वीजकोषौ । मूत्राशयस्य गुदतो व्यवधानभागे

वीजधरौ प्रभवतः फलवीजकोषौ ।

वीजं वहिर्निर्धुवनाद् गतशुक्रमार्गं

गत्वाण्डमासरति तत् खलु शिश्नरन्ध्रात् ॥ २११

नार्यां रतौ यतमनाश्चिरजीवनैषी

त्यजेद्व्यवायविधिना करणञ्च शुक्रम् ।

उपस्थपायुयुग्मित्यादि :—मेढ्रचेत्रस्थानं निर्दिश्यते ऽनेन । २०८

सोदग्रन्थिवदित्यादि :—तत्रत्य मूत्रस्रोतःसंस्थानं तथा कलायिकाद्वयसंस्थानञ्च निर्दिश्यतेऽनेन । २०९

मेढ्रस्येत्यादि :—"ध्वजं चिह्ने पताकायां मेहने"—इति विश्वः । अयमेव शृङ्गारसाधनमिति कथितमनेन । २१०

मूत्राशयस्येत्यादि :—"वीजकोषस्तु वृषणे"—तस्य संस्थानं निर्दिश्यतेऽत्र । २११

भ्रूणं ततो जनयती रजसात्तगर्भे
वीजं हि गर्भजनने पुरुषस्य हेतुः ॥ २१२

पुंवत् स्त्रियां भगमणिर्भगभूमिभागे — भगमणिः ।
चीपास्थिकास्थिपुरतो वसया त्वचा च ।
सृष्टश्च कोमलवृतस्ततबोध उच्च
स्तद्यौवने भवति सः तनुलोमयुक्तः ॥ २१३

यौनौ मणिरनुसृतौ भवतो भगोष्ठौ — भगोष्ठौ ।
पीनौ भगस्य विवरे क्षतचर्मवेष्टौ ।
तारुण्यभोगसमये तनुलोमयुक्तौ
चान्तस्तयोः सकलयोस्ततवस्नसं तत् ॥ २१४

पुंशिश्नवद्भगमुखे स्थितमूर्ध्वसन्धौ — भगलिङ्गम् ।
दीर्घं सचेतनवपुर्भगलिङ्गमेतत् ।
पत्त्रौ भगस्य सकलौ भवतस्तदूर्ध्वे — भगपत्त्रौ ।
व्याप्तौ च लिङ्गमुभतः कमनीयनिम्नम् ॥ २१५

नार्यामित्यादि :—"इः पुरुषोत्तम" इति हेमचन्द्रः। यदा पुमान् पुरुषोत्तमो भूत्वा चिरजीवनकामी तदा व्यवायविधिना रजसात्तगर्भे भ्रूणं जनयति ; स्त्रीणां गर्भजनने पुरुषस्य वीजं हि हेतुरेकः । २१२

पुंवदित्यादि :—गुदमुष्कद्वयमध्ये यो भागः स भगं स्मृतम्। तत्र वर्तते यो मणिरिव स भगमणिः। भगमणेः संस्थानं चिह्नादिकञ्च कथ्यतेऽनेन। ततबोधो विस्तृतबोधकस्नायुसङ्घः ; तत्स्थानं यौवने तनुलोमयुक्तं सूक्ष्मलोमसंवृतं भवति । २१३

योनावित्यादि :—यौवने द्वौ भगोष्ठौ तनुलोमयुक्तौ सूक्ष्मलोमावृतौ भवेताम्। भगोष्ठयोरन्तः ततवस्नसं बोधकस्नायुभिर्व्याप्तम् । २१४

सामिचन्द्रः । कौमारकाले भगदेशमध्यग-
रन्ध्रस्य योनेरध एव विद्यते ।
अर्धेन्दुवत् सामिशशी कलाद्वतो
कलायिके । रन्ध्रस्य योनेरुभतः कलायिके ॥ २१६
योनिनाड़ी । स्त्रीवस्तिगर्भे सकला सुकोमला
नाड़ी हि योनिर्गुदतः पुरोगतः ।
पश्चाद्धि मूत्रस्य निधानतः स्थिता
आवर्तनी गर्भगता भगोष्ठतः ॥ २१७
मूत्ररन्ध्रादधोदेशे योनिमुखमवस्थितम् ।
योनिमुखात् सरत्येव स्रवितुं रज एकतः ॥ २१८
जरायुः । मूत्राशयादेव गुदस्य मध्यगा
धरा जरायुर्वत गर्भकेतनम् ।

पुंश्चिन्नवदित्यादि :—भगलिङ्गन्तथाभगपत्रौ यथा योनौ विद्यन्ते तथा सुस्पष्टं विवृतमवैव । २१५

कौमारकाल इत्यादि :—योनिरन्ध्रावरकं सतीच्छदमर्धचन्द्राकारं चर्म । वृद्धवैद्यसमाचाराल्लब्धप्रसिद्धवचनम्—"अधरे योनिरन्ध्रस्य तनुश्चन्द्रार्धसन्निभः । कौमारे प्रायशः सामिचन्द्रो नारीषु दृश्यते । योनिरन्ध्रस्य पार्श्वत उभतो द्वे कलायिकी वर्तेते । २१६

स्त्रीवस्तिगर्भ इत्यादि :—अनेन योनिनाड्याः संस्थानं निर्दिश्यते । कलाविरचिता सुकोमला योनिनाड़ी गुदतः पुरोभागे मूत्राधारस्य पश्चाद्भागेऽवस्थिता । एकावर्तिनी शरणिगर्भगता भगौष्ठादारभ्य वर्तते । २१७

मूत्ररन्ध्रादित्यादि :—अत्र योनिमुखसंस्थानं निगद्यते । येन पथा रजोनिःसारी भवेत् । २१८

द्वौ डिम्बकोषौ तु जरायूपार्श्वगौ डिम्बकोषौ ।

द्वे कर्षिके स्तः रजसः प्रकर्षणात् ॥ २१९ कर्षिके ।

एकतः कर्षिकैकापि नयति गर्भमन्दिरम् ।

डिम्बकोषाच्युतं डिम्बं सङ्गमाद् गर्भकारणम् ॥ २२०

स्तनौ यथा द्वौ पुरुषस्य वक्षसि स्तनौ ।

कुमारकाले भवतस्तथा स्त्रियाम् ।

सुपीवरौ तौ तत एव यौवने

मनोहरौ मोहनकोमलौ स्तः ॥ २२१

पर्शुकायास्तृतीयातः षष्ठीं यावत् समावृतौ ।

उरसः कक्षपर्यन्तमर्धवृत्ताकृती स्तनौ ॥

अन्तर्वत्न्याः स्तनौ तौ च वृहत्समौ पयस्विनौ ।

लम्बमानौ प्रसूतायाः शिशुपाययनात्ततः ॥ २२३

चूचूकं दुग्धनाडीभिरन्वितं वृन्तसञ्ज्ञकम् ॥ २२४ दुग्धनाड़ी ।

मूत्राशयादित्यादि—अत्र धरायाः संस्थितिः कथ्यते । मूत्राशयगुदयोर्मध्ये जरायुस्थानम् । जरायुपार्श्वद्वये द्वौ डिम्बकोषौ वर्तेते । द्वे कर्षिके नाड्यौ च । एका एका कर्षिका नाड़ी एकस्मादेकस्मादेव डिम्बकोषाद् विच्युतं डिम्बं गृहीत्वा गर्भमन्दिरं नयति । सङ्गमात् तत्तु गर्भकारणं भवेत् । २१९।२२०

स्तनावित्यादयः—स्त्रीपुंसोः स्तनानां प्रकारभेदो वर्ण्यतेऽनेन । स्त्रीणां स्तनौ यौवने पीवरौ भवेताम् । पर्शुकाया उपरि तत्संस्थानं कथ्यते ततः । अन्तर्वत्न्याः स्त्रियस्तौ स्तनौ शिशुपाययनाय पयस्विनौ लम्बमानौ भवेत् । २२१-२२३ ।

चूचूकमित्यादिः—चूचूकं दुग्धनाड़ीभिः क्षीरचारिणीभिः काण्डराभिरन्वितं, तत्र क्षीरं सञ्जायते । चूचूकस्य पर्यायशब्दः वृन्तः । २२४

रतिहर्षः । मूलाधार उपस्थाच्च गुदं यावद्रिरंसया ।
अन्यैरङ्गैः समं हर्षो जायतेऽस्य स्वभावतः ॥ २२५

रजःचरणम् । कौमार्य्यं प्रकृतेर्नियोगवशतोऽतिक्रम्य नारी यदा
तारुण्यं भजते शरीरमनसोर्भावान्तरं गम्यते ।
योनिर्वर्धत एव लोमलतया युक्ता च पीनौ स्तनौ
तन्वच्छं शशरक्तभं स्रुतरजो जरायुकोषाद्बहिः ॥२२६

रजःकालः । योषितां द्वादशादूर्ध्वमापञ्चाशत्समं वयः ।
रजोऽदुष्टं सुरक्तञ्च मासि मासि प्रवर्तते ॥
त्रीणि चत्वारि पञ्चापि दिनानि तस्य वर्तनम् ॥२२७

शुद्धरजस्का । मार्तण्डप्रणयात् सुखं विकसति प्रीता यथा पद्मिनी
पुंस्कामा रमणी रजःप्रसरणे प्रेम्णा तथामोदिनी ।
सा निःसारयति प्रकृष्टविधिना शुद्धं रजःसर्जनं
तत्कालः फलदः प्रजाप्रजननाद्‌ वीजं वपेत्तत्र ना ॥२२८

मूलाधार इत्यादि :—रिरंसया येषु अङ्गेषु हर्षो जायते तन्निबध्यते ऽत्र । २२५

कौमार्यमित्यादि :—नारीणां यौवनसङ्गतो भावो निर्दिश्यतेऽनेन । तद्भावान्तरतो लोमलतायुक्ता योनिर्वर्धते ; स्तनौ पीनौ भवतः । शशरक्तवत्सुलोहितं रजः जरायुकोषाद्बहिर्निःसरति च । २२६

योषितामित्यादि :—स्त्रीणां रजःकालो निर्दिश्यतेऽत्र ; तत्तु द्वादशवर्षादारभ्यापञ्चाशत्तमं पर्यन्तं मासि मासि प्रवर्तते । त्रीणि चत्वारि पञ्च दिनानि तस्य प्रवृत्तिर्नियतं दृश्यते । २२७

मार्तण्डप्रणयादित्यादि :—पुंस्कामा रन्तुमभिलाषिणी रमणी प्रेम्णा मोदिनी सती प्रजोत्पादनाद् यथा स्वचेचे वीजं धरति तद्वर्ण्यतेऽत्र । २२८

नारीणां युक्तसात्म्यानां युक्तविश्रान्तयोनिषु। सुतोत्पादनविधिः।
सङ्गम्य युक्तसात्म्यो ना शक्तः सोतुं सुतं मुदा॥ २२९

कामार्तां सुखिनीं स्फुरत्स्तनयुगां हृष्टभगश्रोणिकां
पुंस्कामामगदां प्रहर्षकुशलां संरन्तुकामां स्त्रियम्।
दृष्ट्वा ना ससुखं व्यवायकुशलः सात्म्यप्रहृष्टो यदा
पुत्रेप्सुरमते तदा जनयति भ्रूणं हि तस्यां शुभम्॥ २३०

पुत्रार्थी नियतः स्वतो निधुवने प्रेक्षेत कान्ताहितं
दुःखार्तां गदपीड़िताम्वमतां नष्टार्तकामां नताम्।
शोकातङ्कविनष्टचित्तसुखिकां रुग्नामजातेहिकां
वेगाद्यैर्विकृतामुपेत्य ना कदा तस्यां रमेत प्रधीः॥

सुविहितजलसिक्ते प्रावृषि चेत्रमध्ये
फलति शुभगुणैर्यद्वीजमुप्तं सुकाले।
विहित सुरतचर्यामाचरित्वा रमण्यां
भुवि जनयति धीमान् स्वप्रतानैरपत्यम्॥ २३२

योनौ न्यस्तं रजोयुक्तं शुक्रं वातेन चालितम्। भ्रूणोत्पत्तिक्रमः।
धरामाविश्य सङ्गम्य ततो डिम्बाशयं गतम्॥ २३३

नारीणामित्यादि :—किम्भूता नारी सन्तानं सोतुं शक्ता,—तद्विचार्य स्वस्थो नरः तां सङ्गम्य सुतमुत्पादयितुं शक्तो भवेत्—तल्लिख्यतेऽत्र। २२९

कामार्तामित्यादय :—रन्तुकामायाः स्त्रियः लक्षणं तथा सन्तानलिप्सोः पुंसो वर्तनं लिख्यतेऽत्र। ततस्तयोः कर्तव्यं, स्त्रियां सत्त्वेवविचारतश्च—आत्मविभागतो ऽपत्यं जनयति चात्मदानाज्जायागर्भे च पुमान्। २३०।२३२

एकीभूयो जरायुं तद् गत्वा विन्दुःप्रतिष्ठति।
तत्कलावृती नित्यं वर्द्धमानो निरन्तरम्॥ २३४

भ्रूणक्रमवृद्धिः। आदौ गर्भे भ्रूणो शेते तरलो विन्दुसन्निभः।
ततो द्विदलवद्भिन्नः पक्षत्रयगते पुनः॥ २३५
द्वितीये पच्यमानः स वर्द्धमानो घनो भवेत्।
मुदिताच्चमुखाकारो महाभूताभिसंहतः॥ २३६
तृतीये पादयोर्मूर्द्ध्नोः करयोः पञ्चपिण्डका:। २३७
चतुर्थेऽङ्गानि सर्वाणि व्यक्तचेतांसि वै तथा।
अमराऽन्यहृदयं स्यान्नारी द्विहृदया ततः॥ २३८
पञ्चमे मनसो जन्म विकाशश्चेतसां ततः। २३९
षष्ठे सन्धानमङ्गानां पुष्टिश्च केशसम्भवः।
ततः प्रबुध्यते बुद्धिः स्पन्दते च निरन्तरम्॥ २४०
सप्तमेऽङ्गानि सर्वाणि व्यज्जन्ति तत ईक्षणे। २४१
अष्टमे सञ्चरत्योजोगर्भस्तिर्यगवस्थितः। २४२
नवमेऽधः शिराश्चोर्ध्वं-पादः पूर्णकलेवरः। २४३

योनावित्यादौ:—गर्भोत्पत्तिक्रमो यथावत् प्रदर्श्यतेऽत्र, गर्भजननमुहूर्ते भ्रूणः कला-
वृतः सन् निरन्तरं नित्यं वर्द्धमानो भवेत्। २३३।२३४

आदावित्यादयः—भ्रूणस्य क्रमवृद्धिः प्रदर्श्यते वक्ष्यमाणेषु श्लोकेषु। तन्निवह
विवरणं सुस्पष्टं सुबोध्यञ्च सुखोपलभ्यञ्चेत्यतो व्याख्यायालम्। २३५-२४३

खवसुपञ्चमाद्दिनादारभ्य माससमात्रकम्। प्रसवकालः।
गर्भप्रसवकालोऽयं खचन्द्रनेत्रसम्मितम्॥ २४४
परिक्रमणमस्त्राणां श्वासोच्छ्वासादिका क्रिया। भ्रूणास्त्रपरिक्रमणम्।
मातुः श्वासादिभिः सिद्धा गुर्व्याममरया सदा॥
हृत्फुप्फुसक्रिया नित्यं तस्याममरया चरेत्। २४५
भवेत् सञ्जातगर्भायाः स्तनौ पीनौ पयस्विनौ। गुर्वीलक्षणम्।
उत्क्लेशो वमनं प्रातरन्यदा प्रसेकस्तथा। २४६
अगुल्मश्चोदरस्फीतिरालस्यं शयनन्तथा।
योनेर्विवर्णता मूत्र-भावान्तरमशक्तता॥ २४७
मृदश्वाशनलिप्सा च दोहदान्तरलालसा।
स्पन्दनमरतिर्नित्यं जानीयाद्‌गर्भलक्षणम्॥ २४८

खेत्यादि :—आदि दिनाद्‌ गर्भाधानस्य दिनादारभ्य प्रसवकालो गणनीयः। ख-वसुपञ्चमाद्दिनात्—अशीत्युत्तरशतद्वयदिनादारभ्य माससमात्रकं दिनं खचन्द्रनेत्रसम्मितं दिनं दशोत्तरत्रिशतदिनपर्यन्तं—माससमात्रकालोऽयं प्रसवकाल इत्येव निबध्यते-ऽनेन। २४४

परिक्रममित्यादि :—भ्रूणदेहे रक्तपरिक्रमणी क्रिया गुर्व्या मातुः श्वासादिभिः सिद्धा, यथा मातुरस्रं गृहीत्वा अमरा भ्रूणस्य शरीरे प्रेरयति। अमरासंस्थाने हृदय-फुप्फुसयोर्मिलितभावो दृश्यते। २४५

भवेदित्यादयः—गुर्व्यालक्षणानि निबध्यन्ते वक्ष्यमाणैः श्लोकैः। सञ्जातगर्भायानार्या लक्षणं कथ्यतेऽत्र ; सुस्पष्टं सुबोध्यं सुखोपलभ्यं श्लोकनिबद्धं तत्। २४६-२४८।

আসন্নপ্রসবায়াশ্চ মুক্তং হৃদয়বন্ধনম্ । আসন্নপ্রসবালক্ষণম্।
সশূলং জঘনং নার্য্যা ব্যথা তৎকোটিপার্শ্বয়োঃ ।
সৃজতি পুরুষো বিশ্বং সঙ্গত্য প্রকৃতিং যথা ।
মুহুর্ম্মুহুঃ প্রবৃত্তিশ্চ মূত্রস্য চ মলস্য চ ॥ ২৪৯
জীবস্রোতো বহত্যেব নরদম্পতিতস্তথা ॥ ২৫০

ইতি শারীরবিজ্ঞানীয়ো নাম দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ । ২ ।

আসন্নপ্রসবায়া ইত্যাদি :—আসন্নপ্রসবায়া লক্ষণং কথ্যতেঽত্র । ২৪৯ ।

জীবস্রোতইত্যাদি :—নারীপুরুষয়োর্য্যোগাজ্জীবস্রোতঃপ্রবাহণং প্রদিশ্যতেঽত্র । ২৫০ ।

ইতি ভিষক্সর্ব্বস্বস্যামোদিন্যাঃ টীকায়াঃ শারীরবিজ্ঞানীয়োনাম
দ্বিতীয়োঽধ্যায়ঃ । ২ ।

सात्म्यरक्षणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

जगति सदिदमर्को ब्रह्म विश्वप्रकाशो
जनगणहितधाता विष्णुरात्मप्रभाशी ।
निखिलभुवनहर्ता शम्भुरेकः शिवेशो
भवजनसविताऽसौ सात्म्य-शान्ति-प्रदाता ॥ १

धावनं नावनं स्नानं तर्पणमुपवेशनम् ।
भ्रमणमिष्टचिन्ता तच्छयनं शक्तिधारणम् ।
प्रातरुत्थानमेतद्धि नृकल्याणकरं परम् ॥ २

प्रातःकृत्यम् । कल्ये नरः प्रागनिति विचिन्त्य
ब्रह्माऽस्मि पापं हरति प्रहृष्टः ।

जगतीत्यादि :—अर्कः सूर्यो ब्रह्म—बृंहति वर्धयते सृजति विश्वमिति विश्वस्रष्टा ; अतो विश्वं प्रकाशयति ; रविर्यदीदेति तदा सञ्जीवन्या शक्त्या विश्वजीवान् उज्जीवयति ब्रह्मरूपेण, ततो विष्णुरूपेण विश्वजीवानामात्मानं प्रभासयति, अतो जीवगणहितं विदधाति च । एकः सूर्यस्ततः शम्भुरूपेण मङ्गलमयोऽनन्तशक्तिः सन् निखिलभुवनं हरति, तस्मिन् सङ्गृह्णाति । भवजनप्रसविताऽसौ सूर्य एक भवजनानां सात्म्यशान्ति-प्रदाता ;—इत्येव जगति सत्—अविक्रियं सत्यं विधानं ; आरोग्यं भास्करादिच्छेदित्या-द्यनुशासनात्—सूर्य एव सात्म्यशान्तिप्रदाता—इत्यनेन शास्त्रसङ्गतिरस्ति । १

धावनमित्यादि :—धावनं श्रोत्रनेत्रमुखनासाहस्तपदगुदशिश्नादीनामङ्गानां वाह्यतो धौतिः । नावनं नासया तीव्रौषधग्रहणाद् आभ्यन्तरदोषनिराकरणम् । धावनादीना-माचरणान्नरो यथा कल्याणमाप्नोति तद्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः कथ्यते पश्चात् । २

कल्य इत्यादि :—नरः कल्येऽहर्मुखे—अहं ब्रह्मास्मि—निर्विकल्पचैतन्यं न तु पापभाक्—इति विचिन्त्य प्राग् अनिति जीवति ; अतः प्रहृष्टः सन् पापं हरति

सात्म्यं प्रकाम्य विसृजेन्मलं तद्
आयुष्यमिहाचरति प्रशान्तः ॥ ३

वस्त्रं पवित्रं परिधाय हृष्टो
यथा पुमान् पूतमनाः सुकर्मा ।
वाञ्छत्ययं निर्मलमन्दिरं ना
आत्मा तदेवामलदेहगेहम् ॥ ४

शौचम् ।

नेहेत कर्मस्विह जातवेगो
वेगान्न रुन्ध्यान्न तदीरयेच्च ।
कामादिसम्भूतं मनसः प्रवेगं
ज्ञानादिभिर्न्नस्तु विधारयेच्च ॥ ५

त्यजतीत्यर्थः । ततः सात्म्यमभिलष्य मलं विसृजेत् त्यजेत् । प्रशान्तः सन् इहायुष्यं कर्माचरति नित्यम् । ३

वस्त्रमित्यादि :—पुमान् नरः पवित्रं वस्त्रं परिधाय हृष्टः सन् यथा पूतमनाः सुकर्मा भवति, अयं नरो यथा निर्मलं मन्दिरं वाञ्छति, तथा आत्मा अमलदेहगेहं काङ्क्षति, गृहवस्त्रादीनां निर्मलत्वमात्मनः प्रियं—तच्च सात्म्यकरं भवतीति कथितमत्रैव । ४

नेत्यादि :—जातवेगो जन उद्रिक्तं वेगं न निराकृत्य—तदनुकूलं कर्म न सम्पाद्य—इह अन्येषु कर्मसु न ईहेत । शारीरान् वेगान् न रुन्ध्यात्, तद्वेगान् अनुद्रिक्तान् न ईरयेच्च । मनसः कामादिसम्भूतं प्रवेगं ज्ञानादिभिर्विधारयेद् विज्ञो जनः । यथोक्तं चरकसंहितायां सूत्रस्थाने—'न वेगान् धारयेद्धीमान्'—इत्यनेन सूत्रेण सार्धं साम्यं वर्ततेऽत्र । ५

पुमान् जलेनाङ्गशुचिप्रकल्पनाद्
गुदादिपादकरशौचमाचरेत् ।
सुखाकरं नेत्रहितप्रभाकरं
रजोहरं वृष्यं श्रमहृन्मलापहम् ॥ ६

व्यायामं सुखदं श्रमप्रजननं कुर्याद्धितायुर्जनः व्यायामः ।
शक्त्यर्धेन सदा सुखं सुविहितं प्रातर्यथाकामतः ।
दोषाणां चयकृच्छरीरचयकृत् कान्तिप्रदो वह्निकृद्
व्यायामो विदधाति शं सुबलिनां स्निग्धाशिनां प्राणिनाम् ॥ ७

पुमानित्यादि :—अत्र श्लोके धावनविधानमुक्तम् । जलधावनादङ्गशौचाचरणात् तदेव पुंसां सुखकरं, नेत्रयोर्हितकरं प्रभाकरं रजोनाशकरञ्च, वृष्यं श्रमहृत् मलहरं भवेत् । ६

व्यायाममित्यादि :—व्यायामो वेगकृद्व्यापारोऽङ्गादिचालनम् । यदुक्तं भानुमत्या—"शरीरायासजननं कर्मव्यायामसञ्ज्ञितम्" । यदुक्तं राजसङ्ग्रहे—"व्यायामो हि सदा पथ्या बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमो मतः ॥ सर्वेष्वृतुषु सर्वैर्हि मर्त्यैरात्महितार्थिभिः । शक्त्यर्धेन च कर्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्मः प्रवर्तते । शक्त्यर्धं तं विजानीयाद् यावदुच्छ्वासमेव च ॥ लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥" व्यायामगुणप्रकर्षं उक्तश्च सुश्रुतसंहितायाम्—"तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता । दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥" व्यायामिनो दीप्ताग्नित्वमुक्तं राजसङ्ग्रहे—व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामसाधने शुभोपदेशः—"वयोबलं शरीरञ्च देशकालमयापि च । समीक्ष्य कुर्याद्व्यायामं युक्त्या शक्त्या च बुद्धिमान् ॥" व्यायामेऽसमर्थानां निर्देशः—रक्तपित्ती क्षयी शोषी कासी श्वासी क्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो व्यायामं परिवर्जयेत् । ७

नावनाभ्यञ्जनस्नानानि। गृह्णीत नस्यं कटुतैलमादा-
वभ्यञ्जनं तेन च सार्षपेण।
स्नायात् सुशीतेन जलेन नित्य-
मायुष्यमानन्दकरं प्रसादि॥ ८

प्रघृष्य तैलेन कचेषु मस्तके
शनैः शनैस्तत्र हि पादमाचरेत्।
शिरः प्रकर्षेन्मृदुपादचारणै-
र्वगाह्य शीतेऽम्बुनि कामसम्मते॥ ९

सुखेषाः। प्रवृत्तेः प्रजातः प्रकीर्णो भुजङ्गो-
ग्रसत्येव जीवान् सुखैषां प्रदर्श्य।
शरीरे नराणां चतस्रः सुखैषा
बुभुक्षा पिपासा सुषुप्सा रिरंसा॥ १०

बुभुक्षातर्पणम्। यदा बुभुक्षा स्वजते शरीरं
भुञ्जीत खाद्यं नर इष्टदैख्यम्।

गृह्णीतेत्यादौ—नावनमभ्यञ्जनं स्नानञ्चेत्यत्र श्लोकाभ्यां विवृतम्। पवित्र-सलिल-स्नानं प्रसादजननं आनन्दकरं चायुष्करञ्च। शिरोऽभ्यङ्गात् तत्र शनैः शनैः पादमाचरेत्—पादेन—कङ्केन (चिरुणीति भाषया कथितेन द्रव्येण) कर्षेत्। कामसम्मते यथेष्टे। ८।९

प्रवृत्तेरित्यादि:—प्रवृत्तेः प्रजातः प्रयासः (आकाङ्क्षा भोगलिप्सा) भुजङ्ग इव प्रकीर्णः सन् अङ्गादङ्गान्तरं च—विसर्पन् सुखैषां प्रदर्श्य जीवान् ग्रसति। नराणां शरीरे बुभुक्षा पिपासा, सुषुप्सा, रिरंसा—इति चतस्रः सुखैषा वर्तन्ते। १०

भवेच्च नित्यं समये मिताशी
अपेक्षतेऽग्नेर्बलमेव मात्रा ॥ ११

क्षुधां नरस्तामपनीय नित्यं
राजासनात् साधुविचेष्टमानः।
मित्रैः समालप्य सुखी प्रमितं
चेत्रे ततः कर्म सुनीति कुर्यात् ॥ १२

यदा पिपासा लभतेऽधिकारं — पिपासातर्पणम्।
देहे तदा वारि पिबेत् पवित्रम्।
कं तर्पकं स्वादु परं सुरुच्यं
स्निग्धञ्च तृष्णाश्रमहृत् सुशीतम् ॥ १३

प्रातः प्रदोषे वन-भूमि-भागे — भ्रमणम्।
किंवा नदी-तीर-विमुक्त-देशे।
सुखं भ्रमन्ना मृदुचारि वातं
सेवेत सन्त्रस्तमना भवेन्ने ॥ १४

यदेत्यादि :—बुभुक्षां तर्पितुं खाद्यभोजनविधिरुक्तोऽत्रैव—आहारमात्रा अग्नि-बलमपेक्षते। यदुक्तं चरके—"मात्राऽग्निबलापेक्षिणी।" ११

क्षुधामित्यादि :—आहारग्रहणात् क्षुधावसाने नरो राजासनं कृत्वा साधुविचेष्टमानः सन् मित्रैः सह प्रमितं संलप्य सुखी भवेत्। ततः कर्मक्षेत्रे सुनीति कर्म कुर्यात्। १२

यदेत्यादि :—नरस्य देहे यदा पिपासाधिकारो वर्त्तते, तदा पवित्रं वारि पिबेत्। कं जलं तर्पकत्वादिगुणान्वितम्। १३

प्रातरित्यादि :—प्रातः प्रदोषे च मानवो वनभूमिभागे वा नदीतीरविमुक्तदेशे

पूर्वे च मध्ये ह्यपरेऽह्न इष्टं
ब्रह्मात्मचिन्तां मनसा प्रकुर्यात् ।
ब्रह्मैतदीड़ीत निशीथकाले
नित्यं नरः शं लभते प्रकृत्या ॥ १५

ध्वान्ताम्बरैर्यत् प्रकृतिः प्रदोषे
प्रौढेव भाभिर्महती सुसिद्धा ।
गम्भीरमूर्त्तिर्निशि भाववृद्धेर
वृद्धेव शान्ता भवति स्थिरा सा ॥१६

पथि पर्यटनं पठनं स्वपनं
रतिरङ्गविनोद-विलाससुखम् ।
अथवा सुखभोजन तृप्तिकरं
न चरेदिह सन्धिमुखे सुजनः ॥ १७

भ्रमन् भवेशसृष्टिकौशलमवलोक्य तस्मिन् तन्महिमनि न्यस्तमनाः सन् मृदुचारित्वात् सुखं सेवेत । प्रातः-प्रदोष-भ्रमणं स्वास्थ्यकरमिति सर्वेषां विदुषामभिमतम् । १४

पूर्वं इत्यादि :—सौरनभश्चारानुक्रमतः त्रिसन्ध्योपासनया सार्धं ब्रह्मचिन्तनं निशीथे ब्रह्मोपासनं कार्यं प्रकृतिमवलम्ब्य नरेण । अतो नरः प्रकृत्या तद्भावोपलब्धितो नित्यं शं शान्तिं लभते । १५

ध्वान्ताम्बरैरित्यादि :—प्रदोषे प्रकृतिर्ध्वान्ताम्बरैः कृष्णवस्त्रैः समन्विता अन्धकारान्तर्गताभिर्भाभिर्महती प्रौढ़ेव सुनिष्पन्ना । तत् प्रौढ़भावस्य वृद्धौ प्रकृतिर्गम्भीरमूर्त्तिः सती शान्ता वृद्धेव स्थिरा भवति । सा चित्तस्थिरीकरणे शस्ता । १६

पथीत्यादि :—प्रदोषे सन्ध्यायां यानि कर्माणि वर्जनीयानि, तान्यत्र निबध्यन्ते श्लोकेनानेन । १७

ध्यात्वेष्टमूर्त्तिं प्रयतः सुखैषी
खादेच्चनित्यं प्रथमे च यामे।
द्वितीययामे सुखमालपेच्च
सुखोपविश्यैव नरः सुबुद्धिः॥ १८

निशाकृत्यम्।

यामार्धकालं सुसुखं हितायु
र्द्वितीयमध्ये हि शयीत नित्यम्।
स्वप्यादकामः स्थिरधीरमायः
पुरीतति न्यस्तमनाः सुचेताः॥ १९

सुषुप्तातर्पणम्।

प्रजायते मानसकामवृत्तेः
शृङ्गारलिप्सा नियतं शरीरे।
व्यवायहानेरभिजायते रुङ्
मेदःप्रवृद्धिरवमेहनञ्च॥ २०

रिरंसातर्पणम्।

ध्यात्वेत्यादिः—सुखैषी मानव इष्टमूर्तिं ध्यात्वा प्रथमे यामे प्रयतः सन् खादेच्च। द्वितीये यामे सुखासनमुपविश्य सुखमालपेच्च।—इत्यनेन स्वास्थ्यमालभेत नरः। १८

यामार्धकालमित्यादिः—अत्र सुषुप्ताविधानं कथ्यते। हितायुर्जनो नित्यं द्वितीययाममध्ये शयीत। अकामो निर्मायः अन्ते न्यस्तमनाः जनः सुचेताः सन् स्वप्यात् निद्रायात्। मेधानाड्यां मनसो योगात् तन्द्रा, पुरीतति मनःसंयोगान्निद्रा, सुषुम्नानाड्यां मनःसंयोगात् सुषुप्तिरिति शास्त्रसिद्धम्। तन्त्रे यथा—"अनामाया चरेद्-योगादम्हतं स्नेहयत्यतः। नाभौ न्यसेदनामां ना सुखं स्वप्तुं विचक्षणः॥" १९

प्रजायत इत्यादिः—अत्र रिरंसातर्पणविधिः कथ्यते। "न वेगान् धारयेद्-धीमान्"—इति चरकसंहितानुशासनाद् उद्रिक्तकामवृत्तेर्जनस्य तच्चरितार्थतासाधनं शस्तम्। यतो व्यवायहानेः शरीरे रुक्, व्यथा, मेदःप्रवृद्धिः, अवमेहनञ्च जायते। २०

शिवो हि शक्तिं प्रभवाय लीलया
प्रगृह्य विश्वं सृजति प्रकल्पनात् ।
तथा हि शक्तिं धरति प्रभावतः
स्वतो नरः शम्भुरिव प्रजाप्तये ॥ २१

शक्तिं प्रगृह्याऽप्रजमैथुनं ना
चरेन्न शुक्रं न कदा त्यजेच्च ।
आयुर्हि शुक्रं नरदेहसारं
तद्बिन्दुहानेर्म्रियते ध्रुवं ना ॥ २२

सत्त्वीयभावप्रमदप्रमत्तो
ना रन्तुकामः प्रकृतौ प्रसक्त्या ।
पुमान् प्रसन्नां रमणीं स्वजेत
न ग्राम्यधर्मं चरितुं यतेत ॥ २३

शिव इत्यादि :—शिवो विश्वप्रभवाय शक्तिं प्रगृह्य प्रकल्पनात् लीलया यथा विश्वं सृजति, तथा नरः शम्भुरिव स्वतः प्रभावेण प्रजाप्तये सन्तानलाभाय नारीरूपां शक्तिं धरति ; यथा आनन्दलहर्यां—"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितु"-मित्यादिः । अत्र सर्वेषां नराणां शक्तिधरः शिव इव शक्तिं परिगृह्णीतुं निरासक्तिश्चेष्टा शस्ता—इत्येव प्रदर्शयति । २१

शक्तिमित्यादौ—नरः शक्तिं प्रगृह्य न हि अप्रजमैथुनमाचरेत्, कदापि न शुक्रं त्यजेदलम् । नरदेहसारं शुक्रमायुर्निश्चितम् । तस्मान्नरो बिन्दुहानेर्निश्चितं म्रियते । एतदनुकूलवचनं दृश्यते तन्त्रे—"मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् ।" अतः शुक्रबिन्दुधारणं शस्तं नराणाम् । सात्त्विकभावप्रमदात् प्रमत्तः पुमान् नरः प्रकृतौ प्रसक्त्या रन्तुकामः सन् प्रसन्नां रमणीं स्वजेत, नतु ग्राम्यधर्मं चरितुं कर्तुं स्वल्पमयतेत । २२।२३

स्वभ्नाति नारी नरशुक्रमीहां
स्त्रिया भवेन्ना स्थिरशुक्रविन्दुः।
नरस्ततो जीवति विन्दुधृत्या
नारी हितायुर्विदधाति नृणाम्॥ २४

स्नातः सुतार्थी विभृयात् सुवासं
ताम्बूलमद्यात् सुमनो विभुञ्ज्यात्।
क्षीरंसितामांसरसाम्बुवातान्
सेवेत निद्रां सुरतावसाने॥ २५

कल्ये समुत्थाय शिवं स्मरेन्ना
तत्कल्यकृत्यं विहितं प्रकुर्यात्।
आत्मप्रियार्थमुपजीव्यकर्म
प्रसाधयेन्नित्यमिह प्रहृष्टः॥ २६

स्वभ्नातीत्यादि :—नारी नरशुक्रं स्वभ्नाति, तदनुसारिणीमीहामपि ; अतो नरः स्त्रिया स्थिरशुक्रविन्दुर्भवेत्। अस्मान्नरो विन्दुधृत्या जीवति, नारी तत्साधनानुकूला सती नराणां हितायुर्विदधाति। अतो नराणां विन्दुधारणे नारी महती शक्ति-विधात्री। २४

स्नात इत्यादि :—सुतार्थिना मानवेन प्रागनुष्ठीयते यद्वा परानुष्ठीयते यच्च तन्नि-दिश्यतेऽत्र श्लोके। सुतार्थी नरः स्नातः सुवासधारी ताम्बूलसेवी, प्रसूनविलासी भवेत्। तस्य सुरतावसाने—क्षीर-शर्करा-मांसरस-जल-वायूनां सेवनं निद्राभोगश्च शस्यते ; अनेन विधिना क्षरितशुक्रस्य पूरणं भवेच्च। २५

कल्य इत्यादि :—नरः कल्येऽहर्मुखे शय्यायाः समुत्थाय, शिवं स्मरेत् ; तदनन्तरं प्रातःकृत्यं यथोक्तं कुर्याच्च। तत इह प्रहृष्ट आत्मनः प्रियार्थमुपजीव्यं कर्म-प्रसाधयेत्। तदेव पुरा व्याख्यातम्। २६

माकरक्रान्तिपातात्तु ऋतवः शिशिरादयः ।
सात्म्यरक्षणहेतोस्तच्चर्यं कर्म प्रकथ्यते ॥ २७

शिशिरचर्या । भवति शिशिरकालेऽतीव शैत्यञ्च रौक्षं
कफचयबलवृद्धी पित्तसन्धुक्षणञ्च ।
प्रचलदनिलवृद्धिः क्रूरभावोपपत्ति
र्मधुरलवणसर्पिश्चाम्लमुष्णं सुसेव्यम् ॥ २८

कौषेयाजिनराङ्कवोर्णवसनैराच्छन्नदेहो नरः
सेवेतातपमानलञ्च भवनं संरुद्धवातायनम् ।
स्थूलश्रोणिकुचोरुयौवनवतीं प्रियां प्रमोदां शुभा
मालिङ्ग्याशु सुखं लभेत शिशिरे सूष्णाङ्गसङ्गान्निशि ॥ २९

सुरां प्रसन्नां गुड़जां कदुष्णकं
सुपिष्टगोधूमपयो नवान्नकम् ।

माकरक्रान्तिपातादित्यादि :—माकरक्रान्तिपातात् परः शिशिरकालस्य प्रवर्त्तनम् । ततः शिशिरादय ऋतवः प्रवर्त्तन्ते । तेष्वृतुषु सात्म्यरक्षणाय यदेव शस्तमाचरणीयम्, तत् कर्माऽत्र प्रकथ्यते वक्ष्यमाणैः श्लोकैः । २७

भवतीत्यादि :—शिशिरकालेऽतीवशैत्यं रौक्षञ्च भवति कालप्रभावतः । शैत्यधर्मात् कफसञ्चय :—कफप्राबल्याद्द बलवृद्धिर्भवेज्जीवानाम् । रौक्षात् पवनप्रवर्धनात् कफस्य क्रूरत्वेन सह पित्तस्य सन्धुक्षणं स्वतो भवेच्च । अतः शिशिरे—मधुरलवणसर्पिरम्लानां सेवनाद्द वातप्रशमनं कफशोषस्य निवारणं भवेत् ; उष्णसेवया कफह्रासः पित्तस्य च सन्धुक्षणं स्यात् । २८

कौषेयेत्यादय :—गात्रोष्मसंरक्षणार्थकं कौषेयादि वस्त्रपरिधानं, आतपभोगः, वह्नितापसेवा, संरुद्धवातायने गृहे वासः, सूष्णाङ्गवत्या युवत्या आलिङ्गनं—इत्येव सुखकरं कर्म शस्तम् । सुरां प्रसन्नां सुरामण्डोपरि अच्छभागं, गौड़ीं सुरां, कदुष्ण-

पशोः पलं माषकुधान्यमैक्षवं
सुखाय सेवेत नरो हिमे भृशम् ॥ ३०

पिवति निशि सुरां ना कामसञ्जीवनीं शं
भुवनकमनमूर्त्तेर्योषितायाः कराब्जात्।
प्रचुरसुखविलासः स्वादुशालीक्षुभक्ष्यं
प्रबलशिशिरकाले सेवते वै सुखाय ॥ ३१

वसन्तचर्या।

अर्को वसन्तसमये नवबद्धतेजा
स्तस्यातपाञ्चितकफस्तरलो भवेच्च।
नष्टानलो यतनरः कफरुक्समेतः
सेवेत नस्य शमनं वमनं प्रशान्त्यै ॥ ३२

व्यायामभ्रमणादिभिः लघुपथ्यैः रुक्षान्नपानैर्व्ययै-
र्जित्वा श्लेष्मचयादिकात् कफगदान् सात्म्यं प्रचरेत् सुधीः।
पुष्पैर्वासिततैलमर्दनसुखात् स्नातानुलिप्तस्ततः
कर्पूरागुरुकुङ्कुमैर्मलयजैर्हृष्टो मुदा मानवः ॥ ३३

गोधूमधान्येक्षुयवान्नमासवं
क्षौद्रं घृतं जाङ्गलमांसमत्ति ना।

सलिलञ्च, ऐक्षवं इक्षुरसविकारं, माषकुधान्यं पशोर्मांसं, पिष्टगोधुमान्नं, नवान्नं दुग्धं—इत्येव सर्वं सेव्यम्। शिशिरनिशि नरैः कामसञ्जीवनीसुरा मोहिन्या योषितायाः कराब्जात् सेव्या। २९-३१

अर्क इत्यादी—अर्कतेजसा कफतारल्यं पित्तावसादाच्च नराणां जाठरानलनाशो भवेत्। यतनरोऽपि कफरुक् भवेच्च। तच्छमनाय नस्यं, शमनं, वमनं,—तदनुकारि भेषजं सेवेत। अस्मिन् काले व्यायामादिकं कफहरं कर्माचरेच्च। ३२।३३

माध्वीकसीध्वाम्नरसेन संयुतं
सात्मप्रकामाय सुखैषिणा पिवेत् ॥ ३४

सुखमलिवरा गुञ्जन्तोऽत्र स्फुटन्मुकुलाभ्रगाः
पिकवरगणो गायन् नित्यं प्रमोदयति प्रजाः ।
प्रमितकथने कुञ्जोद्याने प्रफुल्लमना जनः
सुमधुरमधौ सेवेतेष्टं चलन्मलयानिलम् ॥ ३५

रम्ये प्रदोषे स्फुटचन्द्रचन्द्रिके
पुंस्कोकिलारावरतोद्यमा दिशः ।
क्षौद्रैक्षवादीनि नरो मतां सुरां
मद्योल्लसत् संरतिकामया पिवेत् ॥ ३६

निदाघचर्या । तीक्ष्णांशुरर्कः क्षिपते खरांशुकान्
कुर्वन्ति ते प्राकृतपित्तसञ्चयम् ।
श्लेष्मप्रशोषः पवनप्रवर्द्धनं
देहप्रशोषो भवति स्वभावतः ॥ ३७

गोधूमेत्यादिः ।—"पिङ्गला मक्षिका सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुता । ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥" क्षौद्रं क्षुद्रमक्षिकासञ्चितं मधु । आसवः—"यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।" सीधुः—"सीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवोभवेत् ॥" ३४ ।

रम्य इत्यादिः ।—नरो रम्ये विमलकौमुदीमभ्युद्भासिते पुंस्कोकिलरवमुखरिते वसन्तप्रदोषे मद्योल्लसत्संरतिकामया स्त्रिया सार्धं क्षौद्रमैक्षवं पिवेत् । ऐक्षवं इक्षुरससाधितः सीधुः । ३६ ।

तीक्ष्णांशरित्यादिः—सूर्योऽधुना पृथिव्यां खरांशुकान् क्षिपते, ते खरांशुकाः कुर्वन्ति

व्यायाममर्कस्य करं त्यजेन्नरः
कटूष्णसीधूलवणाम्लसेवनम्।
पेयञ्च सेवेत बहूदकां सुरां
रम्ये दिनान्ते मधुरैः रसैर्युताम्॥ ३८

अभ्यञ्जमानो हिमवीर्यतैलकैः
स्नायात् सुशीतेन जलेन कामतः।
शीतद्रवस्निग्धमधुद्रवान्नकं
शक्तुञ्च सेवेत सुखैषिमानवः॥ ३९

शाल्यन्नमद्यात् सह जाङ्गलैः पलै
स्तत्पञ्चसारं हिमपानकं पिबेत्।
रागं रसालं रसषाड़वं हितं
सेवेत सात्म्यं परिरक्षितुं नरः॥ ४०

पित्तसञ्चयम्। यतः सागुण्यात् "सामान्यं वृद्धिकरण"मिति चरकानुशासनान्निदाघेऽतः पित्तसञ्चयः प्रकृतिसङ्गतः। उष्मवृद्धौ श्लेष्मशोषो वातवृद्धिश्च ततो देहप्रशोषो भवति स्वभावतः। वातवर्धनं ग्रीष्मे स्वेदनिःसारात् स्नेहहानेः। उष्मवृद्धिर्नकारणम्। ३७।

व्यायाममित्यादौ—निदाघे व्यायामादिकं वर्जनीयम्। रम्ये दिनान्ते मधुरैः रसैर्युतां बहूदकां सुरां शीतं पेयञ्च सेवेत। हिमवीर्यतैलाभ्यङ्गं सुशीतजलेन स्नानं शीतवीर्य-स्निग्ध-मधुर-द्रवान्नक-शक्तुभोजनं शस्तमधुना। ३८।३९।

शाल्यन्नमित्यादिः।—निदाघे जाङ्गलमांसैः सह शाल्यन्नमद्यान्नरः पञ्चसारपानकं—"द्राक्षामधुरखर्जुरकाश्मर्यैःसपरूषकैः। तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम्।" हिमपानकं—हिमोशीरशृतंतोयं कदलीपनसान्वितम्। सितशर्करयोपेतं तद्धिमपानकं स्मृतम्। रागं—"सितारुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः। जम्बुफलरसैर्युक्तो रागो राजिकयान्वितः॥" रसालः—'वस्त्रे बद्धाय गलितं दधि द्विप्रस्थमानकम्।

कर्पूरवासितजलं सह पाटलाभिः
शीतं पिबेत् सुखमतिर्नियतं निदाघे।
धारालये कमलकोमलपत्रकीर्णे
शय्यातले रविकरार्त्तदिने शयीत॥ ४१

रात्रौ निशाकरकरोज्ज्वलमुक्तभागे
हर्म्ये नरः कुसुमहारधरः सुवासः।
आसिक्तचन्दनवपूरतिकामहीनो
रामाकरव्यजनफुल्लमनाः शयीत॥ ४२

प्रावृट्चर्या प्रावृट्काले जलदपटलैः संवृते दिग्विभागे
स्रोतस्विन्यां तरुणसलिलैः पूरितायां मलिन्याम्।
शीतोद्रेकात् प्रचलपवनैर्वातकोपः शरीरे
मन्दाग्निर्ना जगति लभते क्षीणतां दौर्मनस्यम्॥ ४३

तस्मिन् घृतं माक्षिकञ्च प्रत्येकञ्च पलं पलम्। निक्षिप्य शर्करां तस्मिन् माणिकाद्वितयं तथा। नागकेशरमेलात्वक्पत्रन्तामलसञ्ज्ञकम्। अर्धकर्षं क्षिपेद्विश्वां मरिचद्विपले तथा। सर्वमकीकृतं तत्तु भाण्डे कर्पूरवासिते। गृहीत्वा चैव वस्त्रेण सुखं सन्धाय गालयेत्। हस्तेनालोड्य यत्नेन सा रसालाभिधा स्मृता। रसषाड़वो मधुराम्ल-युक्ता पाचनम्। ४०।

कर्पूरवासितजलमित्यादि:—पाटलाभिः सह पटलपुष्पैर्वासितम्, धारालये—जलयन्त्रमन्दिरे। ४१।

रात्रावित्यादिः—आसिक्तचन्दनदेहः कुसुममाल्यभूषितः सुवासारतिकामहीनो नरो रात्रौ चन्द्रिकोज्ज्वलहर्म्यपृष्ठे मुक्तभागे रमणीकरव्यजनफुल्लमनाः सन् शयीत निदाघोष्मनिवारणात्। ४२।

प्रावृट्काल इत्यादि:—प्रावृषि जलदपटलविस्तारादाच्छन्नः दिग्विभागः, स्रोत-

अग्न्युद्दीपिकरं त्रिदोषशमनं देहोष्मसंरक्षणं
कुर्य्यात् कर्म विरेचनादिविहितमास्थापनं शोधनम् ।
कार्पासाम्बरशुभ्रपुष्पहिमकं सेवेत सात्मेच्छया
हर्म्ये ना विवसेत् सुयानगमनं कुर्यात् सुखं प्रावृषि ॥ ४४

धान्यान्नमद्यात् सघृतं पुरातनं
यूषं पिबेज्जाङ्गलमांसकं नरः ।
माध्वीकमानन्दकरं चिरन्तनं
तत्पञ्चकोलं दधिमस्तु पाटवम् ॥ ४५

स्रोतस्विनी-पल्वल-पङ्किलं जलं
पेयं पिबेन्न ह्युदयन्यमम्बयम् ।
आयाससाध्यं बलहारकं त्यजेत्
सात्मप्रकामी न दिवा कदा स्वपेत् ॥ ४६

स्विन्याः सलिलं मलिनं, चञ्चलवातसंघातेन शैत्यं—इत्यतोदेहे वातप्रकोपो भवति। अस्मिन् काले नरः क्षीणो मन्दाग्नि दुर्मना भवति। ४३।

अग्न्युद्दीपिकरमित्यादिः—नरः सात्मेच्छयाऽग्न्युद्दीपकयोगेन पाचकाग्निसन्धुक्षणं त्रिदोषहरयोगेन त्रिदोषसंशमनं देहोष्मसंरक्षणं विरेचनास्थापनादिकं शोधनं कर्म कुर्यात्। शुभ्रकार्पासाम्बरं शुभ्रपुष्पं श्वेतचन्दनं सेवेत। नरो हर्म्ये विवसेत्, सुयानेन गच्छेच्च। ४४।

धान्यान्नमित्यादिः—सघृतं पुरातनं धान्यान्नं प्रावृषि वातप्रकोपप्रशमनार्थकं घृतपानं शस्तम्। माध्वीकम्—"मधूकपुष्परसादिमधुकृतं मद्यं, पञ्चकोलम्—"पिप्पली-पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम्।" दधिमस्तुयुतं पटुसङ्गतम् लवणात्मकम्। ४५।

स्रोतस्विनीत्यादि :—सात्म्येच्छुर्जनः स्रोतस्विन्यादितः पङ्किलं जलं बहूदकमुदमन्यं

शरच्चर्या । वर्षावसाने विगते पयोदे
नभः प्रसन्नं स्मितदृक् सुधांशुः ।
हंसः प्रहृष्टः कमलं प्रफुल्लं
पक्वञ्च धान्यं शरतः समृद्धिः ॥ ४७

रविः स्वकीयासनगस्य तेजसा
सामान्यतः पित्तमिह प्रकुप्यते ।
अद्यात् घृतं ना शमनाय तिक्तकं
विरिक्तवर्चाः स्थिरसात्म्यधी नरः ॥ ४८

पित्तेन सार्धं सगुणञ्च शोणितं
पित्तप्रकोपात् विकृतं यदा भवेत् ।
सेवेत ना संशमनं विरेचनं
भैषज्यमिष्टामथवास्त्रमोचणम् ॥ ४९

हेमन्तचर्या । तरुणतुहिनयोगाच्छ्लेष्मवृद्धिः स्वभावात्
भवति तदवसादो क्षुब्धपित्तस्य नित्यम् ।

बहुजलालोड़ितघृतशक्तु आयाससाध्यं बलनाशकं कर्म त्यजेत्, कदापि दिवा न स्वपेच्च । ४६ ।

वर्षावसान इत्यादि :—वर्षावसाने शरतो नेत्रमनोहरत्वमुक्तमनेन श्लोकेन ।४७।

रवेरित्यादि :—स्थिरबुद्धिः सात्म्यकामो नरः स्वकीयासनगस्य सिंहराशौ कृताधिष्ठानस्य तेजसा पित्तप्रकोपी भवेत् । अस्मिन्नृतौ सतिक्तं घृतमद्याद्विरिक्तवर्चाः सन् पित्तप्रशमनाय वातसंशमनाय च । ४८ ।

पित्तेनेत्यादि :—शरदि पित्तह्रासाय पित्तदुष्टशोणितप्रशान्तये संशमनं विरेचनमौषधं सेवेत, ततो रक्तमोचणञ्च शस्तम् । ४९ ।

कफहरबलकृद् यद् पित्तसम्भुचणञ्च
मधुरकटुकमुष्णं वृष्यमाज्यं सुसेव्यम् ॥ ५०

अभ्यञ्जनं ना कुसुमाढ्यतैलैः
कृत्वावगाहेत जले पवित्रे।
गृह्णीत गौड़ं पलपिष्टकान्नं
संहृष्यमाणः प्रमदाकराञ्जात् ॥ ५१

आकर्णशीर्षं परिवृत्तमंशुकै
र्वाल्कल्यकौषेयकवेष्ठितं वपुः।
आजङ्घपादौ विहिताच्छदावृतौ
हिमप्रदोषे सुखमाचरेज्जनः ॥ ५२

भुञ्जीत रात्रौ रमया समं ना
माध्वीकपुष्पासवपिष्टकान्नम्।
श्रोणीकुचोरूत्तमभारनम्रां
स्वक्त्वा स्वपेतिह निशि प्रहृष्टः ॥ ५३

तरुणतुहिनयोगादित्यादि :—हेमन्ते स्वभावाच्छ्लेष्मचयात् तद्वृद्धिः क्षुभ्यपित्तस्यावसादो भवति ; अधुना यदन्नं कफहरं बलकृत्, पित्तमम्भुचणं मधुरं कटुकं उष्णं वृष्यं तदेव घृतञ्च सुसेव्यम् जनैः सात्म्यलाभाय। ५०।

अभ्यञ्जनमित्यादि :—नरः शरीरे कुसुमाढ्यतैलैरभ्यञ्जनं कृत्वा पवित्रे जलेऽवगाहेत। प्रमदाकरकमलात् पलसमन्वितं पिष्टकान्नं गौड़ं गुड़साधितं मद्यं गृहीत्वा संहृष्यमाणः सन् गृह्णीत सेवेत। ५१।

आकर्णशीर्षमित्यादि :—तरुणतुहिनयोगप्रतिषेधात् वाल्कल्यकौषेयकवस्त्रैर्देहाच्छादनं सूक्ष्मकौषेयकवस्त्रेण शिरोवर्त्तनमुष्णीषग्रहणमाचरणीयम्। ५२।

भुञ्जीतेत्यादि :—रात्रौ रमण्या सार्धमासवपानविधिरुक्तस्ततः शयननिद्राविधानञ्च।

काले यथापरिणतिर्विहिता शरीरे
दोषैस्त्रिभिः सहकृता कथिता यथेष्टम् ।
देशस्य भेदविहितां प्रकृतिं समीक्ष्य
कुर्याद्धि कर्म सुमतिर्भुवि शान्तिहेतोः ॥ ५४

जीवानां हितसाधनाय विहितमाप्तोपदेशं परं
सङ्कल्प्य प्रमिताचरं कथयितुमाचारवृत्तिं शुभाम् ।
मार्त्तण्डस्य गतिं तदीचणबलमालम्ब्य कालोचितं
सात्म्यं रचितुमत्र साधुरचितं श्लोकैः सुवृत्तं बुध ॥ ५५

पुष्पासवः—पद्मोत्पलनलिनकुसुमसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमाः-पुष्पासवा भवन्ति । ५३ ।

काल इत्यादि :—काले शिशिरादावृतौ सुमतिर्जनः शरीरे दोषैस्त्रिभिः सहकृता परिणतिर्यथाविहिता यथेष्टं कथिता प्रागुक्तैः श्लोकैः । अस्मिन् विषये दोषानुरूपः काल उपलचितः । ततो देशस्य भेदेन तत्समन्वितां प्रकृतिं समीक्ष्य शान्तिहेतोर्भुवि कर्म्म कुर्यात् । काले यथाधर्मं दोषाणां चयः कोपः शमश्च भवति । तथा देशानां आनूपजाङ्गलपार्वत्यभेदेन दोषाणां चयादिकं स्वतः सम्भवितुमर्हति । तदेवानुचिन्तनीयम् । ५४ ।

जीवानामित्यादि :—श्रेष्ठं विधानसङ्गतमाप्तोपदेशं सङ्कल्प्य जीवानां हितसाधनाय शुभमाचारवृत्तं तथा प्रमिताचरं कथयितुं प्रकृतिं पर्य्यवेचितुं मार्त्तण्डस्य गतिं तदीचणबलमालम्ब्य कालोचितं सात्म्यं रचितुं अत्र सुवृत्तैः श्लोकैः साधु रचितमिति। अत्र सात्म्यरचणं प्रति मार्त्तण्डादिनवग्रहाणामवस्थानं दृष्टिशक्तिप्रयोगैर्नराणां यथाभावो वर्त्तते तन्निर्धर्त्तुं यद्विचारनैपुण्यं प्रयोज्यं तन्निबध्यतेऽत्र । आप्तलचणं यदुक्तं चरकसंहितायाम्—"रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये । येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा । आप्ताः शिष्टा विबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।"—आप्तोपदेशमवलम्ब्य मानवसात्म्यरचणविधिरुक्तोऽत्र । ५५ ।

श्रीलिप्सया मुनिमतं बुधसङ्घमान्य
माचार्यशास्त्रवचनादमलं सुकल्पम् ।
सम्प्रेक्ष्य जन्ममरणं गदहेतुहानं
हेयञ्च हानहरणं भुवि कर्म कुर्यात् ॥ ५६

इति भिषक्सर्वस्वे सात्मरक्षणीयो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

श्रीलिप्सयेत्यादि :—बुधो नरः शास्त्रवचनादायुर्वेदवक्तृणाम्मुनीनाम्मतं पण्डितानां सम्मतं सुकल्पं श्रीलिप्सयाऽऽचर्य जीवानां जन्ममरणं गदहेतुर्गदहानं तद्धेयञ्च हानहरणं सम्प्रेक्ष्य विचारसहकृतं कर्म्म कुर्याद्भुवि । श्रीलिप्सयेतिशब्दात् श्रीशब्दस्याभिधानं— श्रीः लक्ष्मीसारदाकीर्तिर्विभूतिः शक्तिरीश्वरी । शोभादीप्तिस्त्रिवर्गश्च सम्पत्तिर्वंश-सम्भृतिः ॥—एतेषां सार्वाङ्गीणशरणं सौष्ठवञ्च कर्तुं—आयुर्वेदसङ्गतो विचारः शस्तः सर्वेषां जनानाम् । ५६ ।

इति भिषक्सर्वस्वस्यामोदिन्याः टीकायाः सात्मरक्षणीयो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जनपदोद्धरणीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

आराध्यते निखिलगा प्रकृतिर्यदैव
तस्मात्मरचणविधौ सुकृतप्रयासैः ।
जीवस्तदा प्रलभते सुखमिष्टशान्तिं
तस्याः प्रसादसदने शुभमेति नितराम् ॥ १

प्रचण्डमार्तण्डकरैः सुदीप्तं
गृहं हि सात्म्याय सुखाय नृणाम् ।
आरोग्यदाता सकृपं निरीक्ष्य
सात्म्यं सुखं यच्छति मानवेषु ॥ २

वायुर्गृहाद्दुष्टविषं सवास्यं
वेगैर्वहन् संहरति स्वभावात् ।
वातायनाढ्यं गृहमेव नित्यं
सुखञ्च सात्म्यं विदधाति नृणाम् ॥ ३

आराध्यत इत्यादि :—यो देशो निसर्गतो यथा प्रकृतिं समुपास्ते, तथा प्रकृतेरुपासनाज्जीवे शिवं वर्तते—इत्येव निबध्यतेऽनेन श्लोकेन । यदा निखिलजगद्व्यापिनी प्रकृतिराराध्यते जनैस्तदा तस्याः प्रकृतेः प्रसादसदने वसन् जीवो भुवि सुखं इष्टं शान्तिञ्च प्राप्नोति नित्यं मङ्गलमेति च । १

प्रचण्डमार्तण्डकरैरित्यादि :—आरोग्यदातूरवेः सकृपेक्षणेन प्रचण्डकरैः सुदीप्तं गृहं नृणां सात्म्यसुखविधानाय शस्तमित्येवमाख्यातमनेन श्लोकेन । तत्तु सुष्ठु समुपलभ्यञ्चाव । २

वायुरित्यादि :—वायुर्वेगैर्वहन् गृहाभ्यन्तरसञ्चितं सवास्यं विषं स्वभावात् संहरति—अपसारयति । अतो वातायनसम्पन्नं गृहं मानवानां सात्म्यसुखं विदधाति । इत्येव सुस्पष्टमुक्तमत्र । ३

पयोनिर्गमनार्थञ्च वह्निभागविनिर्गताम्।
गृहनेमिं प्रकुर्याच्च सदनस्य समन्ततः॥ ४

स्रोतोभिरादौ मलनिर्गमाद् यद्
देहे सुखं ना लभते सदैव।
स्रोतो मलान् वर्जति तद्गृहाणां
सात्म्यं सुखं ना सततं वृणोति॥ ५

नदी प्रकृत्या विदधाति शान्तिं
तत् स्रोतसा देशमलं विसृज्य।
नदीप्रवाहं न कदापि रुन्ध्याद्
असात्म्यवृद्धिर्मलरोधतः स्यात्॥ ६

त्यजन्ति श्वासैर्यत् सविषमनिलं जन्तव इह
द्रुमाः पीत्वा नित्यं सगरमसृतं नः प्रजिह्वते।

पयोनिर्गमनार्थमित्यादि:—गृहाधिष्ठाने प्रशस्तां पयःप्रणालीं कुर्यादित्येव निबध्यतेऽत्र। यथोपदिष्टं गारुड़े—"नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः। गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यान्नेम्या मानं भवेदिह। स एव भित्तेरुत्सेधो द्विगुणश्च शिरोमतम्।" ४

स्रोतोभिरित्यादि:—देहे यथा शारीरस्रोतोभिर्मलनिर्गमान्मानवः सुखं लभते, देहस्य निर्मलत्वात् तथा गृहाणां मलवर्जनात् नरस्तदमलगृहवासात् सततं सात्म्यं सुखं वृणोति प्रियमिवाश्लिष्यति। ५

नदीत्यादि:—नदी प्रकृत्या देशे नराणां शान्तिं विदधाति स्रोतसा देशमलं विसृज्य—दूरमपनीय। अतो नदीप्रवाहं न कदापि रुन्ध्यात्, यतः प्रकृतेर्विकृतिर्भवेद् वा मलरोधतः असात्म्यवृद्धिश्च नृणां स्यात्। ६

त्यजन्तीत्यादि:—भुवीह जन्तवः श्वासैर्यत् सविषमनिलं त्यजन्ति, द्रुमा नित्य

द्रुमैर्हीने स्थाने नतु बुधजनः सम्पदयुते
द्रुमैराढ्ये स्थाने वसति सततं सात्म्य-सुखि-ना ॥ ७

लताद्रुमागुल्मविरुत्प्ररोहा
ग्रसन्ति श्वासस्य विषं सुखाय ।
प्राणामृतं सौरदिने त्यजन्ति
कुर्वन्ति रात्रौ विपरीतकर्म ॥ ८

शुभ्रं शुभं पुण्यनिकेतनं तत्
चैत्रे तृणाढ्ये फलपुष्पयुक्तैः ।
द्रुमैः समृद्धे कृतसुप्रतिष्ठं
स्वेच्छा चरद्गोविभवोज्ज्वलञ्च ॥ ९

कुर्यादैन्द्र्यां गृहं मुक्तमाग्नेय्यां पाकमन्दिरम् ।
मनोज्ञमण्डपं याम्यां नैर्ऋतयां समिधालयम् ॥ १०

तत्सगरं पवनं पीत्वा, अस्माकममृतपवनं प्रजिहते प्रवहति वाते । सात्म्यलिप्सुर्बुधो जनो द्रुमैर्हीने सम्पदोज्ज्वले स्थाने न तु निवसति । अपि तु सात्म्यसुखकामो जनो द्रुमसमृद्धे स्थाने सततं वसति । ७

लतेत्यादि :—लतातरुगुल्मादय उद्भिदो जीवश्वासोद्गीर्णं विषं सुखाय आत्म-पोषणाय ग्रसन्ति सौरदिने प्राणामृतं जीवानां त्यजन्ति च । रात्रौ तद्विपरीतं कुर्वन्ति—गृहीतमतिरिक्तं विषं जीवानां त्यजन्ति । ८

शुभ्रमित्यादि :—फलपुष्पयुक्तैर्द्रुमैः समृद्धे शस्यावृते स्वेच्छावशाद्विचरद्भिर्गोभिरलङ्कृते चैत्रमध्ये सुप्रतिष्ठितं शुभ्रं निर्मलं शुभलक्षणान्वितं गृहं—पुण्यनिकेतनं—मङ्गलकरं नराणाम् । ९

कुर्यादित्यादौ—गृहसंस्थानक्रमो निर्दिश्यतेऽनयोः श्लोकयोरत्र । एतदनुकूल-वचनं दृश्यते गारुडे यथा—"पूर्वस्यां दिशिगेहञ्च आग्नेय्याञ्च महानसम् । गन्धपुष्प-

वारुण्याञ्च जलागारं वायव्यां गोष्ठकेतनम् ।
कौवेर्यां रत्नकोषञ्च ह्यैशान्यां पुष्पमण्डपम् ॥ ११

कुर्यादैन्द्र्यां दिशि सदनतो हंसकारण्डवाढ्यं
स्वच्छाम्भानं मुकुरसदृशं मारुतैर्नेजयन्तम् ।
सूर्येन्दुभ्यां जलजकुमुदैः सर्वदा फुल्लहृष्टं
वाताक्लिष्टं स्रुतजलकणं स्नेहशान्तिप्रसन्नम् ॥ १२

कुर्याद्याम्यां दिशि सदनतः शस्यवीथीप्रकीर्णं
मुक्तं चैतं कमनहरितं धेनुवत्सैः समृद्धम् ।
पुष्पैः फुल्लैः पवनचलितैः सौरभामोदमत्तं
सौरोद्दीप्तं नयनरमणं स्नेहकान्तं प्रहृष्टम् ॥ १३

तद्वारुण्यां दिशि सदनतो द्रुमराजीसमेतं
कुर्यान्मुग्धं कममुपवनं वातसङ्गप्रहृष्टम् ।
रम्भाद्योऽर्को वितरति करं वारुणीसेवनादुय-
त्तुङ्गैः शीर्षैः प्रवरविटपास्तन्निरोद्धुं समर्थाः ॥ १४

गृहं कार्यमैशान्यां पट्टसंयुतम् । भाण्डारं तच्च कौवेर्यां गोष्ठागारञ्च वायवे । उदगाश्रयं वारुण्यां वातायनसमन्वितम् । समित्कुशेन्धनस्थानमायुधानाञ्च नैर्ऋते । अभ्यागतालयं रम्यं सशय्यासनपादुकम् । तोयाग्निदीपसद्भृत्यैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ।" १०।११

कुर्यादित्यादि :—गृहत ऐन्द्र्यां पूर्वस्यां दिशि हंसकारण्डवादिमुखरितं पद्म-कुमुदकह्लारभूषितं मुकुरवत् स्वच्छजलमयं सरः कुर्यात् प्रतितिष्ठेत् । १२

कुर्यादित्यादि :—गृहतो दक्षिणस्यायां भूमौ मनोज्ञहरितवर्णं सौरकरोज्ज्वलं शस्यवीथिकाकीर्णं धेनुवत्सैः समृद्धं पुष्पाढ्यैः वृक्षैः समन्वितं मुक्ताचैवं स्नेहकमनीय-मानन्दकरं कुर्यात् । १३

तदित्यादि :—गृहतः पश्चिमस्यायां भूमौ द्रुमराजीसमन्वितं मनोज्ञमारामं

तत्कौवेर्यां दिशि सदनतः पूतिकुण्डं प्रकुर्यात्
कुर्याद्द्वारं तदपि न कदा मुक्तवातायनं वा ।
वायोर्गतिर्न खलु विरचयेदुद्भववातायनं त-
च्छस्ते वासे शमनुवसति निर्मले मुक्तवाते ॥ १५

उडुम्बरञ्च कौवेर्यामैशान्यां शाल्मलिं तथा ।
अश्वत्थञ्च तथा चैन्द्र्यां याम्यां प्लक्षं प्ररोपयेत् ।
न्यग्रोधं दिशि वारुण्यां तथैव स्थापयेत् सुधीः ॥ १६

ऐशान्यां दिशि गृहतः प्ररोपयेन्ना
तद्धात्रीं सुखशमनाय नारिकेलम् ।
ऐन्द्र्यान्तत् पनसरसालविल्वकुञ्जान्
पश्चाद्वा सरससरः सुरचयेच्च ॥ १७

कुर्यात् । यदा दिवावसाने दिवाकरः अस्ताचलचूडावलम्बो भवति, तदा द्रुमास्तुङ्गैः शीर्षैरवरोहतः सूर्यस्यासह्यं करं रोद्धुं समर्था भवन्ति । १४

तदित्यादि :—गृहत उत्तरस्यायां भूमौ दूरतः पूतिस्थानं कुर्यात् । तस्यां दिशि गृहस्य द्वारं वा मुक्तवातायनं न रचेत् । वायोरप्रतिहतगमनादुद्भवातायनं कुर्याच्च । मुक्तवाते शान्तिमये निर्मले गृहे सशान्ति वसति नरः । १५

उडुम्बरमित्यादि :—गृहस्य यस्यां यस्यां दिशि यो यो वृक्षः हितकरः, तदत्र निबध्यते । एतद्वचनसाम्यं दृश्यते गरुडपुराणे—"अश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधाः पूर्वादौ स्यादुडुम्बरः । गृहस्य शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शाल्मलिः । पूजितो विघ्नहारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य च" । १६

ऐशान्यामित्यादि :—मानवो गृहत ऐशान्यां दिशि गृहधात्रीं शेफालिकां नारिकेलञ्च प्ररोपयेत्, पूर्वस्यायां भूमौ पनसादीन् वृक्षान् पश्चाद्वा सरोवरं रचेच्च । १७

आग्नेय्यां दिशि रहतोऽहि चम्पकं वै
याम्यान्तत् सकुसुमभूषणांश्च गुल्मान्।
पुन्नागान् वकुलशमीगुवाकजम्बून्
नैर्ऋतत्यां वदरतिलान् लता प्ररोहान्॥ १८

वारुण्यामभयगुवाकवंशवटान्
अश्वत्थान् विटपिगणान् सुसान्द्रपत्रान्।
वायव्यां सुविरचयेच्च केतकान् तत्
कौवेर्यां दिशि रचयेत् कपीतनेष्टिम्॥ १९

वातानलानां प्रकृतेर्दिशाच्च
यदा विकारो भवति त्वृतूनाम्।
देशश्च कालश्च मरुज्जलञ्च
विकारमाप्नोति विकारधर्मात्॥ २०

आग्नेय्यामित्यादि:—रहत आग्नेय्यां दिशि अहिं फणिवृत्तं चम्पकञ्च, दक्षिणस्यायां भूमौ पुष्पालङ्कृतान् गुल्मान् पन्नगान् वकुलशमीगुवाकजम्बून् तरून् नैर्ऋत्यां वदरतिलकान् लताप्ररोहान् प्ररोपयेच्च। १८

वारुण्यामित्यादि:—पश्चिमस्यायां भूमौ अभयगुवाकवंशवटाश्वत्थप्रभृतीन् अविरलपत्रान् वृक्षगणान्, वायव्यां केतकीपुष्पवृक्षान् उत्तरस्यायां भूमौ कपीतनमिष्टिं प्ररोपयेच्च। कपीतनः प्लक्षः, इष्टिर्यज्ञशाखा उडुम्बरः। १९

वातानलानामित्यादय:—यदा वातानलानां प्रकृतेश्च दिशाच्च तथा ऋतूनामपि विकारो भवति, तदा देशकालमरुज्जलानां विकारो भवति विकारधर्मात्। यथा चरकसंहितायां विमानस्थाने जनपदोद्ध्वंसनीयेऽध्याये—"दृश्यन्ते हि खलु सौम्यनक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्यानिलानलानां दिशाञ्च प्रकृतिभूता ऋतुवैकारिकाभावा अचिरादितो भूरपि च न यथावद्रसवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति"। ये ये भावा जनपदमुद्ध्वंसयन्ति

रवीन्दुभौमार्किगुरुज्ञशुक्रा
ग्रहाश्च तारा भगणाः खदेवाः ।
यदा लभन्ते प्रकृतेर्विकारं
तदा नराणां सुखसात्म्यहानिः ॥ २१

भूमेर्विकाराद् विकृतिर्भवेच्च
अब्वातयोर्हानिरसात्म्यहेतोः ।
ध्वंसो जनानां प्रकृतेर्विकृतत्वा
व्याधेः प्रसारो शुभसात्म्यहानिः ॥ २२

भौमान्तरीच्यवैकृतत्वात् सात्म्यहानिर्भवेद् यदा ।
कार्यस्तत् पूर्वतो वैद्यैरिष्टभैषज्यसंग्रहः ॥ २३

ते तु खल्विमे भावा सामान्या जनपदेषु भवन्ति—इत्येव निर्दिष्टं यथोक्तं चरकसंहितायाम्—"वायुरुदकं देशःकाल इति । तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात् । तद्यथा,—ऋतुविषममतिस्तिमितमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावमतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धवाष्पसिकता-पांशुधूमोपहतमिति । उदकन्तु खलु अत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलाशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् । देशं पुनः प्रकृतिविकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलं उपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बुकादिभिस्तृणोलुपोपवनवन्तं प्रतानादिबहुलमपूर्ववदवपतितं शुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जाचारगुणपदं शश्वत् क्षुभितोदीर्णं सलिलाशयं प्रततोल्कापातनिर्घातभूमिकम्पमतिभयारावरूपं रूक्षताम्रारुणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभिक्ष्णं ससम्भ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलञ्चाहितं विद्यात् कालन्तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं हीनलिङ्गञ्चाहितं व्यवस्येत्" ।२०-२२

आत्मदेहगृहग्रामनगरदेशशोधनम् ।
सर्वैर्नरैः क्रियेतादौ देशोद्ध्वंसनसम्भवे ॥ २४

इति जनोपदोद्धरणीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भौमान्तरीक्ष्यवैकृत्यादित्यादि :—भौमान्तरीक्ष्ययोर्वैकृत्यहेतोर्यदा नराणां सात्म्यहानिर्भवेत्, तदा वैद्यैस्तत्सम्भावनायाः प्राक् भैषज्यसंग्रहः कार्यः। यथा चरकसंहितायाम् —"तद्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता, तस्मात् प्रागुद्ध्वंसात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धर सौम्य भैषज्यम्"। २३

आत्मेत्यादि :—देशोद्ध्वंसनसम्भावनायां आत्मशुद्धिर्देहशुद्धिर्गृहशुद्धिर्ग्रामशुद्धिर्नगरशुद्धिर्देशशुद्धिः सर्वैर्नरैः क्रियेत यथाशास्त्रं दैवयुक्तिक्रियादिभिः। २४

इति भिषक्सर्वस्वस्वामोदिन्याः टीकाया जनपदोद्धरणीयो
नाम चतुर्थोऽध्यायः। ४।

ग्रन्थवृत्तिपरिचयः।

सूत्राणि सन्ति प्रथमे विधानतः

प्रत्यक्षशारीरमतो द्वितीयतः।

सात्मस्य रक्षार्थमतस्तृतीयतो

देशस्य रक्षार्थमतश्चतुर्थतः॥

या शक्तिः शाश्वतीयं रचयति निखिलं पद्मयोनिं प्रसज्य

आयुर्वेदं यमेत्य मुनिबुधयतयस्तत्त्वबोधात् प्रहृष्टाः।

ध्यात्वाम्नानां निदेशं गुरुमुखकमलात् साधुलब्धोपदेशं

अन्तर्दृष्ट्याऽवलोक्य व्यरचयमिह तं वाग्विभूतिक्रमेण॥

ভিষক্-সর্ব্বস্ব।

উপক্রমণীয়-নামক প্রথম অধ্যায়।

পূর্ব্বাচার্য প্রসিদ্ধ রীত্যনুসারে গ্রন্থের মঙ্গলকামনায় মঙ্গলাচরণ সঙ্গত। যে প্রকৃতি শক্তিরূপে বিশ্বলোকের ধারণ রক্ষণ পালন করেন,—যাঁহার পূজাই জীবের শ্রেষ্ঠ ধর্ম,—এই ভৈষজ্যতন্ত্রানুগত গ্রন্থের মঙ্গলাচরণে সেই শক্তির শরণই বিহিত। এতদ্বিধিমর্য্যাদাপালনজন্য প্রথমেই স্মরণ করা যাইতেছে,—যে একা শক্তি ত্রিগুণরহিত আদি সত্য ব্রহ্মে সঙ্গতা হইয়া, স্বেচ্ছাবশে জগতের সৃষ্টি স্থিতি লয় করিয়া থাকেন, যিনি জীবে কান্তি ক্ষান্তি, ক্ষুধা, ইচ্ছা, ধৃতি, মতি, করুণা, বুদ্ধি, স্মৃতি, প্রীতি,—এই সকল-রূপে বিরাজিতা, সেই বিশ্বজননী বিশ্বধাত্রী বিশ্বসংহারিণী, একমাত্র ক্রিয়াবতী দেবী মঙ্গলময়ী শক্তিকে ধ্যানযোগে হৃদয়াসনে ধরিয়া, এই রোগতত্ত্ববিকাশপর তৎপ্রশমনাত্মক গ্রন্থের সূচনায় প্রথমেই তাঁহার বন্দনা করিতেছি। ১

অতঃপর আয়ুর্ব্বেদবক্তা ঋষিগণের—ব্রহ্মা, দক্ষ, অশ্বিনীকুমারদ্বয়, ইন্দ্র, ভরদ্বাজ, আত্রেয়, ধন্বন্তরি, সুশ্রুত, চরক—ইহাঁদিগের উদ্দেশে প্রণাম করিতেছি। ইহাও গ্রন্থের মঙ্গলবিধানার্থক অপর মঙ্গলাচরণ। ২

বৃদ্ধ বৈদ্যদিগের রোগপ্রশমক আচরণে লক্ষ্য রাখিয়া, রোগের দোষ-বলাবলবিচারপূর্ব্বক যথাদোষ প্রয়োজ্য ঔষধাদির সিদ্ধযোগ—তৎসংক্রান্ত প্রক্রিয়া প্রকরণাদির সমন্বয়ে গ্রন্থকার—এই ভিষক্-সর্ব্বস্বনামক গ্রন্থের প্রণয়নে প্রবৃত্ত হইয়াছেন।

আয়ুর্বেদে জ্ঞানলাভ করিতে হইলে, প্রথমে আয়ুঃ কি,—তাহা জানা আবশ্যক; তজ্জন্য অগ্রে আয়ুর্লক্ষণ নির্দেশ করা যাইতেছে।—শরীর, আত্মা, ইন্দ্রিয় ও মনের সংযোগই জীবিত বা আয়ুঃ। বাত পিত্ত কফ—এই তিনটী ধাতুই তাহার ধারক। ৪

অতঃপর শরীরের অনুক্ষণই ক্ষয়বৃদ্ধি হইয়া থাকে; ইহাই পাশ্চাত্য ভাষায় (Metabolism);—এই লোকে সর্বদা যাহা শীর্ণ হইয়া থাকে, তাহার নিরুক্তিসিদ্ধনাম (শৃ+কীর) শরীর। ইহাতেই প্রাতীচ্য (Katabolism) উদ্ভাসমান। আবার এই শরীরের অপর একটী নাম দেহ; ইহার নিরুক্তি-সিদ্ধ অর্থ—যাহা প্রতিদিন বৃদ্ধি পায়; ইহাই পাশ্চাত্য শরীর-বিজ্ঞানে (Anabolism); কায়ের এই দুইটী সংজ্ঞাদ্বারাই তাহার যে নিরন্তরই ক্ষয়বৃদ্ধি হয়, তাহার সুস্পষ্ট উপলব্ধি হয়। ৫। যেমন সুখাবহরম্য হর্ম্য স্থূণা-(থাম) সমূহদ্বারা ধৃত হয়, সেইরূপ আমাদিগের শরীর বাত পিত্ত কফ—এই তিনটী দোষ দ্বারা ধৃত হইয়া থাকে; এতজ্জন্য শরীরকে ত্রিস্থূণ বলে। শরীর ত্রিস্থূণ দেহ—এই তিনটীই একার্থক পর্যায় শব্দ। ৬

প্রাচীন শাস্ত্রকারগণ বলিয়াছেন,—আকাশ নিত্য সত্য অশরীরী; সুতরাং আকাশে শুদ্ধ সত্ব বর্তমান। রজোগুণোদ্রেকে তাহার কম্পন হইলে, বায়ুর উৎপত্তি হয়;—এতজ্জন্য রজঃ হইতেই বায়ুর উৎপত্তি। সেই উদ্রিক্ত রজোধর্মের ক্রমবৃদ্ধিবশে বাতবেগে কম্পনের বেগবৃদ্ধিতে সত্যপ্রকাশন হইতে তেজের উৎপত্তি হয়;—সত্বোদ্ভাসক রজোগুণের বৃদ্ধি হইতে তেজের উদ্ভব। রজোগুণের ক্রমবর্ধনে যে বেগের জন্ম হইয়াছে, তাহার বিরাম অবশ্যম্ভাবী; কারণ যাহার আবির্ভাব আছে, তাহার তিরোভাব নিশ্চিত আছে;—এই সন্নীতির বশে বেগের বিরাম হইলে, স্বতই তমঃ আবির্ভাব হইবে। তমোগুণে গুরুত্ব হয়; তাহার ক্রমবৃদ্ধিতে জল ও ক্ষিতির উৎপত্তি হইয়া থাকে। ৭.৮.৯

সত্ত্বের রজঃসঙ্গম হইতে বায়ুর উৎপত্তি হওয়ায়—বায়ুর রজঃসক্ত সত্ত্বের সহিত সমগুণ সম্বন্ধ।—এই বায়ুই জ্ঞানবিধাতা,—স্বয়ং ক্রিয়ৈশ্বর্য-শালী সর্ব্বজ্ঞ ভগবান্। ১০

যাহা দ্বারা সত্ত্ব রঞ্জিত হয়, তাহার নাম রজঃ—তাহাই মহৎ রাগ-দ্বেষাত্মক এবং দুঃখের জনক।—ইহাই রজঃপ্রকৃতির লক্ষণ। ১১। কাম, ক্রোধ, লোভ, মান, দর্প—ইহারা রজোগুণাবলম্বী। আর তজ্জন্যই দুঃখ-বিধান রজোগুণের ধর্ম। ১২। পরে রজঃ সত্ত্বে মিলিত হইয়াও, সত্ত্ববিকাশ-পর রজঃসহ পিত্ত সমগুণ; শরীরে পিত্ত সত্ত্বের উদ্ভাসন করিলেও, রজোগুণের ভজনা করে; তাহাতে স্বধর্মানুসারে উষ্ণত্ব ও তীক্ষ্ণত্ব বিধান করিয়া থাকে। ১৩। যাহাতে সত্ত্ব আবৃত ও জড়ভাবাপন্ন হয়, তাহাকে তমোগুণ কহে। নিষ্ক্রিয়ত্ব জড়ত্ব অবোধত্ব ইহার ধর্ম। ১৪। শ্লেষ্মা তমোগুণের সমগুণ। ইহা শরীরের অন্যান্য ধাতুগণের আলিঙ্গন করিয়া, স্থৈর্য বিধান করিয়া থাকে। ১৫

বায়ু শ্লেষ্মার বিপরীতধর্মা,—শ্লেষ্মা বায়ুর বিপরীতধর্মা; বায়ু গুণতঃ বা ধর্মতঃ—রুক্ষ, সূক্ষ্ম, লঘু, শীতল, চঞ্চল ও খর। ১৬। পিত্ত সস্নেহ, অম্ল, উষ্ণ, তীক্ষ্ণ, দ্রব, সর (যাহা গড়াইয়া যায়), কটু;—ইহাই পিত্তের স্বরূপ। শ্লেষ্মা পিচ্ছিল, শীতস্পর্শ, স্নিগ্ধ, স্বাদু, স্থির, মৃদু, গুরু,—ইহাই শ্লেষ্মার স্বরূপ। ১৭।

দেশ কাল ঋতু প্রহর এবং গ্রহগণের দৃষ্টি—এই সকলের ধর্মসাম্যানু-সারে স্বভাবতঃ জীবদেহে বায়ু পিত্ত কফের সঞ্চয় প্রকোপ প্রশম হইয়া থাকে। ১৮। পার্বত্য, জাঙ্গল, আনূপ, দেশ যথাক্রমে বায়ু পিত্ত কফের সমধর্মা। ইহাদের ধর্মসাম্যহেতুক সমগুণ দোষের সঞ্চয়াদির হেতুত্ব জীবশরীরে সর্বদা সর্বথাই পরিদৃষ্ট হয়। পার্বত্যদেশে বাতবৃদ্ধি, জাঙ্গলদেশে পিত্তবৃদ্ধি ও আনূপদেশে কফবৃদ্ধি স্বাভাবিক। আনূপদেশে অবস্থানজন্য কফবৃদ্ধি হইলে, পার্বত্যদেশে যাইলে, বাত বৃদ্ধির অনুকূলতা

ঘটায়, কফশোষ হওয়ায়, কফবৃদ্ধি জন্য রোগের প্রশমন স্বতই হইয়া থাকে। ১৯

শিশির হইতে আরম্ভ করিয়া, গ্রীষ্মান্ত পর্যন্ত উত্তরায়ণ—আদান কাল; মাকরক্রান্তিপাতের দিন হইতে (পূর্ব্বে যাহা মাকরী সংক্রান্তিতে সংক্রমিত হইত)—অধুনা ১০ই পৌষ হইতে ৯ই আষাঢ় পর্যন্ত সূর্য্যের তেজোবৃদ্ধির সহিত রসশোষণ—সূর্য্যকর্তৃক রসের আদান বা গ্রহণ ঘটায়, আদান নামের সার্থক্য। অবশিষ্ট ঋতুত্রয় দক্ষিণায়ন বা বিসর্গ। রসের বিসর্জন বা ত্যাগ ঘটে বলিয়া, বিসর্গনামের সার্থকতা।

শীতপ্রধান শিশির ঋতুতে শৈত্যবৃদ্ধি ঘটায়, বায়ু বৃদ্ধি পায়; আবার কফের শৈত্যগুণ থাকায়, তাহার সঞ্চয়ে ঐ বায়ু অবরুদ্ধ হইয়া, ক্রুরভাবাপন্ন হয়। বর্ষায় বায়ু প্রকুপিত হইয়া, শরৎকালে প্রশমিত হয়; গ্রীষ্মে সৌরতাপে রসশোষ ঘটায়, রুক্ষত্ব বৃদ্ধি পাওয়ায়, তাহার সমধর্ম্মা বায়ু বৃদ্ধি পায়; কিন্তু উষ্ণত্ব ধর্ম্মসাম্যে পিত্তসঞ্চয় অবশ্যম্ভাবী। পরে বর্ষাকালে মেঘসঞ্চয় হইলে, তাপাবরোধ ঘটায়, সঞ্চিত পিত্ত বৃদ্ধ ও অবসন্ন এবং বায়ু প্রকুপিত হয়। শরৎকালে সূর্য্য স্বগৃহে বলী হওয়ায়, তাহার তাপবৃদ্ধিজন্য, পিত্ত প্রকুপিত হয়। হেমন্তে কফবৃদ্ধি ঘটায়, পিত্ত স্বভাবতঃ প্রশান্ত হইয়া থাকে। হেমন্তে নিসর্গের রস-বিসর্গ-ধর্ম্ম-হেতুক শিশির-সঞ্চারে কফ-সঞ্চয় হয়। আদান-কাল-ধর্ম্মে সূর্য্যতেজ বৃদ্ধি পায়; বসন্তে দীপ্ত পিত্ত দ্বারা কফ বিসৃপ্ত হওয়ায়, প্রকুপিত হয়। গ্রীষ্মকালে পুনর্ব্বার প্রশান্ত হইয়া থাকে।

দোষানুসারে ঋতু-সংস্থান।				ঋত্বনুসারে দোষ-ভাব।					
	বাত	পিত্ত	কফ	শিশির,	বসন্ত,	গ্রীষ্ম,	বর্ষা,	শরৎ,	হেমন্ত,
চয়	শিশিরে	গ্রীষ্মে	হেমন্তে	বায়ু	০	পিত্ত	০	০	শ্লেষ্মা
প্রকোপ	বর্ষায়	শরতে	বসন্তে	০	কফ	০	বায়ু	পিত্ত	০
প্রশম	শরতে	হেমন্তে	গ্রীষ্মে	০	০	কফ	০	বাত	পিত্ত

দোষত্রয়ের চয় প্রকোপ প্রশম বিধি কথিত হইল। ২১—২৫

সংবৎসরের ভাবসমূহ দিনে ও রাত্রিতে বর্তমান। দিনমান—আদান—উত্তরায়ণের সমধর্মা। রাত্রি—বিসর্গ—দক্ষিণায়নের সমগুণ। প্রাতঃকালে শ্লেষ্মা, মধ্যাহ্নে পিত্ত, অপরাহ্ণে কফ, স্বভাবতঃ বর্ধিত হয়। রাত্রিতে আবার প্রথম যামে শ্লেষ্মা, দ্বিতীয় যামে পিত্ত এবং শেষ যামে বায়ু বর্ধিত হয়। ২৬।২৭।

অনন্তকালবক্ষে চন্দ্র সূর্যের উদয় অস্ত হইতে যেমন দিবারাত্রির প্রকল্পনা হইয়া থাকে, আবার তেমনই চন্দ্রসূর্যের ভাবভেদহেতুক দোষ-দূষ্যসমূহের সঞ্চয় প্রকোপ প্রশমন হইয়া থাকে। আমরা দেখিতে পাই—অমাবস্যায় বা পূর্ণিমায় শরীরে রসবৃদ্ধি ঘটায়, গুরুত্বাদিজন্য, কথঞ্চিৎ জড়ত্ববোধ হয়; ইহার কারণ দেহে চন্দ্রের বা সূর্যের শক্তি পরিচালন। তিথিভেদে শরীরের যে ভাববিপর্যয় হয়, তাহাও চন্দ্রমার সৌরসংস্থানে ভাবভেদে অবস্থানজন্য। চন্দ্রের কৃষ্ণকলার ও শুক্লকলার হ্রাসবৃদ্ধি অনুসারে তিথির কল্পনা। সর্বদাই কলাদ্বারা চন্দ্রের হ্রাসবৃদ্ধি হয়; যাহাতে সেই হ্রাস-বৃদ্ধি হয়, তাহার নিরুক্তি-সিদ্ধ নাম তিথি। যে রাশিতে বা রাশির যে অংশে সূর্য্যের লম্বনপাত হয়, তাহাতে চন্দ্র প্রবেশ করিলে, তাহা অমা-তিথি—তাহাতে চন্দ্রে শুক্লকলার পূর্ণ ক্ষয় ও কৃষ্ণকলার পূর্ণাধান হইয়া থাকে। পরে সেই সূর্য্যলম্ববিদ্ধ স্থান হইতে অপসারণের সঙ্গে সঙ্গে শুক্লকলাবৃদ্ধি ও কৃষ্ণকলা হ্রাস ক্রমোত্তরে হইতে থাকে। অমাবস্যা হইতে পৌর্ণমাসী পর্যন্ত যে কলা,—অপরতঃ—পূর্ণিমা হইতে অমাবস্যা পর্যন্ত যে কলা,—এই পঞ্চদশ পঞ্চদশবার হ্রাসবৃদ্ধির নাম তিথি। প্রতিপৎ দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুর্থী, পঞ্চমী,—এই পাঁচটী কর্ষণী তিথি—এই সময়ে স্বভাবতঃ দেহের রসকর্ষণ হয়। তাহার পর ষষ্ঠী, সপ্তমী, অষ্টমী, নবমী, দশমী, এই পাঁচটী শোষণী তিথি—এই সময়ে শরীরের স্বতই রসশোষণ হয়। একাদশী, দ্বাদশী, ত্রয়োদশী, চতুর্দ্দশী পূর্ণিমা বা অমাবস্যা—এই পাঁচটী পোষণী তিথি—ইহাতে দেহে স্বতই রসের পোষণ হইয়া থাকে।

ভেদ—	তিথি—	ক্রিয়া—
কর্ষণী—	প্রতিপৎ, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুর্থী, পঞ্চমী—	সংশমনী,
শোষণী—	ষষ্ঠী, সপ্তমী, অষ্টমী, নবমী, দশমী,—	রসায়নী,
পোষণী—	একাদশী, দ্বাদশী, ত্রয়োদশী, চতুর্দ্দশী, অমাবস্যা বা পূর্ণিমা—	হরণী।

এই বিধান মত কর্ম্ম প্রশস্ত। ২৮—৩৩।

সূর্য সত্ত্বরজোদাতা (বাতপিত্তকর), চন্দ্র রজস্তমস্কর (পিত্তশ্লেষ্মকর), মঙ্গল রজোধর্ম্মা (পিত্তকর), বুধ সমত্রিগুণ (বাতপিত্তকফের সাম্যবিধায়ক), গুরু সত্ত্ববিধাতা (বাতকর), শুক্র—সত্ত্বতমস্কর (বাতশ্লেষ্মকর), শনি—তমস্কর (শ্লেষ্মকর) আর যদি কখনও সত্ত্বের (বায়ুর) বিধান করেন, তাহাও তমোবদ্ধ (কফরুদ্ধ) ক্রূরভাবাপন্ন হয়। ৩৫।৩৬

নরজীবনে চন্দ্র প্রথম ৪ বৎসর, বুধ ১০ বৎসর, শুক্র ৮ বৎসর, রবি ১৯ বৎসর, মঙ্গল ১৫ বৎসর, বৃহস্পতি ১২ বৎসর, মঙ্গল পুনর্ব্বার ৪বৎসর, শনি ২৮ বৎসর—সমষ্টি ১০০ বৎসর। ৩৭।৩৮

বাল্যে চন্দ্রাধিকারে শীত ঋতুর ভাবাপত্তিহেতুক কফ সঞ্চয় হয়; কৈশোরে প্রথমাধিকারে বুধের সময়ে দোষ-সাম্য ও শেষাধিকারে শুক্রের সময়ে বসন্তের ভাবসম্পাতে কফপ্রকোপ সম্ভবপর। যৌবনে সূর্যমঙ্গলের অধিকারে গ্রীষ্ম ঋতুর ভাবসঙ্গতিজন্য বাতসঞ্চয় পিত্তসন্ধুক্ষণ ও কফপ্রশমন সম্ভবপর। যৌবনপরিণতি কালে প্রৌঢ়ে বৃহস্পতির অধিকারে—বর্ষাভাব-প্রভাবে পিত্তসঞ্চয় ও বাতপ্রকোপ হয়। বার্দ্ধক্যে শনির অধিকারে—হেমন্ত ঋতুর ভাবপ্রবৃত্তিজন্য, কফসঞ্চয় শৈত্যযোগহেতুক বায়ুর ক্রূরত্ব ঘটিয়া থাকে। ইহাই বয়োভেদে ঋতুভাবসম্পত্তিহেতুক দোষপ্রবর্তনা। *

---

* বাল্যে ৪ বৎসর কফ সঞ্চয় হওয়ায়, শরীরের ক্রমবৃদ্ধি হয়। পরে ১০ বৎসর বুধের সময়ে দোষসাম্যহেতুক—কফের বিপরিণামে সর্ব ধাতুর সাম্যসাধন স্বাভাবিক। ১৫ বৎসরের পর কফ-প্রকোপ সম্ভবপর। যৌবনে ২৩ বৎসর পরে বাতসঞ্চয় পিত্তের উদ্দীপন ও কফ প্রশমন; প্রৌঢ়ে ৫৭ বৎসর পরে পিত্তসঞ্চয় বাতপ্রকোপ, বার্ধক্যে ৭৩ বৎসর পরে ক্রূরবায়ুর আবির্ভাব স্বাভাবিক। বয়ঃসঙ্গত দোষদুষ্ট ব্যাধি প্রাকৃত, তাহার অন্যথায় বৈকৃত ব্যাধি।

গ্রহাধিকৃতবর্ষ,		বয়ঃকাল,	ধাতুপ্রভাব।
চন্দ্র	৪	বাল্য	কফসঞ্চয়।
বুধ	১০	কৈশোর	দোষ-সাম্য, বরং কফপ্রকোপ।
শুক্র	৮		
রবি	১৯	যৌবন	বাতসঞ্চয়, পিত্তসঙ্ক্ষুক্ষণ, কফপ্রশমন।
মঙ্গল	১৫		
বৃহস্পতি	১২	প্রৌঢ়	পিত্তসঞ্চয় ও বাতপ্রকোপ।
মঙ্গল	৪		
শনি	২৮	বার্ধক্য	বায়ুপ্রকোপ (ক্রূর-বায়ুর আবির্ভাব)

চন্দ্র সূর্য এবং অন্যান্য গ্রহসমূহও বীর্য-ভাব-বল দ্বারা স্বশক্তিপ্রসারে অনুক্ষণ পৃথিবী নিরীক্ষণ করিতেছে। তাহাদিগের ভাবভেদে নিত্যই বাত পিত্ত কফ—এই দোষত্রয়ের চয়—প্রকোপ প্রশম হইয়া থাকে ১৩৪।

মানব-দেহের মস্তকে নাভিদেশে সূর্য, ললাটে ও বক্ষে চন্দ্রমা, লোচন-দ্বয়ে ও উদরে মঙ্গল, হৃদয়ে নাসিকাতে ও হস্তদ্বয়ে বুধ, নিতম্বের সম্মুখভাগে, কটিদেশ ও কর্ণে বৃহস্পতি; জিহ্বা গুহ্যে ও মুষ্কযুগ্মে শুক্র, জানু, উরুদেশে ও দন্তে শনি অবস্থান করেন;—ইহাই শরীরস্থ গ্রহাধিষ্ঠান।

পূর্বে কথিত হইয়াছে, সূর্য সত্ত্বরজোদাতা, সুতরাং বাতপিত্তকর, এই শ্লোকে সূর্যের স্থান মস্তকে ও নাভিদেশে;—মস্তকে বায়ুবাহিনী নাড়ী-সমূহ—স্নায়ু—ব্যাপ্ত থাকায়, তথায় বাতাধিষ্ঠান; অপরতঃ বায়ুর শৈত্য-বিষয়ে সমধর্মত্ব আছে বলিয়া, মস্তকে যে তর্পক শ্লেষ্মা আছে, তাহাতে সকল দেহের শ্লেষ্মপোষণ—স্নেহন—হয়। সূর্যের তাপবিধানহেতুক পিত্তবর্ধকত্ব গুণ থাকায়—কদাপি তীব্র শিরঃস্বেদ উপযোগী নহে।—নাভি ধমনীর মূল, রক্ত পিত্তধর্মা, তাহার বাহন সহায় বায়ু; সুতরাং বাতপিত্তকর সূর্যের নাভিতে অবস্থান তাঁহার স্বভাবকর্ম-সঙ্গত। সেইরূপ ললাটে বক্ষোদেশে চন্দ্রমা;—চন্দ্র পিত্তশ্লেষ্মকর বলিয়া, ঐ স্থানে শ্লেষ্মাধিষ্ঠান যেমন, তেমনই

পিত্তাধিষ্ঠান। চক্ষু ও উদরে মঙ্গল ;—মঙ্গল পিত্তকর বলিয়া, লোচনে যেমন তেজের বিকাশ, উদরে তেমনই পাচকাগ্নিরূপে পিত্তাবস্থান। নাসা হৃদয় ও হস্তদ্বয়ে বুধের অধিকার,—এই সকল অঙ্গে বাত-পিত্ত কফ ত্রিধাতুরই সাম্য থাকায়, কর্ম্মসাধনের স্বতঃপ্রবোধন হয়। শ্রবণে কটিতে ও জঘনে বৃহস্পতির অধিষ্ঠান থাকায়—দেহে বায়ুর সর্বকর্তৃত্ব আছে বলিয়া, সর্বদোষতুষ্টি হইতে পারে। জিহ্বায় গুহ্যে মুষ্কযুগ্মে—শুক্রের অধিষ্ঠান—তৎতৎস্থানে বায়ুর ও শ্লেষ্মার ক্রিয়ানুসারে কর্ম ও বিকারবশে তৎপ্রকুপিতলক্ষণাক্রান্ত ব্যাধি সম্ভাব্য। দন্ত জানু উরুদেশে শনির অধিকার থাকায়, তৎতৎস্থানে শ্লৈষ্মিকসংস্থানহেতু ও তৎপ্রকোপজন্য ব্যাধির সম্ভাবনা হইতে পারে। ৪১। ৪২।

পূর্বকথিত শারীরগ্রহসংস্থানে দেখা যাইতেছে,—উত্তমাঙ্গে যেরূপ সূর্য-চন্দ্রাদি গ্রহগণের সংস্থান আছে, অধমাঙ্গে সেইরূপ গ্রহগণ অবস্থান করিয়া থাকেন। এতজ্জন্য,জত্রূর্ধ্বদেশে অধমাঙ্গের যন্ত্রাদির সকলেরই পরিচালক অঙ্গ সূক্ষ্মভাবে বিদ্যমান আছে ;—ইহার পরিচয় শারীরাধিকারে উপলভ্য। ৪৩

চন্দ্রমা স্বেচ্ছায় পৃথিবীতে ওষধিপ্রসবের জন্য যে, সোমরস বিকীর্ণ করেন, সূর্য স্বতেজে সেই রসগ্রহণ করিয়া, বিশ্বপ্রসব করেন। ইহাতে বিশ্বও অগ্নিষোমীয়।৪৪। এই মানবদেহ অগ্নিধর্ম্মা পিত্তপ্রধান আর্ত্তব ও সোমধর্ম্মা শ্লেষ্মপ্রধান শুক্র—ইহাদের যোগে উৎপন্ন বলিয়া, ইহা অগ্নিষোমীয় সংজ্ঞায় আখ্যাত। তবে এই রজস্তমোময় দেহ—আর্ত্তব শুক্রের যোগ হইলেই হয় না—বায়ুর সত্ত্বগুণে সংহত না হইলে, জীবের উৎপত্তি অসম্ভব। তাই স্বয়ম্ভূরূপী বায়ু দ্বারা দেহের সৃষ্টি হয়। অগ্নি হইতে তেজের উৎপত্তি, সোম হইতে রসের উদ্ভব, সত্ত্ব পরিচালনে উভয়ের ক্রমপরিণতিতে শরীরের সপ্তবিধ স্থূল দূষ্য ধাতু জন্মে।৪৫।৪৬

রস হইতে রক্ত, রক্ত হইতে মাংস, মাংস হইতে মেদঃ, মেদঃ হইতে অস্থি, অস্থি হইতে মজ্জা, মজ্জা হইতে শুক্র—এইরূপে সপ্তধাতূৎপত্তি হয়।৪৭

রসাদি দূষ্য ধাতুগুলিকে দূষিত করে বলিয়া, বাত পিত্ত কফ—এই তিনটীকে দোষ ধাতু বলে। আর তজ্জন্য দোষ ধাতুত্রয়ই দেহাশ্রিত রোগের কারণ।৪৮

রোগপরীক্ষায় বাত পিত্ত কফের সাম্য বৃদ্ধি ও প্রকোপের সহিত সপ্ত ধাতুর বিচার করা কর্ত্তব্য। যেমন ত্রিতন্ত্রীদ্বারা সপ্তস্বরের বিকাশ ও বোধ হয়, তেমনই ত্রিদোষ হইতে সপ্তধাতুর প্রকৃতি বিকৃতি বুঝিতে হয়।৪৯

সকলের সাত্ম্য (স্বাভাবিক শারীর ধাতু-সংস্থান) একরূপ নহে;—এমন কি একের যাহা সাত্ম্য, অন্যের তাহা অসাত্ম্য বা রোগকর হইতে পারে; সুতরাং প্রত্যেকের সাত্ম্যজ্ঞান না থাকিলে, তাহার রোগজ্ঞান অসম্ভব। তাই চিকিৎসক লোকের দোষদূষ্যভাব,—জাতকালীন গ্রহবলে ধাতুসঙ্গঠন ও কর্ম্মবৃত্তি প্রভৃতি দ্বারা রোগীর সাত্ম্যবোধে সচেষ্ট হইবেন।৫০

বয়োভেদে জীবদেহে ধাতুভেদ ঘটে;—ঋতুবিপর্যয়েও ধাতুর গতি-বিপর্য্যয় হয়। গ্রহচারহেতুও ধাতুগতভেদ ঘটে।—এই সকল কারণে সাত্ম্যহানি ঘটায়—প্রকৃতিসঙ্গত ব্যাধি ও প্রকৃতির বিকৃতিহেতুক ব্যাধি জন্মিয়া থাকে।৫১

প্রাকৃত ব্যাধিসমূহ সুখসাধ্য, আর বৈকৃতব্যাধিসমূহ দুঃসাধ্য; অপরতঃ প্রাকৃত বাতজ রোগও দুঃসাধ্য বলিয়া আয়ুর্ব্বেদজ্ঞ পণ্ডিতগণ নির্দ্দেশ করিয়াছেন।৫২

রসমাত্রই রসনার (অর্থ) বিষয়—অর্থাৎ রসনাদ্বারাই রসের উপলব্ধি হয়; সেই রস ষড়্‌বিধ, যথা—কষায়, লবণ, কটু, তিক্ত, অম্ল, স্বাদু।৫৩

কটু তিক্ত কষায় রস বায়ুকে প্রবল ও চঞ্চল করে, কটু অম্ল লবণ পিত্তকে, মধুর, অম্ল, লবণ কফকে প্রকুপিত করে।৫৪

কফের প্রাবল্যে শীতত্ব ও গুরুত্ব, বায়ুর প্রাবল্যে রুক্ষত্ব ও লঘুত্ব, এবং পিত্তের প্রাবল্যে তীক্ষ্ণত্ব ও উষ্ণত্ব দেহে অনুভূত হয়;—ইহাই ত্রিদোষের—বাত পিত্ত কফের—সঙ্ক্ষিপ্ত ধর্মসংগ্রহ।৫৫

ঘৃত তৈল বসা মজ্জা—এই চতুর্বিধ স্নেহের পান বা অভ্যঙ্গ, উষ্ণ-পান, উষ্ণভোজন, উষ্ণ স্বেদ, লবণাম্লস্বাদু রসের আস্বাদন, গুরু অন্ন ভোজন,—এই সকল যোগে বায়ুর প্রকোপ প্রশমিত হয়; তিক্ত কটু মধুর রসের আস্বাদনে পিত্তের এবং তিক্ত কটু কষায় রসের গ্রহণে কফের প্রকোপ প্রশমিত হয়।৪৬

দোষ দুষ্যের বিচার দ্বারা রোগপরীক্ষা ভিষগ্‌গণের কর্ত্তব্য। স্থানভেদে ও কর্মভেদে দোষসমূহের প্রত্যেকে—বাত পিত্ত কফের এক একটী করিয়া—তিনটী পাঁচ পাঁচ ভাগে বিভক্ত। পরে তাহার বর্ণনা করা যাইতেছে। যথা—

বায়ু পাঁচ প্রকার—

প্রাণ—যাহা শ্বাসযোগে জীবকে প্রকৃষ্ট জীবিত রাখে,—মুখসঞ্চারী।

উদান—যাহা উর্ধ্বগতি দ্বারা প্রবাহিত থাকিয়া জীবকে জীবিত রাখে।

সমান—যাহা অগ্ন্যাশয়ে থাকিয়া সম্যগ্‌রূপে জীবকে জীবিত রাখে।

ব্যান—যাহা দেহব্যাপিয়া বিচরণশীল থাকিয়া, জীবকে জীবিত রাখে।

অপান—যাহা অধোগত হইয়া, জীবিত রাখে, তাহা পক্বাশয়স্থ বায়ু।

এই পঞ্চ বায়ু দ্বারা সমস্ত দৈহিক কর্ম সম্পন্ন হয়; এতজ্জন্যই বায়ু একমাত্র সর্বকর্মপ্রবর্তক।

পিত্ত পাঁচ প্রকার—

পাচক—যাহা ভুক্ত অন্নের পাক করে। স্থান—আমাশয় ও পক্বাশয়।

রঞ্জক—যাহা রক্ত রঞ্জিত করে; স্থান—যকৃৎ প্লীহা।

সাধক—যাহা দ্বারা রক্তসঞ্চালন সাধিত হয়; স্থান—হৃদয়।

আলোচক—যাহা দ্বারা বিশ্ব বস্তু আলোচিত হয়; স্থান—নেত্রদ্বয়।

ভ্রাজক—যাহা দ্বারা দৈহিক রস উত্তাপে ভৃষ্ট হয়, স্থান—ত্বক্।

কফ পাঁচ প্রকার—

আলম্বক—যাহাতে দেহের আলম্বন স্থিরধারণ হয়; স্থান—বক্ষস্থল।

ক্লেদক—যাহা দ্বারা ভুক্ত অন্ন ক্লিন্ন হয় ; স্থান—আমাশয়।

শ্লেষক—যাহা দ্বারা অঙ্গসমূহ শ্লিষ্ট বা আলিঙ্গিত হয় ; স্থান—সন্ধি।

বোধক—যাহা দ্বারা রসাদির বোধ হয় ; স্থান—রসনা।

তর্পক—যাহা দ্বারা শরীরের তৃপ্তিসাধন হয় ; স্থান—মস্তক।৫৩—৬১

পরিপক্ব রস সমান বায়ু দ্বারা (হৃদয়ে) নীত হইলে, হৃদয় তাহাকে ধারণ করিতে সমর্থ বলিয়া, হৃদয় রসের প্রধান আধার স্থান। রক্তের অধিষ্ঠান যকৃৎ প্লীহা। মাংসের আধার পেশী।৬২

মেদের আধার সূক্ষ্মাস্থি ও উদর,—অস্থির স্থান সর্বশরীর—মজ্জার আধার স্থুলাস্থি, এবং শুক্রের আবস্থান সর্বদেহ।৬৩

বাতধাতুর ক্ষয় হইলে, বাক্যহীনতা বা অল্পবচনবাদিতা, হর্ষাভাব, মোহাবৃতজ্ঞান,জড়তা অল্পচেষ্টতা—এই লক্ষণসমূহ মানবদেহে প্রকাশ পায়।৬৪

পিত্তধাতুর ক্ষয় হইলে, অগ্নিমান্দ্য করপদের স্বাভাবিক তাপের অল্পতা প্রভাহীনতা, চেষ্টারাহিত্য হয়।৬৫

শ্লেষ্মধাতুর ক্ষয় হইলে, অন্তর্দ্দাহ, রুক্ষতা, তৃষ্ণা, দুর্বলতা নিদ্রারাহিত্য, সন্ধিগুলির শিথিলতা, এবং বাতাশয় পিত্তাশয় শ্লেষ্মাশয় রক্তাশয় পক্কাশয় মূত্রাশয়ের শূন্যতা ঘটে।৬৬

রসক্ষয়ে—হৃৎপীড়া, হৃদয়শূন্যতা, কম্প, দেহের শুষ্কতা, তৃষ্ণা হইয়া থাকে।

রক্তক্ষয়ে—ত্বক্‌সমূহের পরুষতা, (স্নেহহীনতা), অম্লভোজনে শীতসেবনে স্পৃহা, শিরাসমূহের শৈথিল্য হয়।৬৭

মাংসক্ষয়ে—নিতম্ব-প্রোথ (পাছার মাংসল স্থান), গণ্ড, ওষ্ঠ, উদর, উরু, বক্ষঃ, পিণ্ডিকা, বাহুযুগল ও জানুর নিম্নস্থ মাংসল প্রদেশ, উপস্থ ও স্রোতঃসমূহের রুক্ষতা শোষ ও সূচীভেদবৎ বেদনা, গ্রীবার ও কক্ষার (বাহুমূলের) অবসাদ, স্রোতঃসমূহের শিথিলতা ও সমগ্র গাত্রের অবসাদ ঘটিয়া থাকে।৬৮

মেদঃক্ষয় হইলে, কোমল শিথিল মাংসভোজনে আকাঙ্ক্ষা, গাত্রের রুক্ষতা, সন্ধিসমূহের শূন্যতা, প্লীহবৃদ্ধি হইয়া থাকে।৬৯

অস্থিক্ষয়ে—দন্ত নখ অঙ্গুলিসমূহের ভঙ্গবদ্‌ব্যথা, অস্থির (বায়ুর সমধর্ম বলিয়া) রুক্ষতা এবং অস্থিগ্রহাদি ঘটে।৭০

মজ্জক্ষয়ে—শুক্রের অল্পতা, অস্থিতে নিরন্তর ভেদবদ্‌ব্যথা, সন্ধিপর্ব্বগুলির ভেদবদ্‌ব্যথা ও অস্থিসমূহের অসারতাবোধ হয়।৭১

শুক্রক্ষয়ে—নিত্য প্রায়শঃ মৈথুনে অনিচ্ছা, মেঢ্রে ও বৃষণে সংগ্রহ ব্যথা, বহুক্ষণ পরে শুক্রক্ষরণ—অপিচ শুক্রের সহিত শোণিতক্ষরণ ও তাহার ক্ষরণকালে ব্যথাবোধ—এই সকল লক্ষণ শরীরীর শরীরে দেখা যায়।৭২

মলক্ষয়ে—হৃদয়ে পার্শ্বে পীড়া এবং বায়ুর ঊর্দ্ধগতি হয়, কুক্ষিতে বায়ুর সঞ্চরণ হইতে থাকে।৭৩

মূত্রক্ষয়ে—বস্তিদেশে (নাভির অধঃস্থ মূত্রস্থলীর সমীপস্থ তলপেটে) সূচীভেদবৎ বেদনা ও মূত্রের অল্পতা হয়। ৭৪

স্বেদক্ষয়ে—লোমকূপের স্তব্ধতা, তজ্জন্য ঘর্মহানি, ত্বকের শুষ্কতা, ঘর্মের অভাব, জড়তা, ও স্পর্শশক্তির বিকৃতি ঘটিয়া থাকে। ৭৫

আর্ত্তবক্ষয়ে—নারীদেহে যোনিব্যথা, যথোচিতকালে ঋতুর অদর্শন, তাহার অল্পতা, কখন কখন ঋতুর একেবারে অভাব—রজের অপ্রবৃত্তি হয়। ৭৬

রসাদি ধাতুসমূহের ক্ষয়ে তজ্জন্য ধাতু সমূহের (রস হইতে রক্ত, রক্ত হইতে মাংস, মাংস হইতে মেদঃ, মেদঃ হইতে অস্থি, অস্থি হইতে মজ্জা, মজ্জা হইতে শুক্র উৎপন্ন হয়) পূর্ব্ব পূর্ব ধাতুর ক্ষয়ে পর পর ধাতুর ক্ষয় হয়; যথা রসক্ষয়ে রক্তক্ষয়, রক্তক্ষয়ে মাংসক্ষয়, মাংসক্ষয়ে, মেদঃক্ষয় ইত্যাদি অবশ্যম্ভাবী। অপরতঃ, পূর্ব ধাতুর বৃদ্ধি হইলে, পরের ক্ষীণ ধাতুর উপচয় হওয়ায়, শমতা সাধন হইয়া থাকে। ৭৭

বাতবৃদ্ধিতে—বাক্যের কর্কশতা, দেহের কৃশতা, গাত্রস্ফুরণ,

স্বভাবের উগ্রতা, ওষ্ঠকরতল প্রভৃতির কৃষ্ণত্ব, উষ্ণসেবাভিলাষ, অনিদ্রা, অল্পবলত্ব ও গাঢ়মলত্ব নিশ্চিতই হয়। ৭৮

পিত্তবৃদ্ধিতে—দেহের পীতবর্ণতা, সন্তাপ, মলমূত্র-নেত্রের পীতত্ব, ইন্দ্রিয়ের দুর্ব্বলতা, অবসাদ, মূর্চ্ছা, শীতল পদার্থের সেবনেচ্ছা, দাহ ও অল্পনিদ্রতা হইয়া থাকে। ৭৯

শ্লেষ্মবৃদ্ধিতে—নিদ্রা, তন্দ্রা, অবসাদ, গাত্রের গুরুতা, স্থির-ভাবোপপত্তি, মলমূত্রাদির শ্বেতবর্ণতা, ও সন্ধিসমূহের বিচ্ছিন্নভাব হইয়া থাকে। ৮০

রসবৃদ্ধিতে—স্রোতঃসমূহ হইতে রসনিঃসার, হৃদয়ে উৎক্লেদ, (গা কেমন করা) অবিরত হয়। ৮১

রক্তবৃদ্ধিতে—শরীর রক্তবর্ণ, শিরাপূর্ণ, চক্ষু রক্তবর্ণ, দেহের সর্ব্বাঙ্গ লোহিতভাবাপন্ন হয়। ৮২

মাংসবৃদ্ধিতে—নিতম্ব-প্রোথ, গণ্ড, উষ্ঠ, উরু, জঙ্ঘা, বাহুদ্বয়, উপস্থের বৃদ্ধি গাত্রের গুরুতা হয়। ৮৩

মেদোবৃদ্ধিতে—পার্শ্ব উদরের অতিবৃদ্ধি, অঙ্গের স্নিগ্ধতা, গুরুতা, গাত্রের দৌর্গন্ধ্য, কাস শ্বাসাদি হয়। ৮৪

অস্থিবৃদ্ধিতে—অধিক অস্থিসম্ভব ও অধিক দন্তোদ্গম (আক্কেল দাঁত) হয়। ৮৫

মজ্জবৃদ্ধিতে—সর্ব্বাঙ্গের গুরুতা, নেত্রদ্বয়ের বিশিষ্টরূপ গুরুত্ব হয়। ৮৬

শুক্রবৃদ্ধিতে—রতিবৃত্তির প্রাচুর্য, শুক্রের অতিক্ষরণ, এবং শুক্রের দানা বাঁধায়, অশ্মরীর উৎপত্তি হয়। ৮৭

মলবৃদ্ধিতে—উদরে সশব্দ বেদনা ও কুক্ষিশূল হয়। ৮৮

মূত্রবৃদ্ধিতে—মলবিবন্ধজন্য উদরস্ফীতি (পেট-ফাঁপা) ও তল-পেটে মূত্রাশয়প্রদেশে সূচীভেদবৎ বেদনা হয়। ৮৯

স্বেদবৃদ্ধিতে—চর্ম্মের দুর্গন্ধত্ব, ও বিচর্চিকাদি কণ্ডু অতিরিক্ত হয়। ৯০

আর্তববৃদ্ধিতে—নারীগণের দুর্বলতা, রতিবৃত্তিবৃদ্ধি, গাত্রে সূচীভেদবৎ বেদনা, অঙ্গে মর্দনবৎ ব্যথা (গা ভাঙ্গা) এবং স্তনদ্বয়ের ঈষৎ স্থূলতা হয়। ৯১

রসাদি ধাতুসমূহের বৃদ্ধিতে তজ্জনিত ধাতুসমূহের বৃদ্ধি হয়; যথা রসবৃদ্ধিতে রক্তবৃদ্ধি, রক্তবৃদ্ধিতে মাংসবৃদ্ধি, মাংসবৃদ্ধিতে মেদোবৃদ্ধি, মেদোবৃদ্ধিতে অস্থিবৃদ্ধি, অস্থিবৃদ্ধিতে মজ্জবৃদ্ধি ইত্যাদি অবশ্যম্ভাবী। পূর্ব্ব পূর্ব্ব যোনি-ধাতুর হ্রাস হইলে, তজ্জাত ধাতুর বৃদ্ধি প্রশমিত হয়। ৯২

রসাদি শুক্রান্ত সপ্তধাতুর শ্রেষ্ঠতেজই ওজঃ। ইহা সোমাত্মক, স্নিগ্ধ, শুক্লবর্ণ, শীত (স্পর্শজ্ঞেয়), স্থির, সর (গড়াইয়া যায়), পৃথক্কৃত (শারীর অন্যান্য ধাতু হইতে), মৃদু, প্রশস্ত মৃদ্বৎ ধারণ-ধর্ম্মশীল, ইহাই প্রাণের শ্রেষ্ঠধারক। ইহা শরীরীর সকল দেহে ব্যাপ্ত, ইহার অভাবে শরীরীর শরীর শীর্ণ হইয়া যায়। ৯৩।৯৪

ওজঃক্ষরণে সন্ধির বিশ্লেষ, অন্যান্য ধাতুর পতন, শারীরিকী ক্রিয়ার সম্যক্ নিরোধ, ও গাত্রের অবসাদ হয়। ৯৫

ওজোধাতুর ব্যাপত্তি ঘটিলে, বায়ুকৃত শোথ, গ্লানি, ইন্দ্রিয়ের স্তব্ধতা, গাত্রের গুরুত্ব, দর্শনে বর্ণের অভেদ-জ্ঞান, নিদ্রা তন্দ্রা হয়। ৯৬

ওজঃক্ষয় হইলে, মাংসক্ষয়, মোহ (অজ্ঞানতা), মূর্চ্ছা ও প্রলাপ হয়, এবং ইহার পরিণতিতে নিশ্চিতই মরণ হয়। ৯৭

রসবর্ধনে শরীরের স্থূলত্ব ঘটে, রসক্ষয়ে কৃশতা হয়; নাতিস্থূল নাতি-সূক্ষ্ম মধ্যদেহ শ্রেষ্ঠ; কৃশনর স্থূল মানব হইতে শ্রেয়ান্ (শুভস্বাস্থ্যসম্পন্ন)।৯৮

এমন জীবদেহ নাই, যাহাতে বাত পিত্ত কফ ও রক্ত—ইহাদিগের কোন একটীর অভাব থাকিতে পারে। দেহমাত্রেই বাতপিত্ত কফ ও রক্ত থাকিবেই থাকিবে। ইহাদিগের দ্বারা দেহ ধৃত হয়। ৯৯

পক্ষী বিমানমার্গে উড্ডীন থাকিয়া, দশদিকের যে দিকেই যাউক না কেন—যেমন স্বকৃত নিজ-চ্ছায়ার অতিক্রম করিতে পারে না, দেহে স্বধাতু-বিকৃতি-জন্য রোগসমূহ যে ভাবেই উদীর্ণ হউক না কেন—তাহা তেমনই বাত পিত্ত কফ এই ধাতুত্রয়ের অতিক্রম করিতে পারে না। তাই যখন দেহে ঐ সকল ধাতু—বাত পিত্ত কফ ব্যাপন্ন বা স্বস্থচ্যুত, তখন ঐ সকল দোষ-ধাতু দ্বারা রসাদি দূষ্য ধাতুর বিকৃতি সঙ্ঘটিত হওয়ায়, রোগের সৃষ্টি হয়। সুতরাং বাত পিত্ত কফ সকল রোগেরই হেতু। ১০০—১০১

বাত পিত্ত কফ এই ধাতুত্রয় দেহে যে স্বাস্থ্যের বিধান করে, আবার তাহারাই ব্যপন্ন বা স্বস্থচ্যুত হইলে, তাহার বিপরীত করিয়া তুলে; সেই সাত্ম্যের বিপরীত ভাব—রোগ। এই রোগ চিকিৎসা-যোগে হীন বা নষ্ট হয়,—আর সেই রোগের হীনতাই জীবের সুখকরী। যাহার হান করা যায় তাহাই হেয়। বাত পিত্ত কফ এই ধাতুত্রয় দেহে যে সাত্ম্যবিধান করিয়া, হিতসাধন করে, সেই সেই ধাতুহিতের বিপর্য্যয় ঘটিলে, যে রোগের উদ্রেক হয়, সেই উদ্রিক্ত রোগের বিক্রমে যে ধাতুধৃত সাত্ম্য জন্য হিত বা ধাতুর হিত ত্যাগ করিতে শরীর বাধ্য হয়, সেই ক্ষতিই হান নামে কথিত।

ধাতুর বিকৃতভাব হইতে সম্ভূতা হেয় হইতে উৎপন্না যে হানি, তাহা বিপরীত ক্রিয়া ভাব দ্বারা বিনষ্ট হয়; বিপরীত ক্রিয়া ব্যতীতও বিপরীত ক্রিয়ার অর্থ করিতে পারে, এমন ব্যাপারেও হেয়-হানের বিনাশ হয়; ইহাকে হানোপায় আখ্যা দেওয়া হয়। হানোপায় বিধানের যে সুখাবহ সাধন, তাহার নাম ব্যাধির উপশয়। ইহার অপর পর্য্যায় বা একার্থক শব্দ সাত্ম্য। ১০৪—১০৫

শরীরে অসাত্ম্য-সংযোগ এবং সাত্ম্য হইতে স্খলনই রোগ; তাহার প্রতিশব্দ—বিকার, ব্যাধি, আতঙ্ক, গদ। ১০৬

সকল প্রাণীর দেহেই প্রকৃতিরক্ষণী সাত্ম্যবিধায়িনী, স্বাস্থ্যসাধনী, শক্তি

আছে। সেই শক্তি আয়ুঃসহ নিত্যা বীজরূপা সনাতনী,—অদ্ভুতা ক্রিয়াশীলা। ১০৭

সেই সনাতনী শক্তি অখিল জীবের রক্ষাবিধান করে, আবার সংহারও করিয়া থাকে; এই শক্তি সাত্ত্বগ্রাহিণী ও অসত্ত্বের অপসারিণী। ১০৮

এই শক্তি দ্বারা দেহধারী জীব অজপা জপিয়া থাকে;—শ্বাস প্রশ্বাস দ্বারা সোহহং মন্ত্রের জপ করে। সেই শ্বাস প্রশ্বাস দ্বারা যথেচ্ছ বায়ুর গ্রহণ ও ত্যাগ করিয়া থাকে। ১০৯

এই জগদ্ধাত্রী শক্তি জীবগণের প্রাণধারণে হিতকারিণী; অতএব ইনি আয়ুষ্করী বলিয়া খ্যাতা। ইহা দ্বারা ঔষধ ব্যতীতও রোগের স্বতই প্রশমন হয়। ১১০

ইতি প্রথমাধ্যায়।

শারীরবিজ্ঞানীয়-নামক দ্বিতীয় অধ্যায়।

জীবাত্মা, মহান্, অহঙ্কার, মূলপ্রকৃতি, পঞ্চমহাভূত, পঞ্চতন্মাত্র, একাদশ ইন্দ্রিয়—এই পঞ্চবিংশতি তত্ত্বের সহিত গর্ভে গর্ভাশয়স্থ শুক্রশোণিতের বিপরিণামে—ভ্রূণ-শরীরের উৎপত্তি; সেই শরীর ক্রমবৃদ্ধিলাভে স্বেচ্ছা-কুশল জীবের আশ্রয় হওয়ায়, জীব শরীরধারণে আহার, বিহার, কামনা, সম্প্রভাব (উৎপাদনাদি কর্ম্ম) সম্পাদন করিয়া থাকে। ১

এই শরীর স্থূল-সূক্ষ্ম-ভেদে দ্বিবিধ। পঞ্চভূতময় ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য দেহ স্থূল। অপঞ্চীকৃত ভূতজাত পঞ্চপ্রাণ-মনোবুদ্ধি-দশেন্দ্রিয়যুক্ত যে দেহ তাহাই সূক্ষ্ম দেহ। ২—৪

শরীরের উপরে যে চর্ম্মবেষ্টনী আছে, তাহার নাম ত্বক্। বাহ্য উপদ্রব-সমূহের নিরাকরণ করিতে—অভিঘাতসমূহ হইতে রক্ষা করিতে ত্বক্ উপযোগিনী আচ্ছাদনী—বিধিকর্তৃক ব্যবস্থাপিত আছে। ৫

প্রথমাঙ্গ—উত্তমাঙ্গ।—জ্ঞানের আধার মস্তকই আমাদিগের শরীরাঙ্গসমূহমধ্যে উত্তমাঙ্গ। তাহার মধ্যে মস্তিষ্ক অবস্থিত,—ইহা হইতেই স্নায়ুবৃক্ষের পুষ্টি হইয়া থাকে।৬। ইহার উপাঙ্গসমূহ—শঙ্খদ্বয়, ভ্রূদ্বয়, ললাট, নেত্রদ্বয়, কনীনিকাদ্বয়, পক্ষদ্বয়, কৃষ্ণগোলদ্বয়, শ্বেতভাগ ও স্রোতঃপথ, দৃষ্টিদ্বয়, অপাঙ্গদ্বয়, স্রোতোদ্বয়, নাসাদ্বয়, কর্ণদ্বয়, শ্রবণশষ্কুলীদ্বয়, কপালদ্বয়, হনুদ্বয়, ওষ্ঠ, অধর, সৃক্কণিদ্বয়, জিহ্বা, দন্ত, মুখ, দন্তবেষ্ট, গল, চিবুক—এইগুলি ঊর্দ্ধগত উপাঙ্গ। ৭

দ্বিতীয়াঙ্গ গ্রীবা।—গ্রীবায় স্নায়ুকেন্দ্র অবস্থিত। ৮

তৃতীয়াঙ্গ বাহুদ্বয়।—স্কন্ধ, প্রগণ্ডক, প্রকোষ্ঠদ্বয়, কফণীদ্বয়, হস্তদ্বয়, মণিবন্ধদ্বয়, হস্ততলদ্বয়, দশ অঙ্গুলি, দশ নখ,—এই কয়েকটী উপাঙ্গ। ৯

চতুর্থাঙ্গ বক্ষস্তল—ইহাতে হৃদয়ের অধিষ্ঠান ; জক্রুদ্বয় (কণ্ঠাস্থি-দ্বয়), স্তনদ্বয়, কক্ষদ্বয়, বক্ষঃকক্ষের সন্ধিদ্বয়, ফুপ্ফুসদ্বয়, কক্ষবঙ্ক্ষণদ্বয়—এইগুলি ইহার উপাঙ্গ। ১০

হৃদয় কমলাকার, নিয়ত অধোমুখ ;—জাগ্রজ্জীবে এই হৃদয় সত্বগুণ ও রজোগুণ দ্বারা উন্মীলিত হয় ; তাহাই আবার নিদ্রাকালে তমোবৃত হওয়ায় মুকুলিত বা অবসন্ন হয়। ইহাই বিশেষরূপে চেতনাধার—জীবনের একমাত্র আশ্রয়। ১১। পুরুষদিগের বক্ষস্তলে দুইটী অনুন্নত স্তন চিহ্নমাত্র দেখিতে পাওয়া যায়। যুবতীদিগের যৌবনাগমে স্তনদ্বয় পীনোন্নত ও দৃঢ় হয়। আবার গর্ভিণীর স্তনে ক্ষীরসঞ্চার হয় ও সন্তানপ্রসবের পর তাহা ক্ষীরপূরিতও হইয়া থাকে। ১২

পঞ্চমাঙ্গ উদর—ষষ্ঠাঙ্গ পার্শ্বদ্বয়—সপ্তমাঙ্গ মেরুদণ্ড-সমন্বিত পৃষ্ঠদেশ।—উদরের বামভাগে হৃদয়ের নিম্নে প্লীহা অবস্থিত ;—সমস্ত শোণিতবাহিকা শিরা প্লীহায় প্রবেশ করিয়াছে। উদরের দক্ষিণ-ভাগে হৃদয়ের নিম্নে পিত্তাধার যকৃৎ অবস্থিত,—হৃদয় হইতে দক্ষিণে ও নিম্নে বাতরক্তজ ক্লোমনামক যন্ত্রের অধিষ্ঠান। মেদোরক্তজ বৃক্কদ্বয়—দুই পার্শ্বে অবস্থিত—ইহারা জাঠর মেদের পুষ্টিকর। সার্ধ ব্যামত্রয় (১ ব্যাম—৩৷৹ হাত) পুরুষদিগের অন্ত্র বা পাকনাড়ী দৈর্ঘ্যে প্রায় সাড়ে তিন ব্যাম ; স্ত্রীজাতির অন্ত্র, ত্রিব্যামমাত্র। উণ্ডুক, কটি, ত্রিক (মেরুদণ্ড-নিম্নে ত্রিভুজাকার অস্থি-সঙ্ঘাত), মেঢ্র, বস্তি বঙ্ক্ষণদ্বয়, কণ্ডরাপ্ররোহ বীর্যাধার, ও মূত্রাধার,—বঙ্ক্ষণদ্বয়-পার্শ্ববাহিনী দুইটী শিরা—বীর্যবাহিকা, ও তৎসন্নদ্ধ দুইটী অণ্ডকোষ ;—জননেন্দ্রিয়—ইহা আনন্দবর্দ্ধক—গর্ভাধানের কারণ। ১৩—১৬

স্ত্রীজাতির যোনির তিনটী আবর্ত ; তাহার তৃতীয় আবর্তে গর্ভশয্যা অবস্থিত। ১৭

বীর্যবাহিনী শিরা দুইটী রেতোধর অণ্ড ধারণ করে। তাহারা রতিকালে যোনিতে রেতোবর্ষণ করে বলিয়া, তাহাদের অপর নাম বৃষণ। ১৮

মলভাণ্ডও তিনটী আবর্ত্তদ্বারা নির্ম্মিত—তিনটী বলি দ্বারা ধৃত; প্রত্যেক বলি সার্দ্ধ অঙ্গুলি পরিমিত; সুতরাং সমগ্র সাড়ে চারি অঙ্গুলিমাত্র। ১৯

তাহার প্রথম ভাগে প্রবাহিণী নাড়ী—অন্নোৎপন্ন আমরস প্রবাহিত করিয়া, তাহার সারাংশগ্রহণ করিবার, পর পক্বাবশিষ্টের প্রবাহণে সমর্থা; তৎপরে বিসর্জ্জিনী—অবশিষ্ট রসের বা কিট্টের ত্যাগ করে; তৎপরে সংবরণী—যাহা মল ত্যাগের পথের সঙ্কোচন করিতে সমর্থ;—তৎপরে গুদমুখ, ইহাই মলত্যাগের পথ—প্রমাণ—অর্দ্ধাঙ্গুলি। ২০

পুরুষদিগের যাহা প্রোথদ্বয়, স্ত্রীদিগের তাহাই নিতম্ব; তাহাতে দুইটী আবর্ত্তময় কূপসদৃশ কুকুন্দর আছে;—মধ্যদেহের এই সকলই উপাঙ্গ। ২১

অষ্টমাঙ্গ উরুদ্বয় ও সক্থিদ্বয়—দেহের ধারক। জানুদ্বয়, পিণ্ডিকাদ্বয়, জঙ্ঘাদ্বয়, ঘুণ্টিকাদ্বয়, পার্ষ্ণীদ্বয়, প্রপদদ্বয়, দশটী অঙ্গুলি, দশ নখ—এই গুলি ইহার উপাঙ্গ। ২২।২৩

ক্ষীরপাক করিতে করিতে যেমন তাহার উপরে সরের আবরণ পড়ে, তেমনই শুক্রশোণিতের বিপরিণামে—এই মানবদেহের ত্বক্। ২৪
—এই ত্বক্ সপ্ত প্রকার।

প্রথমা ত্বক্ অবভাসিনী—যাহা দ্বারা অবভাসিত বা দীপ্ত হয়,—যাহার আরম্ভেই সকল বর্ণের শ্বেতকৃষ্ণাদির বর্ণ বিকাশ হয়, তাহাই অবভাসিনী। ইহার পরিমাণ এক যবের ১৮ ভাগের ১ ভাগ। এই স্থানে সিধ্ম, কিলাস (ছুলী) ও পদ্মকণ্টক রোগ অবস্থান করে।

দ্বিতীয়া ত্বক্ লোহিতা—ইহা ১টী যবের ১৬ ভাগের ১ ভাগ, ইহাতে ন্যচ্ছ (নিকৃষ্ট-চর্ম্মত্ব), ব্যঙ্গ, তিল, কালকাদির অধিষ্ঠান।

তৃতীয়া ত্বক্ শ্বেতা—ইহা একটী যবের দ্বাদশভাগের এক ভাগ। ইহাতে চর্ম্মদল, অজগল্লীর অধিষ্ঠান।

চতুর্থী ত্বক্ তাম্রা—ইহা যবের অষ্টভাগের এক ভাগ। ইহাতে কিলাস কুষ্ঠ প্রভৃতির অধিষ্ঠান।

পঞ্চমী ত্বক্ বেদিনী—ইহা দ্বারা ক্লেশাদির উপলব্ধি হয়; ইহার পরিমাণ যবের পঞ্চমাংশ। ইহাতে কুষ্ঠ বিসর্প প্রভৃতির অধিষ্ঠান।

ষষ্ঠী ত্বক্ রোহিণী—ইহার দ্বারা অন্যান্য ত্বকের রোহণ বা উৎপাদনবিস্থানজন্য, অঙ্গসংস্থান হইয়া থাকে; ইহার পরিমাণ ১ যব প্রমাণ। ইহাতে গ্রন্থী, অপচী, অর্বুদ, শ্লীপদ, গলগণ্ড প্রভৃতির অবস্থান দৃষ্ট হয়।

সপ্তমী ত্বক্ মাংসধরা—ইহার পরিমাণ ২ যব প্রমাণ। ইহাতে বিদ্রধী, অর্শঃ ভগন্দরের অধিষ্ঠান। ২৫—৩১

এই সপ্তস্তরময়ী ত্বকের প্রথম দুইটী স্তর—চর্ম (skin); তাহা আবার বাহ্য ও আভ্যন্তর ভেদে দ্বিবিধ; তাহাতে ত্বকের ছিদ্র দ্বারা লোমকূপযোগে জল বায়ু আকর্ষিত বা গৃহীত হয়;—তাহাতে ঘর্মের ত্যাগ ও স্বাভাবিক শারীর উষ্মার রক্ষা হইয়া থাকে। * ৩২।৩৩

এই ত্বগাবৃত দেহের বাম ও দক্ষিণ ভেদে দুইটী সমবিভাগ দেখিতে পাওয়া যায়। আর ইহাতে কয়েকটী স্থানে যেন ত্বকের বা চর্মের সেবনী বা শেলাই দেখা গিয়া থাকে। ঐ সেবনী এই দেহের মধ্যে সংখ্যায় ৭টী; মস্তকে ৫টী, অণ্ডকোষে ১টী, জিহ্বায় ১টী। এই সেবনীর বেধ (বিঁধা) বা ছেদভেদ করিতে নাই। তাহাতে অনিষ্টের সম্ভাবনা। ৩৪।৩৫

অস্থি Bones or Os.

পৃথ্বীতলে পাদপগণ যেমন অন্তর্নিহিত সারদ্বারা দণ্ডায়মান থাকে, জীবগণও তেমনই অস্থিসমূহদ্বারা সুখে দেহের উত্থাপন করিতে সমর্থ হইয়া থাকে। ৩৬

---

* পাশ্চাত্য শারীরবিৎ পণ্ডিতগণ বলেন,—চর্মে একপ্রকার সূক্ষ্ম গুটিকা (Sebacious gland) আছে, তাহা দ্বারা শরীরের বাহ্য জলবায়ুর আকর্ষণ ও স্বেদবিসর্জন হইয়া থাকে।

শরীরীদিগের আত্মবিরহিত শরীরের ত্বক্, মাংস, রক্ত নষ্ট গলিত হইলেও, এই দেহসার অস্থিসমূহ বহুকালেও পৃথ্বীতলে লোপ পায় না। ৩৭

এই অস্থিসমূহ কলাদ্বারা আচ্ছাদিত থাকিয়া, মাংসসমূহকে নিবদ্ধ রাখে, তাই মাংসসমূহ অস্থিসমূহের অবলম্বনে দেহভ্রষ্ট হইতে পায় না। ৩৮

মজ্জা Marrow.

সকল অস্থির মধ্য সগর্ভ (ফাঁক), উপরে কলাবৃত ; এবং এই অস্থিগর্ভ একপ্রকার পীতাভ স্নেহপদার্থে পরিপূর্ণ,—সেই অস্থিগর্ভস্থিত স্নেহ পদার্থের নাম মজ্জা। * ৩৯।৪০

সন্ধি Joints.

দুইটী অস্থির মেলনের নাম সন্ধি। ক্রিয়ানুসারে সংস্থানভেদে তাহারা দ্বিবিধ—-এক প্রকার চেষ্টাবান্ সন্ধি, অপরবিধ স্থিরসন্ধি। ৪১

অস্থিসমূহ কলাবৃত হইলেও, তাহাদিগের সন্ধিসমূহ কলাবৃত নহে—তাহারা সূক্ষ্ম তরুণাস্থি দ্বারা আবৃত। ৪২

অস্থি-সন্ধি-ভেদ।

অস্থিসমূহ তাহাদিগের রূপসংস্থান জন্য, পাঁচ ভাগে বিভক্ত। তালু, শঙ্খ, শিরোস্থি, গণ্ডাস্থি, স্কন্ধাস্থি, নিতম্ব ও জানু—এই কয়টী স্থানের অস্থি কপাল (Flat bone) নামে অভিহিত। গ্রীবা, অক্ষি, ঘ্রাণ, কর্ণ—

* পাশ্চাত্য শরীরদর্শী পণ্ডিতগণ মজ্জা দ্বিবিধ বলিয়াছেন,—রক্ত-মজ্জা, (red marrow) পীতমজ্জা (yellow marrow) ; রক্ত-মজ্জা রক্তের প্রণয়ন করে ; পীতমজ্জা অস্থিপোষণ করে।

এই সকল কোষে **তরুণাস্থি** (Cartilage) অবস্থিত। পাণি, পার্শ্ব, উদর, বক্ষঃ, পাদ, পৃষ্ঠ—এই সকল স্থানে **বলয়াস্থি** (Irregular bone)। দন্তসমূহ **রুচকাস্থি**।* অবশিষ্ট স্বস্থান-স্থিত অস্থি **নলকাস্থি** (Long bone)। ৪৩—৪৮

ত্বক্-মাংস-প্রভৃতি-বর্জিত স্বস্থানস্থিত শরীরাস্থিসমূহ কঙ্কাল(Scaliton) নামে অভিহিত। ৪৯

শরীরে ৩০০ অস্থির পরিচয় পাওয়া যায় (ইহাতে কয়েকটী অধ্বস্থির ও উপাস্থির সংখ্যাও সমন্তীকৃত)। ৫০

শাখায়	—১২০
শ্রোণীপার্শ্বপৃষ্ঠোদরে	১১৭
গ্রীবায়	৬৩
সমষ্টি	৩০০

ভগবদ্রুদ্র-মতে ২৪৬।

	১২৬—	… সক্‌থিদ্বয়ে	৬২
		… বাহুদ্বয়ে	৬৪
(মধ্যদেহে কতিপয় ক্ষুদ্রাস্থি দেখা যায়।)	৫১	… বক্ষে—	১
		… পৃষ্ঠাংশে	২৬
		(পর্শুকা) পার্শ্বদ্বয়ে	২৪
	৬৯	করোটিতে	৮
		বদনমণ্ডলে	১৪
		কর্ণদ্বয়ে	৬
		জিহ্বামূলে	১
		অণুমণ্ডলাস্থি	৮
		দন্ত	৩২
	২৪৬		২৪৬

* পাশ্চাত্য শারীরবিৎ পণ্ডিতগণ বলেন,—দন্ত অস্থি নহে, উহা Enamel গঠিত।

অপরতঃ দেহে ২১০টী সন্ধি দেখা যায়। গ্রীবোর্ধ্বদেশ সংখ্যাবিশ্লেষ।

শাখাসমূহে	৬৮
কোষ্ঠে	৫৯
গ্রীবোর্ধ্বদেশে	৮৩
	২১০

গ্রীবায়—	৮
কণ্ঠে—	৩
হৃদয়ফুপ্‌ফুস ক্লোমনিবদ্ধ নাড়ীতে	১৮
দন্তমূলে—	৩২
কণ্ঠমণিতে	১
নাসিকায়	২
চক্ষুতে	২
গণ্ডস্থলে	২
শঙ্খে	১
কর্ণদ্বয়ে (প্রত্যেকে ১)	২
হনুসন্ধিতে	২
ভ্রূযুগে	২
শঙ্খোপরি	২
মস্তকে	১
শিরঃকপালে	৫
	৮৩

আকৃতিও স্থানভেদে সন্ধিসমূহ অষ্টবিধ,—কোর, উদুখল, সামুদ্গ, প্রতর, তূণসেবনী, কাকতুণ্ড, মণ্ডল, শঙ্খাবর্ত্ত ;—কোর গর্ত্তবৎ, উদুখলাকার, সামুদ্গ সম্পুটাকার, প্রতর বেলক, তূণসেবনী (বাণাধার সেলাইয়ের মত) কাকতুণ্ড—কাকমুখসদৃশ, মণ্ডল গোলাকার, শঙ্খাবর্ত্ত—শঙ্খের আবর্ত্তের ন্যায়। ৫১

সন্ধি joint.

চেষ্টাবান্ সন্ধি দুই ভাগে বিভক্ত,—সম্যক্‌চেষ্ট ও অল্পচেষ্ট ; যাহাদিগে পর

চেষ্টা অধিক, তাহারা সম্যক্‌চেষ্ট (Diarthrosis), আর যাহাদিগের চেষ্টা অল্প, তাহা অল্পচেষ্ট (Amphiarthrosis) ;— কলা হইতে যেমন স্নেহ নিঃসৃত হয়, তেমনই সকল তরুণাস্থি হইতে স্নেহ নিঃস্রুত হইয়া, সঞ্চলনশীল অঙ্গের অস্থিসমূহের যে ক্ষয় হয়, তাহার নিবারণ করে। আর স্বল্পমাত্র সঞ্চলনশীল রজ্জুদ্বারা আবদ্ধ সন্ধিসমূহের প্রধারক সন্ধি অল্পচেষ্ট সন্ধি। অস্থিপ্রান্তের যে দৃঢ়যোগ, তাহাকে স্থির সন্ধি (arthrodia) or (synorthrosis) বলে। কটিতে শাখা-সমূহে জত্রু ও হনুর ঊর্ধ্বগত কশেরুদ্বয়ে যে সন্ধি, তাহা সম্যক্‌চেষ্ট সন্ধি ; আর অবশিষ্ট কশেরুদিগের সন্ধি—অল্পচেষ্ট সন্ধি ; তদ্ব্যতীত সকল সন্ধিই স্থিরসন্ধি। * প্রাচীন বহুদর্শী শাস্ত্রকারগণ সন্ধির যে সংখ্যা নির্দ্দেশ করিয়াছেন, তদ্ব্যতীত পেশীদিগের স্নায়ুদিগের ও শিরাদিগের বহু সন্ধি আছে ; তাহার সংখ্যা নির্দ্দেশ করা—বা জানা—দুঃসাধ্য। ৫২—৫৯

রজ্জু Ligaments.

দেহে অস্থিসমূহের সম্যক্‌ বন্ধনীস্বরূপ শুভ্রবর্ণ সূত্রবৎ পদার্থ আছে, তাহাকে রজ্জু (ligaments) বলে। অঙ্গপরিচালনের জন্য, ইহার সঙ্কোচন প্রসারণ হয়। এই অস্থিবন্ধনী রজ্জু বাহু সক্থি ও মেরুদণ্ডে অবস্থিত।

মেরুদণ্ডের উভয় পার্শ্বে পেশীনিবন্ধনের জন্য, দুইটী করিয়া রজ্জু আছে ; তাহার অভ্যন্তরে ২টী ও বাহ্যদেশে ২টী—এই ৪টী রজ্জু। ৬০—৬২

মাংসপেশী Muscle.

শরীরসংবৃত পেশীসমূহ মাংসপেশী (Muscle) রক্তবর্ণ সূত্রসমষ্টিদ্বারা নির্মিত (সূক্ষ্ম সূক্ষ্ম সমান্তরাল মাংসসমূহ দ্বারা নির্মিত) কলাদ্বারা আবৃত। ইহার সঞ্চালনে স্বভাবতঃ সঙ্কোচন হইয়া থাকে। ৬৩

* পাশ্চাত্য শারীরতত্ত্ববিদ্‌গণ বলেন,—প্রত্যেক সন্ধির বিশিষ্ট রজ্জু আছে ; কেবল শিরোঽস্থি (Skull bone) প্রভৃতিতে নাই।

এই স্পন্দনাদির প্রবর্ত্তনকারী পেশীসমূহ দ্বিবিধ—কোন কোন পেশী স্বতই পরিচালিত হয়, কোন কোন পেশী ইচ্ছাবশে পরিচালিত হইয়া থাকে। ইহাদিগের কর্ম্মানুসারে **স্ববৃত্ত** (Involuntory Muscle) **কামবৃত্ত** (Voluntory Muscle) সংজ্ঞানির্দ্দেশ করা যায়। ৬৪

শরীরতত্ত্ববিৎ পণ্ডিতগণ বলেন,—বাহু সক্থি প্রভৃতিতে কামবৃত্ত পেশী ও হৃদয় অন্ত্র প্রভৃতিতে স্ববৃত্তা পেশী আছে। ৬৫

দেহীদের দেহে স্নায়ু, সন্ধি, শিরা, ধমনী, অস্থি—পেশীদ্বারা সংবৃত; আর তাহাতেই তাহারা বলী ও সুরক্ষিত। ৬৬

দেহের যেখানে স্বভাবতঃ বা ইচ্ছাবশে সঙ্কোচ সম্ভবপর, অঙ্গ সঞ্চালনের জন্য, তথায় পেশীখণ্ডের সংস্থান আছে নিশ্চিতই। ৬৭

দৈহিক যে কোন কর্ম স্বভাবতই বা ইচ্ছাবশেই সাধিতে হউক না কেন, পেশীই সমস্ত কর্মসম্পাদনের প্রধান সাধন। ইহা অস্থিসমূহের রক্ষা করে এবং দেহীর দেহে সুখোৎপাদন করে। ৬৮

প্রত্যেক শরীরীর শরীরে ৫০০ পেশী আছে। কিন্তু স্ত্রীলোকদিগের শরীরে যোনি ও স্তনযুগ্মে আরও ২০টী পেশী অধিক দেখা যায়।* ৬৯

কলা (Pereostium.)

যাহা শরীরের ক্ষীণাংশের সংস্কার সঙ্কলন করে, তাহাই (Synovial membrane) **কলা**। এই কলা স্নায়ুদ্বারা আচ্ছন্ন, শ্লেষ্মদ্বারা পরিবেষ্টিত, ইহা শরীরস্থ সমস্ত আশয় ও অস্থিসমূহকে আবৃত করে; দেহের উষ্মদ্বারা পরিপক্ক ধাতুদিগের মল হইতে উৎপন্ন হইয়া ধাত্বাশয়ের

---

* পাশ্চাত্য শারীরতত্ত্বদর্শী পণ্ডিতগণ মাংসপেশী ব্যতীতও অন্তভেদ স্বীকার করিয়াছেন। স্নায়বী পেশী Brain tissue or nerve tissue. মাংসপেশী muscular tissue. অস্থিপেশী Bone tissue. রক্তপেশী Blood tissue. মেদঃপেশী Fat-tissue. গুটিকাপেশী Glandular tissue. কৈশিকী পেশী Fibrous tissue.

অন্তরে থাকিয়া, ধাতুদিগের পোষণরক্ষণে সমর্থ বলিয়া ইহার নাম কলা। পুরুষ-শরীরে সপ্তকলা ও স্ত্রীদেহে গর্ভাশয়ে আর একটী অতিরিক্ত কলা থাকায় অষ্টকলা দেখা যায়।

প্রথমাকলা—মাংসধরা—শিরা স্নায়ু ধমনী স্রোতঃসমূহ ব্যাপিয়া কার্য্যকরী।

দ্বিতীয়াকলা—রক্তধরা—মাংসভ্যন্তরে অবস্থিতা। যকৃৎ প্লীহা শিরাসমূহে অধিষ্ঠান।

তৃতীয়াকলা—মেদোধরা—অস্থিতে অবস্থিতা। উদরে রক্তের সহিত মেদের স্থান।

চতুর্থীকলা—শ্লেষ্মধরা—সকল সন্ধিতে অবস্থিতা। সন্ধিসমূহ তৎকর্তৃক স্নেহাভ্যক্ত হইলে, তাহাদিগের সুষ্ঠু পরিচালন সম্ভবপর।

পঞ্চমীকলা—পুরীষধরা—কোষ্ঠসংস্থিতা। ইহা পক্বাশয় উণ্ডুক অন্ত্রে থাকিয়া, মলের পৃথক্ত্ব সাধন করে।

ষষ্ঠীকলা—পিত্তধরা—কোষ্ঠে থাকিয়া পিত্ততেজোদ্বারা পরিপাকের সাহায্য করে।

সপ্তমীকলা—শুক্রধরা—সর্ব্বদেহব্যাপিনী। ইহা সর্ব্ব প্রাণীর দেহে প্রসন্নতা আনয়ন করিতে সমর্থা।

পুরুষের দেহে এই সপ্তকলা; স্ত্রীজাতির গর্ভাশয়ে আর একটী কলা আছে। ৭০—৭৯

কণ্ডরা Ganglion.

রজ্জুবৎ স্থূল শ্বেতবর্ণ চিক্কণ পেশীর অন্তে ক্রিয়াশীল যে গ্রন্থিবৎ পদার্থ, তাহার নাম কণ্ডরা (Ganglion); ইহা দ্বারাই দেহে অঙ্গসমূহের

আকুঞ্চন প্রসারণ হয়। গ্রীবা পদ হস্ত ও পৃষ্ঠদেশে—ষোড়শসংখ্যক কণ্ডরা আছে। * ৮০।৮১।

জাল Plexus.

শিরা[১] স্নায়ু[২] মাংস, অস্থি—ইহাদিগের পরস্পরের বয়ন হইতে যে জাল উৎপন্ন হয়, তাহা চারিটী চারিটী করিয়া, মণিবন্ধ, গুলফদেশে সংশ্লিষ্ট। শিরা-স্নায়ু-মাংস-অস্থি-সম্ভূত কূর্চসমূহ গ্রীবা, পদ, হস্ত, লিঙ্গ—এই সকল অঙ্গে আছে। ইহাদিগের সংখ্যা ৬টী ; হস্তদ্বয়ে ২টী, পদদ্বয়ে ২টী, গ্রীবায় ১টী, লিঙ্গে ১টী। ৮২।৮৩

ধমনী Artery.

দেহে যে নাড়ী রক্ত-পরিচালন-হেতুক বায়ুদ্বারা স্পন্দিত বা শব্দিত হয়, তাহার নাম ধমনী (Artery)। ধমনীর রক্ত-পরিচালন হইতে দেহের ক্ষীণাঙ্গের পোষণ হয়। (ধমনীদ্বারা সর্বশরীরে রক্তপরিক্রমণী ক্রিয়ার বর্ণনকালে এতদ্বিষয়ক বিশিষ্ট বিবরণ প্রকটন করা যাইবে।) ৮৪

মাতার হৃদয় হইতে শরীরে যেমন রক্তের পরিক্রমণ হয়, গর্ভস্থ ভ্রূণের অমরা (placenta) দ্বারা তেমনই রক্তপরিক্রমণ সম্পন্ন হয় ; তজ্জন্যই আয়ুর্ব্বেদজ্ঞ পণ্ডিত ঋষিগণ ধমনীসমূহ নাভিসম্ভূত বলিয়া নির্দ্দেশ করিয়াছেন। † ৮৫। সেই গর্ভস্থ ভ্রূণ ভূমিষ্ঠ হইলে, তাহাকে প্রকৃতি "মা"

---

* মস্তিষ্কে যেমন স্নায়ুদিগের পরিচালনী শক্তি সন্নদ্ধা, সেইরূপ কণ্ডরাগুলি স্থানীয় স্নায়ুর পরিচালন-কেন্দ্র (Peripheral nerve centre.)

১। শিরাজাল (Anastomosis)

২। স্নায়ুজাল (Nerve plexus)

† পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ ভ্রূণ-রক্ত-পরিক্রমণ (Fœtal. circulation) সম্বন্ধে বলেন, ভূমিষ্ঠ হইবার পর নাভিনদ্ধা ধমনীর ও শিরার (umblical artery & vain) ক্রিয়ারোধ হয়।

এই একাক্ষর মন্ত্রে অভিষিক্ত করিবার সময়ে "মা" শব্দের উচ্চারণের সহিত তাহার হৃদয়ের দ্বার উদ্ঘাটিত হয়। তখন সদ্যঃপ্রসূত সন্তানে বায়ুর গতি হয়; অর্থাৎ বাহ্য-বায়ুর সাহায্যে শ্বাস প্রশ্বাস বহিতে থাকে। হৃদয়ের বামপ্রকোষ্ঠ হইতে ধমনীমূল (Aorta) নিঃসৃত ও ঊর্ধ্বগত হইয়া পশু‍র্কার দ্বিতীয়াস্থি পর্যন্ত যাইয়া দুইটী শাখায় (Coronary arteries) ভিন্ন হইয়া, হৃদয়ে প্রবেশ করিয়াছে; পরে ধমনী পশ্চান্মুখী হইয়া, তৃতীয় কশেরুকার বামপার্শ্বে উপস্থিত হইয়া, তিনটী বৃহৎ শাখায় বিভক্ত হয়; এই ধমনী সমগ্র দেহে তাহার শাখা প্রশাখা দ্বারা ব্যাপ্ত হইয়া পড়িয়াছে। * ৮৫—৮৮।

অতঃপরে সেই ধমনী অধোমুখী হইয়া কশেরুকার চতুর্থ খণ্ডের নিম্নভাগে উপনীত হইয়াছে। এই বর্ণিতভাগত্রয়ই সমগ্র ধমনীর মূল বলিয়া সুধীগণ নির্দেশ করিয়াছেন। ৮৯।

পরে বক্ষস্তলগা পেশীর ভেদ করিয়া, সেই ধমনী উদরে প্রবেশপূর্ব্বক পরে বিসৃপ্ত হইয়া পড়ে। ইহা ধমনীর ঊর্ধ্বশিফ বৃক্ষের মূলোত্তর স্কন্ধ বলিয়া নির্দেশ করা যাইতে পারে। ৯০।

তাহার পর ধমনীর শাখা-প্রশাখাসমূহ সূক্ষ্মতরভাবে সমস্ত শরীরে ব্যাপ্ত হইয়া পড়িয়াছে। এই ধমনী-পথে রক্ত প্রবাহিত থাকিয়া, ক্ষীণাঙ্গের ক্ষয় পোষণ করিয়া থাকে। ৯১।

কালা, পেশী, অস্থি, মজ্জা—সকলেই ধমনীর অবস্থান দেখা যায়। ধমনীসমূহে ফুপ্‌ফুস্‌-বিশুদ্ধ হৃদয়-প্রবাহিত শরীর-হিতকর নির্দোষ ও সুখোষ্ণ রক্ত প্রবাহিত থাকে। কর্ম্মদ্বারা যে সকল অঙ্গের—তদ্গত উপাদানের অপচয় হয়, এই ধমনী-রক্তদ্বারা তাহার উপচয় করে; ধমনীর

---

* পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ বলেন,—বক্রীভূত ধমনীমূলের (Arch of the Aorta) দক্ষিণ ভাগে সাধারণস্রোতঃ (common carotid) বামভাগে বামবাহুস্রোতঃ (Left external carotid) প্রশাখ ধমনী (Subclavion artery).

বিশুদ্ধ রক্ত মজ্জা, অস্থি, শুক্র, কলা, পেশী প্রভৃতির ক্ষয় পূরণ ও বৃদ্ধি করে। * ৯২।৯৩

ধমনীর রক্ত-বাহন-বেগে মুহুর্মুহু যে স্পন্দন হয়, সেই স্পন্দনদ্বারা শরীরের সাত্ম্য ও অসাত্ম্য—স্বাস্থ্য ও অস্বাস্থ্য সুখে জানিতে পারা যায়। ৯৪

মণিবন্ধে যে ধমনী প্রবাহিতা বৈদ্যগণ তাহারই গত্যাদিদ্বারা পরীক্ষা করিয়া থাকেন। ধমনীমধ্যস্থ শোণিত-গতির অনুভূতিদ্বারা দোষ-ধাতু—বাত পিত্ত কফ এবং দূষ্য ধাতু—রস, রক্ত, মাংস, মেদ, অস্থি, মজ্জা, শুক্র—ইহাদিগের বিচার করা সঙ্গত। এই ধমনীর ব্যক্তভাব শরীরে—গুলফে, কক্ষে, প্রগণ্ডে, কণ্ঠে, পার্শ্বে, কপালে, যোনিদেশে, শিশ্নে, বঙ্ক্ষণে, কপালে অঙ্গুলি-সমূহদ্বারা অনুভূত হয়।৯৫।৯৬

শিরা Vein.

ধমনীপ্রবাহিত রক্ত ক্ষীণাঙ্গপোষণ করিয়া, দুষ্ট হইলে, সেই দুষ্ট রক্ত যে সূক্ষ্ম পথে প্রবাহিত হয়—যাহা দ্বারা ধমনীর বিশুদ্ধ রক্ত শীর্ণ হয়, তাহার নাম শিরা।৯৭

যেখানে ধমনীর সূক্ষ্ম শাখার বিরাম, সেই স্থানেই শিরার প্রবৃত্তি। এই ধমনীর ও শিরার সন্ধি অসংখ্য।৯৮

কণ্ঠ, বক্ষঃ, বাহু, শীর্ষ—সর্বাঙ্গেই শিরা প্রবাহিতা। এই সূক্ষ্মশিরার

---

* পাশ্চাত্যপণ্ডিতগণ এই ধমনীসমূহকে ৩টী ভাগে বিভক্ত করিয়াছেন—বাহ্যস্তরগা (Epiblast) মধ্যস্তরগা (Mesoblast) অভ্যন্তরস্তরগা (Endoblast)।

পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ ধমনীর স্থানভেদে যেরূপ নামভেদ করিয়াছেন,—গুলফে (Popliteal Artery) কক্ষে (বগলে) (Brachial Artery) প্রগণ্ডে (Carotid Artery) কণ্ঠে (Facial Artery) পার্শ্বকপালে (Frontal Artery) শিশ্নে (dorsalis penis Artery) বঙ্ক্ষণে (Femoral Artery) নিম্নোদরে তলপেটে (External ileac Artery) যোনিতে (Vaginal Artery) ইত্যাদি অঙ্গে (Main Artery)।

ক্রমসমবায়ে বর্ধিত হইতে হইতে জক্র-সন্নিধানে মিলিত একটী স্থূল শিরার (Superior Venacava) সৃষ্টি দেখিতে পাওয়া যায়। ৯৯

বস্তি সক্থি উদরে যে সকল শিরা আছে, তাহাদের সমবায়ে মিলিত হইয়া যে মহতী শিরার (Inferior Venacava) বিদ্যমানতা দেখা যায়, তাহা বক্ষস্তলগতা পেশী ভেদ করিয়া, হৃদয়ালয়ে গমন করে। ১০০

সূক্ষ্ম শিরার সন্ধানজাত স্থূল শিরাদ্বয় দুষ্ট রক্ত বহন করিতে করিতে —তাহা লইয়া হৃদয়ের দক্ষিণোর্ধ্ব কোষ্ঠে নিরন্তর অর্পণ করিতে থাকে। ১০১

শিরার রক্ত নীল কৃষ্ণবর্ণ ও শরীরনাশক ; আর সেই দূষিত রক্ত নাসাগৃহীত বায়ুদ্বারা পরিশোধিত হইয়া থাকে।১০২

অপরতঃ শিরা-রক্ত-সংশ্লিষ্ট দূষিত পদার্থ প্রশ্বাসযোগে শরীর হইতে বহির্গত হইয়া থাকে ; এবং শোধিত রক্ত পুনর্বার হৃদয়পথে ধমনীর মূলের (Aorta) আশ্রয়ে সর্ব শরীরে বিচরণ করিয়া থাকে।১০৩

জীব ভূমিষ্ঠ হইলে, শক্তিময়ী প্রকৃতি যখন তাহার অভিষেক করেন, তখন হইতে যে পর্য্যন্ত না তাহার মৃত্যু হয়, ততদিন এই রক্তপরিক্রমণ মঙ্গল বিধান করে।১০৪

অন্ন-পানীয়-সম্ভূত ধাতুদিগের মলাদি দেহের যে পথে প্রবাহিত হয়, তাহাকে স্রোতঃ বলে। গ্রহণী নাড়ীর গৃহীত দেহপোষক রস সুমার্গাবলম্বনে—স্রোতঃপথে প্রবাহিত থাকিয়া, মহা-শিরা-সন্ধির সর্বদা তর্পণ করে। ১০৫।১০৬

ধমনীর রক্ত দূষিত শোণিতে পরিণত হইয়া, শিরাগত হইলে, স্রোতঃসমূহ-বাহিত লসীকা তাহার তর্পণ (সুষ্ঠু প্রবর্ধন) করিয়া থাকে। লসীকা সর্বদেহস্থিতা নির্বর্ণা জলবৎ জানিবে। ১০৭।ক

জক্রর অধোভাগে,—যে স্থানে শিরাসঙ্গমে মহাশিরার উৎপত্তি, এবং বস্তিসন্নিহিত স্থানে মহাশিরা ঊর্ধ্বগতা হইয়া ঊর্ধ্বগা মহাশিরা সহ মিলিতা, তথায় সেই মহাশিরাদ্বয়-বাহিত রক্ত মহাস্রোতোবাহিতা লসীকার সহিত

মিলিত ও বিবর্ধিত হয়। সেই লসীকাযুক্ত সংবর্ধিত শিরারক্ত হৃৎকোষ্ঠে সমাগত হইয়া, (তথা হইতে ফুপ্‌ফুস্ যন্ত্রাদির সাহায্যে বিশুদ্ধীকৃত পুনর্হৃদ্‌গত) হৃৎকোষ্ঠ হইতে সর্বশরীরে বিসৃপ্ত হইতে থাকে। ১০৮-১১০

স্নায়ু Nerve.

মানবদেহে স্নায়ু একটী উর্ধ্বশিফ বৃক্ষের ন্যায়; ইহার শিফা অর্থাৎ শিকড় মস্তিষ্কের মধ্যে ভূয়শঃ পরিব্যাপ্ত; ইহার শাখা প্রশাখা শরীরের সর্বাঙ্গে পরিব্যাপ্ত; ইহা স্বীয় শক্তিদ্বারা সকল অঙ্গের স্নান অর্থাৎ স্নিগ্ধতা-সাধন করে। ১১১

এই মানবদেহে স্নায়ু-বৃক্ষের শিফা মস্তিষ্কে, তাহার নিম্নে সন্ধিবন্ধনী (Medulla oblongata) পৃষ্ঠাংশে মহাকাণ্ড (Spinal cord)—অঙ্গ প্রত্যঙ্গ শাখা প্রশাখা—এই সমস্ত স্নায়ু-সংস্থান জীবদেহের চৈতন্য-বিকাশের সাধন। ১১২

স্নায়ুসমূহ সকল দেহব্যাপিনী বায়ুবাহিনী নাড়ী; ইহা মাংস মেদঃ অস্থি সন্ধি—সকলেরই সূত্রবৎ বন্ধন। স্নায়ু সুখ দুঃখের অববোধনার্থক জ্ঞানবিধান করে—ইহা নিত্যই প্রবৃত্তি ও নিবৃত্তি জানাইয়া দেয়। ১১৩। ১১৪

মস্তিষ্ক মানুষের শিরোগহ্বরে সুশুভ্র ঘৃতবৎ সুকোমল পদার্থ,—ইহা সর্ববিধ জ্ঞানের প্রবোধন করে। ১১৫

জীবদেহে স্নায়ুমণ্ডল শব্দের শ্রবণ বায়ুর স্পর্শন, রূপের দর্শন, রসের আস্বাদন, গন্ধের ঘ্রাণ,—এই সকল জ্ঞানের মস্তিষ্কে—অববোধনার্থক—সংজ্ঞাবহন করিয়া লইয়া যায়। ১১৬

আহার বিহার গতি প্রভৃতি সর্ববিধ কর্মই স্নায়ুপ্রবর্তিত—সর্ববিধ জৈব বা দৈহিক কর্ম—সকলই স্নায়ুসম্ভূত।* ১১৭

---

* পাশ্চত্য পণ্ডিতগণ স্নায়ুসমূহকে ক্রিয়ানুসারে দুইভাগে বিভক্ত করিয়াছেন,—এক প্রকার বার্তাবহ (sensory) অন্যপ্রকার অনুজ্ঞাবহ (motor)। প্রত্যেক পার্শ্বে দ্বাদশ·

যে অঙ্গের স্নায়ুনাশ হয়, সেই অঙ্গই মৃতের ন্যায় হইয়া থাকে। স্নায়ুবধই সর্বাঙ্গ ও একাঙ্গ রোগের কারণ। ১১৮

(স্নায়ু যেমন বাহ্য শারীর ব্যাপারের বার্ত্তা বহন করিয়া জানাইতে সমর্থ, আবার অঙ্গপরিচালনের নিয়োগে শক্ত।)

সংখ্যক (cranial nerves) আছে ; (১ম) ঘ্রাণেন্দ্রিয়ে নাসাস্নায়ু (olfactory nerve) বার্তাবহ (২য়) দর্শনেন্দ্রিয়ে নেত্রস্নায়ু (optic nerve) বার্তাবহ। (৩য়) দর্শনেন্দ্রিয়ে পক্ষাদির স্পন্দন এবং সম্মুখ-দর্শন ও দূর-দর্শনের শক্তিবিধানার্থক—আলোক-বর্ণবিকাশপর দৃষ্টি-স্নায়ু (oculomotor nerve) বার্তাবহ ও অনুজ্ঞাবহ। (৪র্থ) চক্ষুঃকণিকার কোন নির্দ্দিষ্ট পেশীর শক্তিবিধানপর কণিকাপেশীস্নায়ু (Trochlearis nerve) অনুজ্ঞাবহ। (৫ম) মুখে—মুখের কপালের চক্ষুর নাসিকার কর্ণের কতক অংশের এবং চর্বণের শক্তিবিধানপর বদনাববোধন স্নায়ু (Trigeminal nerve) বার্তাবহ ও অনুজ্ঞাবহ। (৬ষ্ঠ) চক্ষুর কোন একটী পেশীর শক্তি-বিধানপর স্নায়ু (abducent nerve) অনুজ্ঞাবহ। (৭ম) মুখে—মুখ কপাল কর্ণের কতক অংশের শক্তিবিধানপর আস্য-স্নায়ু (Facial nurve) অনুজ্ঞাবহ। (৮ম) শ্রবণেন্দ্রিয় শ্রোত্র স্নায়ু (Auditory nerve) বার্তাবহ ও অনুজ্ঞাবহ। (৯ম) জিহ্বা ও অন্ননালীতে—বোধক ও প্রবর্তক স্নায়ু (Glossopharyngeus nerve) বার্তাবহ ও অনুজ্ঞাবহ। কর্ণের অভ্যন্তরের সহিত বহির্বায়ুর সাম্যরক্ষক স্রোতঃ—মুখগহ্বর-সংযোজক পথের কর্মপ্রবর্ত্তক স্নায়ু (Nerve of Eustachian tube) (১০ম) শ্বাসনালী ফুপ্‌ফুস, অন্ননালী, আমাশয়, অন্ত্র, (ক্ষুদ্র ও বৃহৎ)—এই সকল স্থানে স্নায়ু (vagus) বার্তাবহ ও অনুজ্ঞাবহ। ইহাই আমাশয়ের অন্ন-বিপাকার্থক ক্রিয়াশীল স্নায়ু কেবল অনুজ্ঞাবহ। ইহা হৃৎপিণ্ডে কর্মপ্রবর্তন ও শক্তিবিধান করে। ইহা পাচক রস ও ক্লমরসের নিঃসারের সহায়তা করে। শ্বাসনালীর আমাশয় অন্ত্র প্রভৃতির শ্লৈষ্মিক ঝিল্লিতে বোধক স্নায়ু (Nerve of mucus membrane of Larynx stomach Intestine Gall-Bladder its duct) বার্তাবহ। (১১শ) মেরুদণ্ডের কর্মপ্রবর্তক স্নায়ু (spinal accessory nerve) অনুজ্ঞাবহ। গ্রীবায় মন্যাস্নায়ু (Trapizius nerve) গ্রীবায়—কণ্ঠস্নায়ু (Sternoclado mastoid nerve) আজ্ঞাবহ। (১২শ) জিহ্বায়—পরিচালক স্নায়ু (Hypoglossus nerve) অনুজ্ঞাবহ। মেরুস্নায়ু ৩১টী প্রত্যেক পার্শ্বে কর্মপ্রবর্তক স্নায়ু (Anterior nerve) অববোধক স্নায়ু (sensory nerve).

শাস্ত্রকারগণ মানবদেহে—৯০০ স্নায়ুর অস্তিত্বের বিষয় নির্দেশ করিয়াছেন :—

শাখা প্রশাখায় সাকল্যে	৬০০	স্নায়ুদিগের স্থূলতঃ এইরূপ নির্দেশ দেখিতে পাওয়া যায়। সূক্ষ্ম স্নায়ুদিগের সংখ্যা করা দুঃসাধ্য। ১১৯
কোষ্ঠে	২৩০	
গ্রীবোর্দ্ধ দেশে	৭০	
	৯০০	

চক্ষুঃ Eye.

মানবগণের চক্ষুঃ স্ব স্ব অঙ্গুষ্ঠের দ্বিগুণ প্রমাণ স্থূল,—অঙ্গুষ্ঠের উদর-প্রমাণ বিস্তৃত,—সার্ধ-দ্বি-অঙ্গুলি-প্রমাণ দীর্ঘ—হইয়া থাকে। এই নেত্র-মণ্ডলের তিন ভাগের একভাগ কৃষ্ণমণ্ডল, দেখা গিয়া থাকে ; কৃষ্ণমণ্ডলের সাত ভাগের এক ভাগে দৃষ্টিমণ্ডল। চক্ষুতে পাঁচটী মণ্ডল ছয়টী সন্ধি, ছয়টী পটল—আছে। পক্ষ্ম, বর্ত্ম, শ্বেত, কৃষ্ণ, দৃষ্টি—এই সকল নেত্রের পাঁচটী মণ্ডল। পক্ষ্মমণ্ডলের অভ্যন্তরে বর্ত্মমণ্ডল—বর্ত্মমণ্ডলের মধ্যে শ্বেতমণ্ডল,—শ্বেতমণ্ডলের অভ্যন্তরে কৃষ্ণমণ্ডল,—কৃষ্ণমণ্ডলেরে অভ্যন্তরে দৃষ্টিমণ্ডল,—এই চারিটী মণ্ডল পক্ষ্মমণ্ডলের মধ্যে অবস্থিত। পক্ষ্মমণ্ডলের ও বর্ত্মের মধ্যে একটী সন্ধি, বর্ত্মমণ্ডল ও শ্বেতমণ্ডলের মধ্যে একটী সন্ধি, শ্বেতমণ্ডল ও কৃষ্ণমণ্ডলের মধ্যে একটী সন্ধি, কৃষ্ণমণ্ডল ও দৃষ্টিমণ্ডলের মধ্যে একটী সন্ধি, কনীনকস্থ ও অপাঙ্গগত সন্ধি—এই ছয়টী সন্ধি। দুইটী বর্ত্মপটল, ও চক্ষুতে চারিটী পটল এই ছয়টী পটল।—প্রথম বাহ্যপটল রসরক্তাশ্রয়, দ্বিতীয় পটল মাংসাশ্রয়, তৃতীয় পটল মেদোময়, চতুর্থ কালকাস্থি-গত,—এই লোচন-পটল-চতুষ্টয়। নেত্র-পটলের পরিমাণ নেত্রস্থৌল্যের পাঁচ ভাগের এক ভাগ। কৃষ্ণমণ্ডলগত ক্ষুদ্রাংশ—মসূরদল সদৃশ দৃষ্টি-মণ্ডল,—ইহা নিত্য তেজোময় জ্যোতিঃ-স্ফুলিঙ্গ-সদৃশ প্রসিদ্ধ। এই দৃষ্টিমণ্ডল একটী স্বচ্ছ বাহ্যপটলদ্বারা আবৃত ; মধ্যে একটী বিবরবৎ

পরিদৃশ্যমান। এই দৃষ্টি-মণ্ডল শৈত্যযোগে সুস্থ থাকে; উষ্ণতাযোগে ইহার হানি হয়। ১২০—১২৯

গুণ-ভাব বিষয়ে উভয়-নেত্রের সাম্য সর্বদাই আছে। ১৩০

কর্ণ Ear.

কর্ণপালীর অন্তর্ভুক্ত গহ্বর মধ্যে যে একটী সূক্ষ্ম পটচ্ছাদন সদৃশ চর্মবেষ্টনী বর্তমান—ইহার নাম পটী (Tympanic membrane)। ইহা বায়ুদ্বারা কম্পিত হইয়া, আকাশ-কম্পনসহ শব্দের উৎপত্তি ও তাহার অববোধন ঘটাইয়া থাকে। এই পটীর অভ্যন্তরভাগে ৩টী কোমলাস্থি বর্ত্তমান;—এই তিনটী অস্থির একটী পটহের সহিত সংলগ্ন।—এই কম্পন-জাত শব্দের অববোধের জন্য,—ইহার চতুর্দিক্‌ স্নায়ু-বিস্তারে ব্যাপ্ত। সেই স্নায়ুসমূহ পটীধৃত শব্দের জ্ঞান জন্মাইয়া দেয়। * ১৩১—১৩৩

কর্ণ পটীর অভ্যন্তরে একটী প্রশস্ত পথ (Eustachian Tube) আছে। উহা শ্বাসনালী পর্যন্ত ব্যাপ্ত। তাহা বায়ু পূর্ণ;—যেমন ঢক্কার অভ্যন্তর বায়ু পূর্ণ থাকে, এবং তাহার উপর কোন ঘাত সংঘর্ষণ হইলে, যেমন শব্দের উৎপত্তি হয়, তেমনই কর্ণপটহে বায়ু-কম্পন জন্য ঘাতের শব্দ স্নায়ু দ্বারা নীত ও উপলব্ধ হয়। উভয় কর্ণের সংস্থান ভাবদ্রব্যগুণে—সকলই সমান। ১৩৪

নাসিকা Nose.

নাসিকাদ্বয় কোমল মৃদু নম্র, কুচির ন্যায় স্নায়ু-প্রান্তদ্বারা ব্যাপ্ত; ইহার রন্ধ্রে স্নায়ু (olfactory bulb) দ্বারা বাতযোগে সকল দ্রব্যেরই সূক্ষ্মতমাংশ—তদ্‌গুণ গৃহীত হয়। যাহার আঘ্রাণে নাসা-স্নায়ু-সমূহের প্রসন্নতা লাভ ঘটে, তাহাই সুগন্ধ; যাহার আঘ্রাণে নাসা-স্নায়ু-সমূহের বিষণ্ণতা লাভ হয়, তাহাই দুর্গন্ধ। ১৩৫।১৩৬

---

* I লগ্নাস্থি Mallins. II Incus. III Stapes.

মানবশরীরে ৯টী রন্ধ্র, ৭টী আশয়, ৩টী গহ্বর আছে।

পুরুষ—		পুরুষ—			
রন্ধ্র।		আশয়।		গহ্বর।	
নেত্রদ্বয়ে	২	রক্তাশয়	১	করোটী গহ্বর	১
কর্ণদ্বয়ে	২	কলাশয়	১	উরোগহ্বর	১
নাসায়	২	আমাশয়	১	উদরগহ্বর	১
বদনে	১	অগ্ন্যাশয়	১		৩
		পচনাশয়	১		
শিশ্নে	১	মলাশয়	১		
পায়ুতে	১	মূত্রাশয়	১		
	৯		৭		
নারী-দেহে অপর ৩টী		নারী-দেহে অপর ৩টী অধিক			
স্তনদ্বয়ে	২	স্তনদ্বয়ে স্তন্যাশয়ে	২		
গর্ভপথে	১	গর্ভাশয়ে	১		
	১২টী		১০টী		

মানব-শরীরে ৯টী রন্ধ্র ও ৭টী আশয় আছে; যথা—নেত্রদ্বয়ে ২টী, কর্ণদ্বয়ে ২টী, নাসাদ্বয়ে ২টী, মুখ, শিশ্ন পায়ুতে এক একটী—সমষ্টিতে ৯টী রন্ধ্র। শীর্ষে একটী গুপ্ত রন্ধ্র আছে। স্ত্রী-শরীরে—স্তনদ্বয়ে ২টী ও গর্ভপথে ১টী—সমষ্টিতে ৩টী অধিক রন্ধ্র আছে। জীবদেহে বক্ষঃ রক্তাশয়, তাহার নিম্নে কফাশয়, তাহার অধোদেশে আমাশয়, তন্নিম্নে অগ্ন্যাশয়। ইহা নাভির বামভাগের উর্দ্ধে প্রতিষ্ঠিত, তাহার উপরিভাগে তিল, (Kidney), তন্নিম্নে বাতাশয়, তাহার অধোভাগে মলাশয়, তন্নিম্নে বস্তি ও মূত্রাশয়; এই ৭টী মানব-শরীরে আশয় আছে। স্ত্রী-দেহে গর্ভাশয় ১টী ও স্তনে স্তন্যাশয় ২টী—সমষ্টিতে ৩টী আশয় অধিক। করোটীতে স্নায়ুবার্তা-

প্রবোধক মস্তিষ্ক আছে। বক্ষোগহ্বরে হৃদয়, উণ্ডুক ও ফুপ্‌ফুস আছে। উদর গহ্বরে পিত্তাশয়, যকৃৎ, আমাশয়, ক্লোম, প্লীহা, বৃক্ক, বস্তিক ক্ষুদ্রান্ত্র, স্থূলান্ত্র, গুদ, মূত্রপ্রবাহিনী, অধোমহাস্রোতঃ, ধমনীস্কন্ধ আছে। ১১৩—১৪৭

হৃদয় Heart.

যাহা শিরার রক্তহরণ করে, অবিশুদ্ধ রক্ত শোধনার্থক প্রেরণ করে, পুনরায় বিশুদ্ধ রক্তগ্রহণ করিয়া, ধমনী-পথে প্রেরণ করে,—তাহাকে হৃদয় বলিয়া জানিবে;—তাহাই মনের স্থিতি-কারণ। বক্ষোমধ্যগত কোষচতুষ্টয়ান্বিত—বেষ্টনপরা * আবরণীদ্বারা আবৃত—বাম হইতে দক্ষিণ দিকে ঈষৎ তির্য্যগ্‌ভাবে অবস্থিত—পিণ্ডাকার যন্ত্র,—হৃদয়; ইহা শোণিতেরই আধারভূত, ধমনীমূল-সংযুক্ত; ইহার আকুঞ্চন-প্রসারণ-জন্য রক্তের প্রবাহে বেগ জন্মিয়া থাকে। ১৪৭।১৪৮

রক্ত-পরিক্রমণ Circulation of Blood.

হৃদয়ের কোষচতুষ্টয়ের মধ্যে উপরে দুইটী কোষ ও নিম্নে দুইটী কোষ আছে। ইহার উর্দ্ধের দক্ষিণ কোষ (Right Auricle) শিরার দূষিত শোণিত হরণ—আকর্ষণ করিয়া তাহার নিম্নের কোষে (Right Ventricle) ক্ষেপণ করে,—সেই নিম্ন কোষ তদ্রক্তবাহিনী নাড়ী দ্বারা কলাভিন্ন কোষময় ফুপ্‌ফুসে প্রেরণ করে; সেই রক্ত, সূক্ষ্ম কলাবৃত কোষে গমন করিয়া, প্রাণবায়ুর (oxygen) সহিত সঙ্গত হইয়া (বিশুদ্ধি-লাভে) বিশোধিত হয়, এবং রক্তস্থ বিষ (Carbon di-oxide) শ্বাস-বায়ু-যোগে নিরন্তর বহির্গত হয়। তদনন্তর শোধিত রক্ত বাম-ভাগের উর্দ্ধস্থিত কোষে (Left Auricle) গমন করে; তথা হইতে বিশুদ্ধ রক্ত বাম দিকের

* ইহা একটী বেষ্টনী দ্বারা আবৃত; পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ, এই হৃদয়াবরণীয় নাম দিয়াছেন,—pericardium.

অধঃকোষে (Left Ventricle) আসিলে, তাহার সঙ্কোচনবশে বেগে ধমনীমূলে প্রবেশ করে এবং তথা হইতে সমস্ত শরীরপরিক্রমণ করিতে থাকে। এইরূপে রক্ত সকল কোষেই পরিভ্রমণ করিতে থাকে। হৃদয়ের সঙ্কোচন প্রসারণ হইতে রক্ত পরিক্রমিত হইয়া, জীবগণকে জীবিত রাখে; জন্তুর জন্ম হইতে যাবৎ মৃত্যু না হয়, তাবৎ হৃদয়ের কর্ম চলিতে থাকে। যদি হৃদয় ক্ষণকালের জন্য, কর্মত্যাগ করিয়া, বিরামলাভ করে, রক্ত যদি ধমনীমূলে প্রবেশ না করে, যদি শরীরে রক্তপরিক্রমণের বিরাম হয়, জীবের শ্বাসবিরতি হইয়া, প্রাণবায়ুর হানি—ক্ষণকালের মধ্যে মৃত্যু হয়। ১৪৯—১৫৬

ফুপ্‌ফুস Lungs.

বক্ষস্তলের অন্তর্গত পেশীর মধ্যে দুইটী ফুপ্‌ফুস অবস্থিত,—ইহা বায়ু-যোগে স্ফূর্তি পাইলে, দুষ্টরক্তের তথায় বিশুদ্ধি হইয়া থাকে। ফুপ্‌ফুসের আকার—সূক্ষ্মশীর্ষ অধোবিশাল মধুকোষবৎ বহুকোষসম্পন্ন; ইহা বামভাগে ও দক্ষিণভাগে অবস্থানভেদে দ্বিধা বিভক্ত। জিহ্বামূলের অধোদেশ হইতে অধোগা শ্বাস-প্রবাহিকা নালীর দুইটী শাখা,—তাহাদের প্রত্যেকটী বহু শাখায় বিভক্ত হইয়া, ফুপ্‌ফুসদ্বয়ে প্রবেশ করিয়াছে। ১৫৭—১৫৯

সেই শ্বাসবাহিকা (Trachia or wind pipe). নালীর শাখাদ্বয় হইতে বহুশাখা ফুপ্‌ফুসদ্বয়ে বিস্তৃত হইয়া তত্রত্য ফুপ্‌ফুসসংস্থিত কোষে অঙ্গীভূত সুসম্বদ্ধ আছে। নাসাদ্বয় দ্বারা শ্বাসমার্গে আকৃষ্ট বায়ু ফুপ্‌ফুসের সকল কোষে প্রবেশ করে; বক্ষোধমনীর দ্বারা নীত রক্ত ফুপ্‌ফুসে উপনীত হইলে, সেই বায়ু তাহার বিশোধন করিয়া থাকে। দেহে যে বিশুদ্ধ শোণিত প্রবাহিত রহিয়াছে, তাহা সুখোষ্ণ ও সুলোহিত;—এইরূপ লক্ষণাক্রান্ত বিশুদ্ধ রক্ত উরঃশিরাদ্বারা বামোর্দ্ধ্বস্থ হৃৎকোষে আনীত হয়। পরে তাহা বামাধঃ হৃৎকোষে গমন করিয়া, ধমনীমূলে গমন করিতে থাকে। সেই রক্ত তাহা হইতে সমগ্র শরীরে ব্যাপ্ত হয়। ১৬০—১৬৩

শ্বাসক্রিয়া ও নাড়ীর গতি।

ফুপ্‌ফুস অবলম্বন করিয়া, বায়ুর যে গত্যাগতি ইহাই শ্বাসক্রিয়া;—ইহা দ্বারা রক্তের বিশুদ্ধি সাধিত হয়। এই শ্বাস-সংখ্যার সহিত নাড়ীর ধমন-সংখ্যার বিচারে শরীরীর নিত্য হিতাহিত সুখে জানিতে পারা যায়।

নাড়ীজ্ঞগণ বলেন, সদ্যঃপ্রসূত শিশুর ধমনীর স্পন্দন তাহার মণিবন্ধ-মূলে,—প্রতিপ্রাণে ৯ বার—পলে ৫৪ বার (মিনিট ১৩০—১৩৫) অনুভূত হইয়া থাকে।

বয়োবৃদ্ধির সহিত ধমনীস্পন্দন সংখ্যা হ্রাস পায়; তজ্জন্য, বাল্যে প্রতি প্রাণে ৮ বার—পলে ৪৮ বার—(মিনিটে ১২০ বার), কৈশোরে প্রতিপ্রাণে ৭ বার—পলে ৪২ বার—(মিনিটে ১১০ বার), যৌবনে প্রতিপ্রাণে ৬ বার—পলে ৩৬ বার—(মিনিটে ৯০ বার)—প্রৌঢ়ে প্রতিপ্রাণে ৫ বার—পলে ৩০ বার—(মিনিটে—৭৫—৮০) স্পন্দন হইয়া থাকে। বৃদ্ধকালে বায়ু ক্রূরভাবাপন্ন হওয়ায়, নিত্যই স্বভাবতঃ ধমনীর স্পন্দনবৃদ্ধি হয়;—প্রতি প্রাণে ৬ বার—পলে ৩৬ বার (মিনিটে ৯০—৯৬) স্পন্দন হইয়া থাকে।—ইহাই পুরুষের শ্বাসধর্ম্ম। ১৬৪—১৬৭

স্ত্রী-সম্বন্ধে স্বতন্ত্র;—বালা কিশোরী যুবতীদিগের সহিত পুরুষের অনুকারী সম্যক্‌ স্পন্দন হয়; তবে প্রৌঢ়ার ও বৃদ্ধার প্রতিপলে ২ বার করিয়া ধমনীর স্পন্দন বৃদ্ধি পায়। ১৬৭

বাগ্‌যন্ত্র Larynx.

কণ্ঠদেশে উর্দ্ধ শ্বাসমার্গের তরুণাস্থিনির্মিত, কলা-ধমনী-সংযুক্ত রজ্জু-পেশীবদ্ধ একটী যন্ত্র সম্মুখ দিকে অবস্থিত; তাহাতে প্রচলন-কুশল পক্ষি-পক্ষের ন্যায় দুইটী উপাস্থিকৃত পক্ষ আছে। তাহার মধ্য দিয়া যখন

বায়ু-প্রবাহিত হয়; তখনই বেণু-নাদের ন্যায় মনোহর বিবিধ শব্দের উদ্ভব হইতে থাকে। ১৬৯

তথা হইতে সেই কণ্ঠচারী বায়ু কণ্ঠ তালু মূর্দ্ধা দন্ত ওষ্ঠ—এই পঞ্চস্থান স্পর্শ করিয়া পঞ্চস্বরের উদ্ভব করিয়া থাকে; আর তাহারই স্পর্শমাত্র অব্যক্ত শব্দে পঞ্চ ব্যঞ্জনের সৃষ্টি; পরে তাহাদিগের সংযোগ ভেদে—অঘোষ প্রাণ ঘোষবৎ মহাপ্রাণ অনুনাসিক ভেদে—পঞ্চাশৎবর্ণমালিকার উদ্ভব হয়। ভক্ষণ-কালে পক্ষদ্বয়দ্বারা ঐ বাগ্‌যন্ত্র যেমন আবৃত বা গুপ্ত হয়, সেইরূপ শ্বাসমার্গ গোপনের জন্য, উপজিহ্বা দ্বারা শ্বাসমার্গ অবরুদ্ধ হইয়া থাকে। ১৭০—১৭১

পরিপাক-ক্রিয়া Alimentary system.

অন্নাদির পরিপাক জন্য যে, পাকনাড়ী আছে, তাহার পরিমাণ ২০ হস্ত। এই নাড়ী মুখ হইতে পায়ু পর্যন্ত বিস্তৃত। এই পাকনাড়ী কলা-পেশী-দ্বারা নির্মিতা কোমলা—ইহার সংস্থান-ভেদে বহুনাম প্রসিদ্ধ। ইহা শ্বাসনাড়ীর পশ্চাতে স্ববৃত্তিপেশী-নির্মিত*। ১৭০—১৭৪

যকৃৎ Liver.

দেহে যে যন্ত্র রক্তের সংযম-সাধনে—রসের রঞ্জন করিয়া রক্তের উপযোগী করিতে সমর্থ, তাহার কর্ম্মানুরূপ ও নিরুক্তিসঙ্গত নাম যকৃৎ। ১৭৫

প্লীহা Spleen.

দেহের দক্ষিণ দিকে যকৃৎ ও বামদিকে প্লীহা। এই প্লীহা রক্তের বৃদ্ধি করে। ইহাতে রক্তের উপাদান সঞ্চিত থাকে ও রক্তবাহিস্রোতঃ-সমূহের প্রসাদন (কর্ম্মানুকূলতা) করিয়া থাকে। ১৭৬

---

* অন্ননালীর মুখ (Œsophagus) ঠিক শ্বাসনালীর (Trachea) পশ্চাতে অবস্থিত।

বক্ষস্তল ও যকৃতের নিম্নে আমাশয় (Stomach)। আমাশয়ের ঊর্দ্ধে যে নাড়ী, তাহা অন্ননাড়ী (Œsophagus) আর আমাশয়ের নিম্নে পায়ু পর্যন্ত ব্যাপিনী নাড়ীর নাম অন্ত্র (Intestine)। এই অন্ত্র ক্ষুদ্র ও স্থূল ভেদে দুই ভাগে বিভক্ত। ১৭৭—১৭৮

আমাশয়ের দক্ষিণ হইতে যে কুণ্ডলীকৃতা নাড়ী তাহা ক্ষুদ্রান্ত্র (Small-intestine);—এই ক্ষুদ্রান্ত্র তিন ভাগে বিভক্ত। প্রথমা গ্রহণী, দ্বিতীয়া প্রকর্ষণী, তৃতীয় নির্হরণী। এই তিনটী ভুক্তান্নের পরিপাকের সহিত পক্কাবশিষ্টের মলাশয়ে লইয়া যাইবার পথ। আর আমাশয়ের উত্তরে বা পরে যে নাড়ী তাহা অগ্নিময়ী—ইহা অন্নরস-গ্রহণে সমর্থা বলিয়া, ইহার নাম গ্রহণী। আমরস প্রকর্ষণের জন্য, প্রকর্ষণী নাড়ী, আর ব্যর্থরসের ত্যাগের জন্য—ব্যর্থ মলের বিসর্জনের পথে প্রেরণার জন্য, নির্হরণী নাড়ী।* ১৭৯-১৮১

তাহার পর পক্কাশয় (Large Intestine) ইহা পক্কান্ন ধারণ করিয়া থাকে। স্থূলান্ত্রের নিম্নে যে নাড়ী তাহার নাম গুদ (Rectum);—ইহা পক্কাশয়-পরিত্যক্ত মলের নিঃসারণ করিয়া থাকে। মলাশয়ের প্রথম ভাগে প্রবাহণী নাড়ী, দ্বিতীয় ভাগে বিসর্জনী নাড়ী, তৃতীয়ভাগে সংবরণী নাড়ী। প্রবাহণী নাড়ী পক্কমল প্রবাহিত করে, যাহা সেই প্রবাহণী প্রবাহিত পক্কমলের বিসর্জ্জনের সহায়তা করে, তাহা বিসর্জনী; সেই বিসর্জন-

---

* পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ, ক্ষুদ্রান্ত্রকে (Small intestine) তিন ভাগে বিভক্ত করিয়াছেন;—প্রথম ভাগ (Duodenum) দ্বিতীয় ভাগ (Jejunum) তৃতীয় ভাগ (Ileum) ইহাদিগের মধ্যে Duodenumএ যকৃতের নিঃসৃতপিত্তরস মিলিত হইয়া পরিপাকের সহায়তা করে;—Jejunum পক্কাংশের প্রবাহণ করে, কিন্তু প্রায়ই শূন্য থাকে। Ileum বৃহদন্ত্রে বা মলভাণ্ডে পক্কমল প্রেরণ করে। এতদ্ব্যতীত ক্ষুদ্রান্ত্র ও স্থূলান্ত্রের মধ্যে ক্ষুদ্রান্ত্রের অবশিষ্টাংশে (Cæcum & Appendix) আছে—ইহার Cæcumটী ক্ষুদ্রান্ত্র হইতে বৃহদন্ত্রে যাইবার দ্বার। Appendixএর ক্রিয়া অদ্যাপি শারীরতত্ত্ববিদ্‌গণের অজ্ঞাত।

চেষ্টারই সংবরণ করিতে যাহা সমর্থ, তাহা সংবরণী নাড়ী। তাহার পর গুদমুখ (anus)*। ১৮৩।১৮৪

মুখে গৃহীত অন্ন দন্তদ্বারা চর্বিত, মুখলালাদ্বারা আকীর্ণ, পিণ্ডিত, পরে অন্ননাড়ীগত, স্ববৃত্তি-পেশী-চালিত হইয়া, আমাশয়ে উপনীত হয়; এই আমাশয় হইতে একপ্রকার অম্লরস নিঃসৃত হইয়া, ভুক্তান্নে মিশ্রিত হয়; পরে তাহা ঘূর্ণিত হইতে হইতে কথঞ্চিৎ জীর্ণ হইয়া থাকে। সেই অসম্যগ্ জীর্ণ পিণ্ডিত অন্ন ক্ষুদ্রান্ত্রে প্রবেশ করে; তথায় আন্ত্রিক রস যকৃন্নিঃসৃত রস সহ মিশ্রিত হইবার পর জরণের জন্য প্লীহরস ও ক্লোমরস তাহাতে সহকারী হইয়া মিশ্রিত হয়। পরে গ্রহণীস্থ তীব্র বহ্নিদ্বারা তাহা ক্রমে জীর্ণ হইতে থাকে। ১৮৬-১৮৮

আমাশয়িক রস তীব্র অম্ল, যকৃৎ-রস তিক্ত, মুখলালা, অন্ত্ররস (গ্রহণী সংবরণী নাড়ীর রস) প্লীহ-রস, ক্লোমরস—এই পঞ্চক্ষার-রস পরিপাক-প্রক্রিয়ার সহায়। ১৮৯

অন্ত্র-পক্বাশয়-পক্ব অন্নজ রস শ্বেতবর্ণ এবং অরক্ত। পরে তাহা বৃক্কদ্বয়-দ্বারা শোধিত যকৃতে যাইয়া, পিত্তদ্বারা রঞ্জিত হইলে—পীতাভ রক্ত হইলে স্রোতঃসমূহ তাহা হৃদালয়ে প্রেরণ করে। ১৯০

আমাশয়স্থিত ও অন্ত্রগত কলা-অস্থি-সংযুক্ত ধমনীসমূহদ্বারা রস গৃহীত হয়; এই গৃহীত রসই রক্তবৃদ্ধির কারণ। এই অন্নরস গৃহীত হইলে পর, অবশিষ্ট যে কিট্ট থাকে, তাহাই মল। সেই মল স্থূলান্ত্রে প্রবেশ করে, এবং গুদদ্বারা তাহা সময়ে নিঃসৃত হয়। ১৯১-১৯২

রক্তের বিশুদ্ধির জন্য বৃক্কদ্বয় দ্বারা রক্তের হীনরস পৃথক্কৃত হইলে,

---

* পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ বৃহদন্ত্রের সংস্থানানুসারে প্রথমভাগকে (Ascending colon) দ্বিতীয় ভাগকে (Transverse colon) তৃতীয় ভাগকে (Descending colon) নামে নির্দেশ করিয়াছেন।

তাহা মূত্রাশয়-সংলগ্নস্রোতোদ্বয় আশ্রয় করে। পরে মূত্রাশয়ে সঞ্চিত হইলে, কালে মূত্রমার্গ হইতে বহির্গত হয়। ১৬৪

বৃক্ক Kidney. মূত্রনালী Urater.

পাকনাড়ীর পশ্চাতে যে মেরুদণ্ডলগ্ন কলায় সন্নদ্ধ দুইটী বৃক্ক আছে। তাহার প্রত্যেকটী হইতে মূত্রাশয় পর্য্যন্ত দুইটী মূত্রনালী সন্নদ্ধ আছে।

বস্তি Bladder. মূত্রবাহিণী Urethra.

বস্তি বা মূত্রাশয় হইতে শিশ্নমধ্যস্থ রন্ধ্রপথে মূত্রবাহিণী নালী আছে।—এই কয়েকটী দেহীর দেহে মূত্রযন্ত্র। ১৬৫

বৃক্ক-সম্বদ্ধ স্রোতঃসমূহদ্বারা রস রক্ত গৃহীত হয়; পরে তাহা বৃক্কে পরিভ্রমণ করিতে করিতে বিশুদ্ধ হইয়া যায়।

ফুপ্ফুস বৃক্ক চর্ম—ইহারা শোণিত শোধন করে। রক্তের বৃক্কাকৃষ্ট যে রস—তাহাই মূত্র, তাহা অল্পে অল্পে মূত্রনাড়ীতে প্রবেশ করে। মূত্রাশয়-যন্ত্রটী কলা-পেশী-নির্মিত, বস্তি দ্বারা বেষ্টিত, শিশ্নাস্থির পশ্চাদ্ভাগে গুদের সম্মুখভাগে অবস্থিত। ইহা নাভিতে একটী রজ্জুদ্বারা আবদ্ধ ও অপর কতকগুলি রজ্জুদ্বারা দৃঢ়ভাবে রক্ষিত। স্ত্রীলোকের মূত্রাশয় গুদের সম্মুখবর্ত্তী যোনির ও ধরার সম্মুখে অবস্থিত।—ইহাই কেবল বিশেষ।

মূত্রাশয়ের নিম্নস্থ রন্ধ্র সঙ্কুচিত থাকে। তাহার সহিত শিশ্নমধ্যস্থ রন্ধ্রের সংযোগ আছে। মূত্রাশয়ে যখন মূত্র অত্যন্ত সঞ্চিত থাকে, তখন মূত্রাশয়-রন্ধ্রের প্রসার হওয়ায়, সুখে বেগের সহিত শিশ্নরন্ধ্র-(Urethra.) পথে বহির্গত হয়। ১৯৩—২০০

মানবদেহে—অধমাঙ্গে—জত্রুর নিম্নে যে সকল যন্ত্র বা অঙ্গ আছে, উত্তমাঙ্গে সূক্ষ্মভাবে সেই সকল যন্ত্রের বা অঙ্গের শক্তিপরিচালনক্ষম অঙ্গ বর্ত্তমান আছে। ২১০

ভ্রূণাণ্ড সংস্থান।

মাতার উদরে অবস্থানকালে অণ্ডযুগ্ম ভ্রূণের উদরগহ্বরের বেষ্টন-পটে সংলগ্ন থাকে; পরে মাতৃগর্ভ হইতে ভূমিষ্ঠ হইবার পূর্বে যেরূপ হৃদ্দ্বারের উন্মোচন হয়, ইহাও তদ্রূপ ভূমিষ্ঠ হইবার পূর্বে ক্রমে নামিয়া, কোষাশ্রিত হয়। ২০২

জননবিধান।

যে মানবের দর্শনমাত্র নারী মুগ্ধা হয়, যে পুরুষের আলিঙ্গনে নারী হৃষ্টা হয়, যাহার (স্ত্রীর) আলিঙ্গনে পুরুষের সুখ জন্মে, প্রেমে পুরুষ প্রীত হয়,—এতদ্বিধিবশে স্ত্রী প্রিয়ালাপনে গৃহে শান্তিবিতরণ করে, পুরুষ স্বস্ত্রীতে রতিবশে সুখানুভব করে, তৎকালে স্ত্রী সন্তান প্রসব করে;—এইরূপ পারস্পরিকী প্রীতির বশে উভয়ে অমৃত ভোগ করে। দম্পতি যখন স্বেচ্ছানুবর্তী হইয়া পরস্পরের স্মরণে অনন্যচিত্ত, হর্ষবশে কথোপকথনপর, পারস্পরিক গুণকথনে মুগ্ধ, নিভৃতবিহারে যথাবিধি আলিঙ্গনপর, সহর্ষে প্রত্যেকে প্রত্যেকের দর্শনরত, সাত্ত্বিকভাববশে উভয়ে নিধুবনব্যাপারে সতত হৃষ্ট, সত্ত্ব-সৃষ্টি-পক্ষে—সন্তান-প্রসব-বিষয়ে এই দম্পতীই কারণ। ২০৩।২০৪

ইন্দ্রিয়ই প্রজাপ্রসারের প্রতি কারণ। আর তাই সুখপ্রাপ্তিকামনায় নরনারী ইন্দ্রিয়ের সেবা করে। ইহাতে সন্তান-বৃদ্ধি-হেতুক বংশ বিস্তৃত হয়; জননেন্দ্রিয়ই সন্তান-হেতু বলিয়া সর্ববাদিসম্মত। ২০৫

মনুষ্যগণের মধ্যে গত জীবের জগতে আগতি (পুনরাবৃত্তি) কাম ও ভাব (উৎপত্তি) এবং জন্মাদ্যুক্ত কারণ—এই সকলের বিচারপূর্বক সন্দেহের নিরাশ করিয়া, বুধগণ দেখিবেন—অনন্তশক্তি পরমপিতা পরমেশ্বর স্বীয় বিশ্বরচনার সুকৌশল ইহ জগতে প্রকটিত করিয়া রাখিয়াছেন। ২০৬

পুরুষে যেরূপ শিশ্ন আছে, স্ত্রীতে সেইরূপ যোনি ইন্দ্রিয় আছে।

লতা-দ্রুমসমূহে পুষ্পভেদে এই যোনি-লিঙ্গরূপে স্ত্রীত্ব ও পুংস্ত্ব ভেদরূপ শুভ সুবিধি বিধাতার বিধানে বিহিত হইয়াছে। ২০৭

যে স্থানে উপস্থের অস্থিযুগল (Pubic Bone) উপাস্থিদ্বারা (Symphysis pubis) যুক্ত হয়, তাহার নিম্নে কিছু পশ্চাৎ গুদাসন পর্য্যন্ত বিস্তৃত যে ক্ষেত্র তাহাকে বুধগণ মেঢ্রক্ষেত্র বলেন—ইহা উন্নত গ্রন্থিবৎ পাণ্ডুবর্ণ দৃঢ়-সংস্থিত মূত্রাশয় ও মূত্রস্রোতকে সুবেষ্টন করিয়া অবস্থিত। ইহার উপর দুইটী কলায়ের ন্যায় গুটিকা—কলায়িকা (prostate gland) আছে। ইহা আয়ুর্হানির সহিত ক্ষয় প্রাপ্ত হয়। *২০৮।২০৯

মেঢ্রভূমিতে শিশ্নাস্থির নিকটবর্ত্তী সচেতন শিশ্ন (ধ্বজ) সুদৃঢ়গাত হইতে দেখা যায়। এই শিশ্ন হর্ষোদয়ে স্বতই সুদৃঢ় ও দীর্ঘ হয়; ইহাই শৃঙ্গারের প্রধান সাধন। ২১০

গুদ হইতে মূত্রাশয়ের ব্যবধানভাগে বীজধর ফল-বীজ-কোষদ্বয়, বিরাজিত; নিধুবনে বীজ শুক্রমার্গ অবলম্বন করিয়া, অণ্ডে আসিয়া শিশ্ন-রন্ধ্রপথে বহির্গত হয়। ২১১

চিরজীবনাভিলাষী উপযুক্তা নারীর রমণে সংযতমনাঃ হইয়া, ব্যবায়-বিধিতে নারীর গর্ভে অপত্য-জনন-কারণ শুক্রের ত্যাগ করে; সেই শুক্র রজোযুক্ত গর্ভে প্রবেশ করিয়া, ভ্রূণের জন্ম দিতে বা উৎপত্তি করিতে সমর্থ হয়। এই গর্ভ-জননপক্ষে পুরুষের বীজই একমাত্র কারণ। ২১২

স্ত্রীতে পুরুষের ন্যায় ভগভূমিভাগে উপাস্থিকাস্থির সম্মুখভাগে ত্বক্-বসান্বিত ভগমণি কোমল বৃত্তাকার চৈতন্যময় উচ্চ স্পষ্ট দেখা যায়। তাহা যৌবনকালে তনুলোমযুক্ত হয়। ২১৩

যোনিতে ভগমণির সহিত অন্বিত ভগবিবরে চর্ম্মবেষ্টযুক্ত স্থূল ভগোষ্ঠ-

---

* পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণের মতে মূত্রবাহিনী নাড়ী (Urethra) ও কোষযুগল হইতে বীর্য্যবাহি-স্রোতঃ (Vas-deferens) সংযোগ-স্থানে (Prostate Gland)এর সংস্থান।

দ্বয় (Labia Majora) আছে। যৌবন-ভোগকালে তাহাও তনুলোপযুক্ত হয়। তাহার অন্তর্ভাগ কলাযুক্ত স্নায়ুবেষ্টিত দেখা গিয়া থাকে। ২১৪

স্ত্রীর ভগমুখে ঊর্দ্ধসন্ধিতে পুরুষের শিশ্নের ন্যায় যে, দীর্ঘ সচেতন অঙ্গ দেখিতে পাওয়া যায়, তাহা, ভগলিঙ্গ (clitoris)। ভগলিঙ্গের উভয় দিকে তাহার উর্দ্ধে নিম্ন কমনীয় কলাযুক্ত পক্ষসদৃশ দুইটী ভগপক্ষ (Labia Minora) ব্যাপ্ত আছে। ২১৫

কৌমর-কালে ভগদেশমধ্যে যে রন্ধ্র আছে, তাহা যোনির অধোভাগে; তাহা অর্দ্ধ-চন্দ্র-সদৃশ (Hymen) কলাদ্বারা আবৃত। কালে অপসৃত হয়। এই যোনিরন্ধ্রে উভয় দিকে দুইটী কলায়িকা আছে। ২১৬

স্ত্রীর বস্তি ও গর্ভে কলারচিতা সুকোমলা নাড়ী আছে; যোনি গুদের সম্মুখে অপরতঃ মূত্রাশয়ের পশ্চাতে অবস্থিত। আর ভগোষ্ঠ হইতে একটী আবর্তিনী সরণী (Os Uteri externus) গর্ভাশয় পর্যন্ত বিস্তৃত হইয়া গিয়াছে। ২১৭

মূত্ররন্ধ্রের নিম্নদেশে যোনিমুখ অবস্থিত, এক যোনিমুখ হইতেই প্রসবের (গর্ভ-জননের) জন্য রজোনিঃসার হয়। ২১৮

মূত্রাশয় এবং গুদের মধ্যস্থলে ধরা জরায়ু বা গর্ভকেতন (uterus) অবস্থিত। জরায়ুর দুই পার্শ্বে দুইটী ডিম্বকোষ (ovary) আছে। আর দুইটী কার্ষিকা নাড়ী (Fallopian tube) রজঃপ্রকর্ষণের জন্য বিদ্যমানা। ২১৯

এক একটী ডিম্ব-কোষ হইতে নিঃসৃত ডিম্ব (ovum) কর্ষিকা (Fallopian tube) দ্বারা আকৃষ্ট হইয়া গর্ভ-মন্দিরে নীত হয়; সেই ডিম্ব-ধৃত রজঃসক্ত গর্ভ পুং-সঙ্গম-হেতুক গর্ভ-জননের একটী কারণ হইয়াথাকে। ২২০।

পুরুষের বক্ষস্থলে যেমন দুইটী স্তন আছে, স্ত্রীর কৌমারে সেইরূপ স্তনদ্বয় আছে, দেখা যায়। পরে যৌবনকালে তাঁহা স্বতই পীন মনোহর কোমল মোহন হইয়া থাকে। ২২১

স্তনদ্বয় বক্ষস্তলে পশু কার তৃতীয় হইতে ষষ্ঠ পর্য্যন্ত বক্ষ হইতে কক্ষ পর্য্যন্ত বিস্তৃত অর্ধবৃত্তাকৃতি দেখা গিয়া থাকে। ২২২।

অন্তর্বত্নীর সেই স্তনদ্বয় বৃহত্তম ও দুগ্ধস্রাবী হয়। প্রসূতির সন্তান-প্রসবের পর শিশুকে স্তন্যপায়নের জন্য লম্বমান হইয়া থাকে। ২২৩

চুচুক বা স্তনবৃন্ত দুগ্ধনাড়ীযুক্ত।* ২২৪

উপস্থ হইতে মলদ্বার পর্য্যন্ত স্থান মূলাধার। রমণেচ্ছায় অন্যান্য অঙ্গের সহিত এই মূলাধারেরও হর্ষ উপস্থিত হয়। ২২৫

যখন নারী প্রকৃতির নিয়োগবশে কৌমার্য্যের অতিক্রম করিয়া, তারুণ্যের ভজনা করে, তখন তাহার শরীরের মনোভাবের ভাবান্তর ঘটে। যোনি বৃদ্ধি পায়, তাহাতে লোমাবলীর উদ্গম হয়, স্তনদ্বয় পীন হয়, তরল স্বচ্ছ শশরক্তবৎ রজঃ রজঃকোষ হইতে জরায়ু-পথে বহির্গত হয়। স্ত্রীর দ্বাদশবর্ষ বয়ঃকাল হইতে পঞ্চাশত্তম বয়ঃকাল পর্যন্ত সুরক্ত রজঃ মাসে মাসে নিঃসৃত হয়। অদুষ্ট রজঃ সুরক্ত হইয়া থাকে। (রক্ত লবণবহুল, রজঃ ক্ষারবহুল।) সেই রজঃ ৩ দিন ৪ দিন ৫ দিনও প্রবাহিত থাকে। ২২৬।২২৭

সরোবরে পদ্মিনী সূর্য্যদেব-প্রণয়ে যেমন সুখে বিকাশিত হয়, পুংস্কামা রমণী রজঃপ্রসারণে প্রেমবশে তেমনই আমোদিনী হইয়া থাকে। সেই স্ত্রী প্রকৃতির অব্যাহতবিধিতে শুদ্ধরজঃনিসার করিতে থাকে; তৎকালে পুরুষ সন্তানোৎপাদনের জন্য তাহাতে বীজবপন (শুক্রাস্থাপন) করিলে, তাহাতে ফল ফলিয়া থাকে। ২২৮

সুস্থা বিহিতবিশ্রামগতযোনিকা নারীদিগের লব্ধবিশ্রান্তযোনিতে সুস্থ ব্যক্তি সঙ্গম করিলে, সুসন্তানোৎপাদনে সমর্থ হইতে পারে। ২২৯

স্ত্রীকে সুস্থা সুখিনী প্রহর্ষকুশলা সম্যগ্রমণেচ্ছামতী কামার্তা পুরুষ-

---

* পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ বলেন, চুচুকের দুগ্ধ-নাড়ী (Mammary Gland) দুগ্ধ প্রস্তুত করিয়া তাহার নিঃসারণ করে।

সঙ্গপ্রার্থিনী বুঝিয়া, তাহার স্তনযুগল প্রস্ফুটিতবৎ এবং ভগশ্রোণি হৃষ্ট দেখিয়া, সুস্থ প্রহৃষ্ট ব্যবায়কুশল পুরুষ পুত্রকামী হইয়া তাহাতে রমণ করিবে; তাহাতে সেই স্ত্রীর উদরে নিরাতঙ্ক ভ্রূণ জন্মাইতে পারে। মানব নিধুবনে নিয়ত কান্তার হিত দর্শন করিবে। দুঃখার্ত্তা রোগ-পীড়িতা, অসম্মতা, আর্তবহীনা, নষ্টকামা, অবনতা, শোকার্তা, অতক্ষিতা, চিত্তসুখহীনা, রুগ্না অজাতচেষ্টা, অন্যবিধ-বেগবিক্লতা দেখিলে, কখন সুবুদ্ধি ব্যক্তি তাহাতে উপগত হইবে না। ২৩০।২৩১

বর্ষাকালে যথাবিধি জলসিক্ত ক্ষেত্রে সুকালে বীজ উপ্ত হইলে, যেমন প্রকৃতির শুভকর গুণে সুফল ফলে, তেমনই বুদ্ধিমান্ পুরুষ যোগ্যা রমণীতে বিহিত সুরতচর্যা করিলে, স্ত্রীতে আত্মপ্রসারে অপত্য উৎপাদন করিতে সমর্থ হয়। ২৩২

যথাসময়ে রজোযুক্ত যোনিতে শুক্র (Semen) ন্যস্ত হইলে, তাহা রজোযুক্ত হইয়া, বায়ুদ্বারা চালিত, ডিম্বাভিমুখে ও পরে জরায়ুতে প্রবিষ্ট হয়। *২০৩

তাহা একীভূত হইয়া জরায়ুর আশ্রয়ে বিন্দুরূপে প্রতিষ্ঠিত হয়; তথায় বিন্দু কলাবৃত নিত্য নিরন্তর বর্ধমান হইতে থাকে। ২৪৪

প্রথমতঃ গর্ভে ভ্রূণ তরল বিন্দুসন্নিভ অবস্থায় শায়িত থাকে। তাহার পর পক্ষত্রয় অতীত হইলে, দ্বিদল সদৃশ ভিন্ন হয়। ২৩৫

দ্বিতীয় মাসে তাহা পচ্যমান হইয়া ঘনও বর্ধমান হয়। তখন মুদিতাক্ষ মুখাকারযুক্ত মহাভূত-সংযুক্ত হয়। ২৩৬

---

* পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ বলেন,—রজোযুক্ত জরায়ুমধ্যে শুক্রপ্রবেশ করিলে, শুক্রসহ রজঃ-সংযোগে শুক্রকীট (Spermatozoa) ও ডিম্ব (ovum) উভয়ে মিলিত হইলে, গর্ভ-সঞ্চার হয়; কোন কীটের বল অধিক হইলে, অপর কীটের বিনাশে গর্ভ হইতে পারে না। আবার সময় সময় শুক্রকীট কর্ণিকাযোগে জঠরে প্রবেশ করিয়া, ডিম্বসহ অস্থানিক গর্ভোৎপাদন করে।

তৃতীয় মাসে পাদদ্বয়, করদ্বয় ও শিরঃ এই পঞ্চ পিণ্ডাকার হয়। ২৩৭

চতুর্থ মাসে সর্বাঙ্গ ব্যক্ত-চৈতন্য হয়। অমরা দ্বিতীয় হৃদয়রূপে কর্ম করে,—এই সময় গর্ভিণী দ্বিহৃদিনী হয়। ২৩৮।

পঞ্চম মাসে মনের জন্ম-চৈতন্যের বিকাশ হয়। ২৩৯

ষষ্ঠ মাসে সমগ্র অঙ্গের সংযোগ পুষ্টি ও কেশোৎপত্তি হয়। তখন বুদ্ধির জন্ম হয়, ও সর্বাঙ্গ কাঁপিতে থাকে। ২৪০

সপ্তম মাসে তাহার সর্বাঙ্গের বিকাশ দেখা যায়। ২৪১

অষ্টমমাসে ভ্রূণে ওজঃসঞ্চার হয়, গর্ভ তির্য্যগ্‌ভাবে অবস্থান করে। ২৪২

নবমমাসে অধঃশিরা ঊর্দ্ধপাদ হইয়া পূর্ণকলেবরে বিরাজ করে। ২৪৩

সার্দ্ধদ্বিশত দিনের পর ২৮০ হইতে হইতে এক মাস কাল মধ্যে প্রসবের কাল বলিয়া জানিবে ;—এই প্রসব-কালের চরমমান ৩১০ দিন্। ২৪৪

ভ্রূণের রক্ত-পরিক্রমণ শ্বাসপ্রশ্বাসাদি ক্রিয়া, গর্ভিণী প্রসূতির শ্বাসাদির সহিত অমরা (Placenta) সাহায্যে নির্বাহিত হয়। হৃদয় ও ফুপ্‌ফুসের কর্ম অমরা দ্বারা সম্পাদিত হইয়া থাকে। ২৪৫

সঞ্জাতগর্ভা স্ত্রীর স্তনদ্বয় পীন ও দুগ্ধসম্পন্ন, প্রাতঃকাল বমন, হৃদয়োৎক্লেশ, অন্যদা লালাস্রাব হয়। ২৪৬

গুল্মের অভাব থাকিলেও, উদরস্ফীতি, আলস্য, শয়ন, অশক্ততা, যোনির বিবর্ণতা ও মূত্রের ভাবান্তর ঘটে। ২৪৭

মৃত্তক্ষণে অন্নাশনে ইচ্ছা, একটী দোহদ ভোগের পরেই অপর দোহদের আকাঙ্ক্ষা, নিত্য স্পন্দন, অরতি—এই সমস্ত গর্ভলক্ষণ। ২৪৮

আসন্নপ্রসবার হৃদয়বন্ধন মোচন, জঘন সশূল, কটী পার্শ্বে ব্যথা কুক্ষিতে ব্যথা-বোধ ও শিথিলতা, স্বভাবতই হইয়া থাকে। ২৪৯

গুর্বিণীর মলমূত্রের মুহুর্মুহুঃ প্রবৃত্তি হইতে দেখা যায়। ২৫০

ইতি শারীর-বিজ্ঞানীয় নাম দ্বিতীয় অধ্যায়।

—০—

সাত্ম্যরক্ষণীয়-নামক তৃতীয় অধ্যায়।

জগৎসবিতা সূর্য এই জগতি তলে এক অবিক্রীয় ব্রহ্মরূপে বিশ্বপ্রকাশ করেন, আবার নিখিল জনগণের হিতবিধাতা হইয়া বিষ্ণুরূপে—আত্মরূপে—ভাসমান হন, অপরতঃ তিনিই নিখিলভুবনের প্রলয়কর্তা শিবেশ শম্ভুরূপে প্রকাশমান,—ফলতঃ এক তিনিই ভবজনের—সৃষ্টি-স্থিতি-সংহার-ব্যাপারে—জন্ম নীরোগ শান্তি প্রদান করেন। "আরোগ্যং ভাস্করাদিচ্ছেদিতি" বচনানুসারে সূর্যকে আরোগ্যের কারণ বলিয়া আপ্ত ঋষিরা যে নির্দেশ করিয়াছেন, তাহা অধুনাতন পাশ্চাত্য শারীরতত্ত্ববিৎ চিকিৎসক পণ্ডিতগণেরও সম্মত। ১

এক্ষণে প্রাতঃকালে সূর্য-প্রসূতা সঞ্জীবনী সুধায় মানবগণ নবজীবন পাইলে, তাহাদের কি কি কর্তব্য, তাহার নির্ধারণহেতুক কথিত হইতেছে—ধাবন—হস্তমুখগুহ্যপদাদির প্রক্ষালন, নাবন—শিরোলাঘবজন্য নস্যগ্রহণ, স্নান—হিতকর জলে অবগাহন, গাত্রপ্রক্ষালনদ্বারা দেহের শান্তিসংরক্ষণ, তর্পণ—ভক্ষণে ক্ষুধাপসারণ বা তৃপ্ত্যাধান, উপবেশন,—আহারান্তে রাজাসন-গ্রহণাদি, ভ্রমণ—প্রাতঃকালে ও দিনান্তে অব্যাহত মৃদুসঞ্চারী বায়ুসেবন, ইষ্টচিন্তা—সন্ধিকালে স্থিরভাবে বিশ্বেশ্বরের চিন্তা, সন্ধ্যাবসানে দ্বিতীয় যামে শয়ন, শক্তি-ধারণ,—শুক্রের অব্যয়ত্ব-সাধন,—এবং প্রত্যূষে গাত্রোত্থান—এই সমস্তই মানবের শ্রেষ্ঠ মঙ্গলকর। ২

মানব প্রত্যূষকালে জাগরিত হইয়া, "আমি ব্রহ্ম" এইরূপ চিন্তা করিয়া, আনন্দে পাপপ্রত্যাহার করিবে; পরে আরোগ্য-কামনা করিয়া মলত্যাগ করিবে।—প্রশান্ত হইয়া, এইরূপ প্রাতঃকৃত্যের আচরণ করিলে, মানব দীর্ঘায়ুঃ লাভ করিতে পারে। ৩

পরে মানব পবিত্র বস্ত্র পরিধান করিয়া, হৃষ্ট হইবে। পুত বস্ত্র পরিধান করিলে, পুরুষ সৎকর্ম্মাচার দ্বারা পবিত্রমনাঃ হইতে পারে। সেই পবিত্র-

চিত্ত ব্যক্তি পবিত্রভাবে দিন যাপন করিতে পারে। আবার মনুষ্য যেমন নির্মল মন্দিরের সংস্থান আকাঙ্ক্ষা করে, আত্মা সেইরূপ অমলদেহরূপ গেহ পাইবার আকাঙ্ক্ষা করে। ৪

যে মানবের দেহে কোনরূপ বেগের উদ্রেক হইয়াছে, তিনি সেই বেগের রোধ করিয়া, অন্য কোন কর্ম করিবেন না ;—উদীর্ণ বেগের রোধ করিবেন না, এবং অজাতবেগের উদীরণ (অবতারণার চেষ্টা) করিবেন না। তবে কামনাদিপ্রভব মনের যে বেগ, তাহার জ্ঞানাদিদ্বারা বিধারণ একান্ত শ্রেয়স্কর। ৫

অঙ্গশুচির প্রকল্পনাহেতুক হস্ত-পদ-গুদাদির প্রক্ষালনদ্বারা শুচিত্বসাধন করিবেন।—এইরূপ ইন্দ্রিয়-প্রক্ষালন সুখের আকর, চক্ষুর হিতকর, জ্যোতির্বর্ধন, রজোহর, বৃষ্য, শ্রমহর ও মলহর। ৬

প্রাতঃকৃত্যের মধ্যে ব্যায়াম যুবকদিগের একটী প্রধান সাধ্য। হিতায়ুঃ ব্যক্তি শ্রমজনন সুখকর ব্যায়াম করিবে। ব্যায়াম অপরিমিত বা অতিরিক্ত করা নিষিদ্ধ ;—যতটুকু ব্যায়ামসাধনে ক্লান্তি আসে, তাহার অর্ধপরিমিত ব্যায়াম প্রশস্ত। ইচ্ছার অতিক্রম করিয়া ব্যায়াম করিবে না। পরিমিত ব্যায়াম শারীর দোষের ক্ষয় করে, শরীরের বৃদ্ধিসাধন করে, কান্তিবৃদ্ধি করে, অগ্নির উদ্দীপনা করে। ব্যায়াম সুবলী সুখাশী প্রাণিগণের সুখশান্তির বিধান করিয়া থাকে। ৭

অনন্তর প্রথমেই কটুতৈলের নস্যগ্রহণ করিবে। পরে সার্ষপতৈল দ্বারা শরীরে যথাসম্ভব অভ্যঙ্গ করিবে। তদনন্তর সুশীতল জলে নিয়মিত স্নান করিবে।—এইরূপ স্নান চিত্তপ্রসাদবর্ধক, আয়ুষ্কর, আনন্দজনক। ৮

শিরঃকেশে শনৈঃ শনৈঃ তৈলমর্দন করিয়া, পাদ (চিরুণী) দ্বারা শনৈঃ শনৈঃ কর্ষণ করিতে থাকিবে। মৃদুভাবে শিরঃকর্ষণ দ্বারা কেশভূমি নির্মল হইলে, ইচ্ছামত শীতজলে অবগাহন করা উচিত। ৯

প্রবৃত্তিপ্রজাত লালসারূপ ভুজঙ্গ সুখলিপ্সা দেখাইয়া, জীবদিগকে গ্রাস

করে ;—মানবশরীরে সেই সুখলিপ্সা চারিটী দেখা যায়,—যথা—বুভুক্ষা, পিপাসা, সুষুপ্সা, রিরংসা। ১৯

বুভুক্ষা যখন শরীর আক্রমণ করে, তখন মানবের উচিত—ইচ্ছামত বলকর খাদ্য ভক্ষণ করা। মানবের যথাকালে নিত্য মিতাশী হওয়া উচিত—অর্থাৎ এক সময়ে পরিমিত আহার করা কর্তব্য। খাদ্যের ভক্ষণে মাত্রা অগ্নিবলের অনুসারিণী হইবে। ১১

মানব আহারগ্রহণে ক্ষুধার অপনয়ন করিবে, পরে রাজাসনে উপবেশন করিয়া, সাধুকর্মচিন্তাপরায়ণ হইবে। কিয়ৎকাল মিত্রগণের সহিত পরিমিত সদালাপ করিয়া, পরে কর্মক্ষেত্রে সুনীতিসঙ্গত কর্ম করিতে ব্রতী হইবে। ১২

দেহে যখন পিপাসা অধিকার লাভ করে, দেহী মানব তখন পবিত্র বারি পান করিবে। শীতল জল অত্যন্ত রুচিকর, স্বাদু, তৃপ্তিজনক, স্নিগ্ধ, তৃষ্ণাপ্রশমক ও শ্রমহর। ১৩

প্রাতঃকালে ও প্রদোষকালে বনভূমি ভাগে কিংবা নদীতীরে বিমুক্ত প্রদেশে মানব ভ্রমণ করিতে করিতে ভগবান্ ভবেশ শঙ্করের চিন্তায়—তাঁহার প্রাকৃতিক কীর্তি-কৌশল দেখিয়া, তাহাতে চিত্তার্পণ করিয়া, সুখে মৃদুচারী পবন সেবন করিবে। ১৪

পূর্বাহ্নে মধ্যাহ্নে ও অপরাহ্নে মনে মনে ব্রহ্মাত্ম-সম্বন্ধে বিহিতা চিন্তা করিবে। অপরতঃ নিশীথকালে—পৃথিবীর নিস্তব্ধ গম্ভীর ভাবের উদ্রেক সময়ে নিভৃতে ব্রহ্মোপাসনা কর্তব্য। এইরূপ প্রকৃতির অবলম্বনে সাধনরত হইলে, মানব নিত্য শান্তি লাভ করিতে পারে। ১৫

যেমন প্রদোষকালে প্রকৃতি দেবী অন্ধকাররূপ কৃষ্ণাম্বর পরিধান করিয়া সুস্নিগ্ধা মহতী প্রৌঢ়ার ন্যায় শোভা পাইতে থাকেন, তিনিই রাত্রিকালে সেই ভাবের বৃদ্ধিতে গম্ভীরমূর্তি হইয়া, তেমনই স্থিরা শান্তা বৃদ্ধার ন্যায় হইয়া পড়েন। ১৬

দিবারাত্রির সন্ধি-মুখদ্বয়ে পথ-পর্য্যটন, পঠন, নিদ্রা, রতি-রঙ্গ-বিনোদন, বিলাস-সুখের সাধন কিংবা তৃপ্তিকর সুখপ্রদ ভোজন করা সুজন লোকের কর্তব্য নহে। ১৭

সুখকামী লোক নিত্য যত্ন সহকারে স্বীয় ইষ্টমূর্তি ধ্যান করিয়া, রাত্রির প্রথম যামে আহার করিবে। পরে সেই সুবুদ্ধি মানব রাত্রির দ্বিতীয় যামে সুখাসনে উপবেশন করিয়া, সুখালাপন করিবে। ১৮

পরে সেই হিতায়ুঃ ব্যক্তি যামার্ধকাল সুখালাপনে সময়াতিপাত করিয়া, দ্বিতীয়-যাম-মধ্যে নিত্য শয়ন করিবে। সুচেতাঃ নির্মায় স্থিরবুদ্ধি নিষ্কাম হইয়া, অন্ত্রে মনঃ ন্যস্ত করিয়া, নিদ্রা যাইবে। নাভিমূলে অন্ত্রমধ্যস্থ কূর্মে মনঃসংযোগে নিদ্রাই প্রশস্ত। ১৯

লোকের মানসিক কামবৃত্তি হইতে শরীরে নিয়তই শৃঙ্গারেচ্ছা জন্মাইয়া থাকে। শৃঙ্গারলিপ্সু ব্যক্তির ব্যবায়হানি হইলে—উদ্রিক্তবেগের প্রশমন না হইলে, শরীরে শূল দুষ্ট-ধাতু-ভ্রংশ-হেতুক আবিলমূত্রতা, মেদঃ-প্রবৃদ্ধি হয়। ২০

জগৎপিতা জগদীশ্বর শিব লীলাবশে যেমন শক্তি গ্রহণ করিয়া স্বীয় কল্পনাবলে বিশ্বসৃষ্টি করেন, তেমনই মানব জীব-স্রোতঃ প্রবাহিত রাখিবার জন্য—সন্তানোৎপাদন-হেতুক স্বভাবতঃ নারীকে শক্তিরূপে গ্রহণ করে। ২১

পুরুষ নারীরূপা শক্তির গ্রহণ করিয়া অপ্রজ মৈথুন বা বৃথা শুক্রত্যাগ করিবে না। শুক্রই মানবের আয়ুঃ—নরদেহের সার; এই শুক্রবিন্দুর ক্ষয় হইলে, মানবের নিশ্চিত—আয়ুঃক্ষয়—মৃত্যু হয়। ২২

মানব যখন সাত্ত্বিক-ভাবোদ্রেকে আভ্যন্তরীণ উদ্বেগ হইতে যেন কোন ক্ষরিত মদে প্রমত্ত হয়, তখন প্রসক্তিবশে প্রকৃতিতে—রমণীতে—রমণকামী হইয়া উঠে। তখন পুরুষের পক্ষে প্রসক্তা রমণীর আলিঙ্গন করা সঙ্গত—তখন তাহাতে প্রজোৎপাদনকামে সঙ্গত হওয়া উচিত। ২৩

মানবের শুক্রস্তম্ভ বা শুক্রবিসর্জন-স্পৃহার স্তম্ভন করিতে নারীই সমর্থা।

স্ত্রীসঙ্গত পুরুষ স্থিরশুক্রবিন্দু হইতে সমর্থ। বিন্দুধারণেই পুরুষ জীবিত থাকিতে পারে—দীর্ঘজীবী হইতে সমর্থ হয়;—আর সেই বিন্দুধারণ ও তাহার দৃঢ়ীকরণের সহায় রমণীই মানবগণের হিতায়ুঃ বিধান করে। ২৪

পুত্রার্থী পুরুষ পবিত্র জলে স্নান করিয়া, সুন্দর মনোহর বসন পরিধান করিবে; তাম্বুল চর্বণ ও সুগন্ধি পুষ্প গ্রহণ করিবে; পরে সুরতক্রিয়া সমাপন হইলে, ক্ষীর, শর্করা, মাংসরস, শীতল জল, স্নিগ্ধ বায়ু সেবন করিবে। অবশ্য বিরুদ্ধযোগ বর্জন করিতে হইবে। ২৫

পরে প্রত্যূষে মঙ্গলময় পরমকারুণিক পরমেশ্বরের স্মরণ করিয়া শয্যা হইতে গাত্রোত্থান করিবে। তৎপরে বিহিত প্রাতঃকৃত্য সম্পাদন করিবে। তদনন্তর আত্মপ্রীতিজন্য, স্বীয় উপজীব্য কর্ম্মের সাধনজন্য, প্রহৃষ্টচিত্তে প্রবৃত্ত হইবে;—ইহাই নিত্যানুষ্ঠেয়। ২৬

মাকর-ক্রান্তিপাতের দিন (যে দিন হইতে উত্তরায়ণের সূত্রপাত) হইতে শিশিরাদি ঋতুর গণনা হয়; সেই শিশিরাদি ঋতুসমূহে স্বাস্থ্যরক্ষার জন্য, কি কি আচরণীয় কর্ম কর্তব্য, তাহা পরে প্রকাশিত হইতেছে। ২৭

শিশিরচর্যা—শিশিরকালে প্রকৃতিতে অতীব শৈত্য ও রৌক্ষ্য হয়;—ইহাতে কফসঞ্চয় বলবৃদ্ধি এবং পিত্তের সন্ধুক্ষণ হয়; চঞ্চল বায়ুর বৃদ্ধি হওয়ায়, (কফের) ক্রূরভাবের সম্প্রাপ্তি হয়। এই সময়ে মধুর, লবণ, ঘৃত, অন্ন এবং উষ্ণ দ্রব্যের ভক্ষণ সুখজনক ও হিতকর। ২৮

কৌষেয় (তসর গরদ প্রভৃতি রেশমী বস্ত্র), মৃগচর্ম, রাঙ্কব (শাল), উর্ণবস্ত্র (লোমজ বস্ত্র) প্রভৃতি দ্বারা দেহ আচ্ছাদন করিয়া মানব সূর্যতাপ বা অনল তাপ সেবন করিবে; এবং গৃহের দ্বার বাতায়ন রুদ্ধ করিয়া অবস্থান করিবে—অপরতঃ স্থূলশ্রোণী পীনপয়োধরা স্থূলোরুযৌবনবতী প্রীতিপূর্ণা শুভকরী প্রমদার আলিঙ্গনে তাহার সুখোষ্ণ অঙ্গের সংস্পর্শ-সুখে নিশি অতিবাহিত করিবে। ২৯

এই সময়ে নর গৌড়ী সুরা, প্রসন্না, (সুরামণ্ডোদ্ধৃত স্বচ্ছ মদ্য)

কদুষ্ণ সুমিষ্ট গোধূম-পিষ্ট, দুগ্ধ, নবান্ন (পিষ্টক পায়সাদি) সুখোষ্ণ জল সেবন করিবে। সুখার্থী মানব পশুমাংস মাষকলায় কুধান্য (কদোধান) ইক্ষু-রস বা তজ্জাত আসবাদি সেবন করিবে। ২০

প্রবল শীতের রাত্রিকালে সুখলাভ জন্য মানব কাম-সঞ্জীবনী সুরা জগন্মোহিনী রমণীর হস্ত হইতে গ্রহণ করিয়া পান করিবে। যাঁহার যথেষ্ট সুখ-বিলাসের উপযোগ আছে, তিনি সুখলাভেচ্ছায় স্বাদু শালী ধান্যের অন্ন ইক্ষুরস প্রভৃতি ভক্ষ্য ভক্ষণ করিবেন। ৩১

বসন্তচর্য্যা—বসন্তকালে সূর্য্যের নবভাবে তেজোবৃদ্ধি হইতে থাকে। সূর্য্যের এই নববৃদ্ধ তেজে হেমন্তকালের সঞ্চিত কফ তরল হইতে থাকে; ইহাতে সংযতাচার মানবেরও অগ্নিমান্দ্য কফ জন্য রোগ উপস্থিত হয়; এই সময়ে তাহার প্রশমনের জন্য, বমন সংশমন ঔষধ সেবন ও নস্য-গ্রহণ প্রত্যেক মানবেরই কর্ত্তব্য। সঞ্চিত কফের নিঃসার একান্ত প্রয়োজনীয়। ৩২

শারীর-তত্ত্ব-বিশারদ পণ্ডিতগণ হেমন্তের সঞ্চিত শ্লেষ্মার পরিণতিতে যে কফরোগের উদ্ভব হয়, তাহাতে স্বাস্থ্যরক্ষার জন্য, ব্যায়াম, ভ্রমণ, প্রভৃতি অঙ্গ-চালনাদ্বারা লঘুপচ রুক্ষান্নপান সেবন ও শারীর বৃদ্ধ ধাতুর ব্যয় দ্বারা পূর্ব্বোক্ত কফরোগের জয় করিবে; পুষ্পবাসিত তৈলের মর্দনসুখ অনুভব করিবার পর স্নান করিবে; পরে বিহিত গন্ধানুলেপন দ্বারা অনুলিপ্ত হইয়া হর্ষোৎফুল্লচিত্তে কর্পূর, অগুরু, কুসুম, চন্দন প্রভৃতির উপভোগ করিবে। ৩৩

মানব এই সময় গোধূম ধান্য যব প্রভৃতি হইতে জাত অন্ন, ইক্ষুরস, জাঙ্গলমাংসরস, ঘৃত এবং মাধ্বীক মদ্য এই সমস্তের ভোজন পান করিবে। সুখকাম লোক এই সময় মাধ্বীক মদ্য আম্ররসযুক্ত করিয়া পান করিবে। ৩৪

সুমধুর বসন্তকালে নর মৃদুপ্রবাহিত মলয়ানিল যথেষ্ট সেবন করিবে।

এই সময় ভ্রমরসংহতি স্ফুটনোন্মুখ আম্র-মুকুলের নিকট গমন করিয়া গুঞ্জন করিতে থাকে, কোকিলগণ নিত্য গান করিতে থাকে—ইহাতে প্রজাগণ—মানবসমূহ প্রমোদিত হয়—তাই মানব কুঞ্জ-কাননে প্রমিতকথনে প্রফুল্লমনাঃ হইয়া কালাতিপাত করিয়া থাকে। ৩৪

বসন্তের রম্য প্রদোষকালে চন্দ্রের চন্দ্রিকাজাল প্রস্ফুটিত হইলে, পুংস্কোকিলের রবে দিক্‌সমূহ আনন্দিত হয়; সেই মনোমোহন কালে মানবগণ মদ্যপানে উল্লসিতচিত্তে শৃঙ্গারসুখোপভোগ—শান্তিবিধায়ক মাক্ষিক বা ঐক্ষব প্রভৃতির সহিত মনোমত সুরাসেবন—করিবে। ৩৬

নিদাঘচর্যা—নিদাঘকালে সূর্যরশ্মি প্রচণ্ডভাবে পৃথিবীতে বিক্ষিপ্ত হয়। তাহাতে উষ্ণ—এই ধর্ম-সাম্য-হেতুক প্রকৃতি হইতেই পিত্তসঞ্চয় হয়;—শ্লেষ্মার প্রকৃষ্টরূপে শোষণ, বায়ুর প্রকৃষ্ট প্রবৃদ্ধি হয় ও দেহের স্বতই শুষ্কতা আনিতে থাকে। ৩৭

এই সময়ে মানব ব্যায়ামসাধন ও রৌদ্রসেবন ত্যাগ করিবে। কটু লবণ অম্ল রস উষ্ণ দ্রব্য ও মদ্য—এই সকলের আহার পান করিবে না। আবশ্যক হইলে, রম্য দিনান্তে মধুর-রস-যুক্ত জল-মিশ্রিত মদ্য পান করিবে। ৩৮

শরীরে হিমবীর্য তৈলের অভ্যঙ্গ করিয়া, ইচ্ছামত সুশীতল জলে স্নান করিবে; সুখকাম ব্যক্তি এই সময়ে শীতবীর্য স্নিগ্ধ স্নেহাক্ত দ্রব্য, মধু, দ্রবান্ন ও শক্তুভোজন পান করিবে। ৩৯

জাঙ্গল মাংসের সহ শালী ধান্যের অন্ন ভোজন ও পঞ্চসার, হিমপানক, পান করিবে। মানব স্বাস্থ্যরক্ষার জন্য, রাগ (শর্করা, সৈন্ধব লবণ, সচল লবণ, তিন্তিড়ী, ফলসা, জামরব, রাইসর্ষপচূর্ণ মিশ্রিত) রসালা (বস্ত্র-গালিত দধি /৪ সের, ঘৃত মধু প্রত্যেক ১ পল (৵০), শর্করা /২ সের, নাগকেশর, এলাচ, তেজপত্র, দালচিনী, প্রত্যেক ॥০ তোলা, আমলকী ॥০, শুঁঠ ॥০ তোলা ও মরিচ ২ পল) রসষাড়ব (মধুরাম্ল-সংযুক্তরস) সেবন করিবে। ৪০

সুখলিপ্সু মানব গ্রীষ্মকালে পারুলপুষ্প দ্বারা সুগন্ধীকৃত কর্পূরবাসিত শীতল জল পান করিবে। ধারালয়ে (ফোয়ারাযুক্ত গৃহে) কোমল-পত্র-বিস্তারে রচিত শয্যায় প্রখর-রবি-কর-শোষ হইতে কথঞ্চিৎ রক্ষাহেতুক—শয়ন করিবে। ৪১

মানব রাত্রিকালে সৌধ-শিরে চন্দ্রকরোজ্জ্বল মুক্তভাগে (ছাদে) সুশ্ব সূক্ষ্ম বস্ত্র পরিধান করিয়া কুসুম-হার-ধারণ-পূর্ব্বক শয়ন করিবে। রতিলিপ্সা পরিত্যাগ করিয়া, চন্দন-সিক্ত-দেহ-শোভনা রমণীর কর-কমলান্দোলিত ব্যজনের স্নিগ্ধ বায়ু সেবন করিতে করিতে শয়ন করিয়া নিদ্রা যাইবে। ৪২

বর্ষাচর্য্যা—বর্ষাকালে আকাশ মেঘজালে আবৃত ও দিগ্বিভাগ আচ্ছন্ন; সমস্ত স্রোতস্বতী নদী তরুণ-জল-সঞ্চারে পূর্ণা ও মলিনা, প্রচল পবনে শীতোদ্রেক হওয়ায়, মানব শরীরে বাতপ্রকোপ হয়; তাহাতে মানব মন্দাগ্নি হইয়া ক্ষীণতা ও দৌর্ম্মনস্য লাভ করে। ৪৩

এই সময়ে অগ্নির উদ্দীপ্তিকর ত্রিদোষের শামভাবসাধনপর, দেহের উষ্মার রক্ষার উপযোগী বিরেচন আস্থাপনাদি সংশমনী ক্রিয়া করা উচিত। বর্ষায় মানব স্বাস্থ্যলাভেচ্ছু হইয়া, শুভ্র কার্পাস-বস্ত্র, শুভ্র পুষ্প, শ্বেত-চন্দন ধারণ করিবে। অট্টালিকায় বাস করিবে, সুখকর যানবহনাদি-দ্বারা সুখে গমনাগমন করিবে। ৪৪

এই সময়ে মানব ঘৃতাক্ত পুরাতন ধান্যের অন্ন, জাঙ্গল মাংসের যূষ, আনন্দকর পুরাতন মাধ্বীক মদ্য সেবন করিবে; আরও পঞ্চকোলের সহিত সৈন্ধব লবণ ও দধিমস্ত পান করিবে। ৪৩

স্বাস্থ্যপ্রার্থী লোক স্রোতস্বিনী নদীর বা পুষ্করিণীর পরিষ্কার জল কিংবা জলময় উদমন্থ (জলমিশ্রিত ঘৃত শক্তু) পান করিবে না; এবং বলহানিকর আয়াসসাধ্য কর্ম্ম করিবে না;—অপিচ বর্ষায় দিনমানে কদাচ নিদ্রা যাইবে না। ৪৬

শরচ্চর্য্যা—বর্ষার অবসান হইলে, আকাশ হইতে মেঘসমূহ অপসৃত হইলে, নভোমণ্ডল প্রসন্ন, চন্দ্র সহাস্যনয়ন, হংস প্রহৃষ্ট, কমল প্রফুল্ল হয়; ধান্য পরিপক্ক হইয়া, শরতের সমৃদ্ধির পরিচয় প্রদান করে। ৪৭

এই সময়ে রবি স্বকীয় আসনে—সিংহ-রাশিতে গমন করায়, সামান্যতঃ ইহাতে পিত্তের প্রকোপ ঘটে; স্বাস্থ্যরক্ষণে স্থিরবুদ্ধি মানব পিত্তপ্রশমের জন্য বিরেচনাদি গ্রহণে নির্ম্মল হইয়া, তিক্তরস ও ঘৃত পান করিবে। ৪৮

পিত্তের সহিত শোণিতের সমগুণ সম্বন্ধ; যখন পিত্তপ্রকোপে শোণিতের বিকৃতি হয়, তখন লোক বিরেচন সংশমনাদি বিহিত ঔষধ সেবন ও রক্তমোক্ষণ করিবে। ৪৯

হেমন্তচর্য্যা—হেমন্তে নবহিম-সংযোগে স্বভাবতই শ্লেষ্ম-বৃদ্ধি হয়, তাহা হইতে প্রকুপিতপিত্তের স্বভাবতই অবসাদ হইয়া থাকে।—এই সময়ে যাহাতে লোকের কফ-হরণ, বলবর্ধন এবং পিত্ত-সন্ধুক্ষণ করে,—এইরূপ ঔষধ, আহার, বিহার,—মধুর, কটুরস, উষ্ণ দ্রব্য ও বৃষ্য ঘৃত সেবন করিবে। ৫০

মনুষ্য এই সময়ে পুষ্পবাসিত (ফুলেল) তৈল দ্বারা অভ্যঙ্গ করিয়া পবিত্র জলে অবগাহন করিবে। মাংস পিষ্টক অন্ন গৌড় মদ্য প্রমদার কর-কমল হইতে গ্রহণ করিয়া ভোজন করিবে। ৫১

হেমন্তের প্রদোষকালে মানব সূক্ষ্ম-বল্কল-জাত বা রেশমী বস্ত্র দ্বারা আকর্ণ মস্তক বেষ্টন এবং জঙ্ঘা হইতে পাদ পর্যন্ত বিহিত আবরণ সনদ্ধ করিয়া, সুখাবৃত-কলেবরে অবস্থান করিবে। ৫২

রাত্রিকালে পুরুষ রমণীর সহিত মাধ্বীক বা পুষ্পোদ্ভব মদ্য পিষ্টকান্ন ভোজন করিবে; পরে গুরুনিতম্বিনী পীনোন্নতপয়োধরা রমণীর আলিঙ্গনে সুখে আমোদিত হইয়া, শয়নে নিদ্রায় নিশাযাপন করিবে। ৫৩

কালে যেমন শরীরে দোষত্রয়ের সহকৃত বিহিত পরিণতি—ক্রম-দশা-

বিপরিণাম ঘটে, তাহা পূর্বে কথিত হইয়াছে। এই জগতি তলে শান্তি-লাভের জন্য, দেশ কাল প্রকৃতি বুঝিয়া, সুবুদ্ধির সহিত কর্ম করিবে। ৫৪

জীবগণের কল্যাণসাধনের জন্য, যেরূপ আপ্তোপদেশ-সঙ্গত প্রমিতাচার বিহিত—শাস্ত্রনির্দিষ্ট আছে, তাহার সঙ্কলন করিয়া, শুভকরী আচার-বৃত্তির কথনের জন্য,—সূর্যের গতি অনুসারে ঋতুসজ্ঘটন তাহার দৃষ্টি বলাবল অবলম্বন করিয়া, কালোচিত স্বাস্থ্য-রক্ষাহেতুক—শ্লোকসমূহ দ্বারা তাহা সাধুভাবে বিবৃত হইল। ৫৫

শ্রী-লাভেচ্ছায় পণ্ডিতগণ শাস্ত্র-বচন চিন্তা করিয়া, পণ্ডিতসমূহের মান্য মুনিদিগের অভিমত নির্মল সৎকৃত্যের আচরণ করিয়া, জন্ম-মরণ-রোগের হেতু হেয়, হান, হানোপায় বিষয়ে সম্যক্ পরিদর্শন ও বিচার করিয়া, জগতে কর্ম করিবেন। ৫৬

ইতি সাত্মারক্ষণীয় নাম তৃতীয় অধ্যায়।

জনপদোদ্ধরণীয়-নামক চতুর্থ অধ্যায়।

এই নিখিল চরাচর বিশ্বব্যাপিনী প্রকৃতি যখন স্বভাবতঃ আরাধিতা হন,—যথায় দেশের লোকের স্বাস্থ্যরক্ষা-বিধানের অব্যাহত প্রয়াসে প্রকৃতির ভাব অক্ষুণ্ণ থাকে, সেই দেশের জীবগণ যথেষ্ট সুখশান্তি লাভে সমর্থ হয়; প্রকৃতির প্রসাদ-গৃহে—দেশে—নিত্য শুভ সঙ্ঘটন হয়। ১

যে গৃহে প্রচণ্ড মার্ত্তণ্ডকর প্রবেশ করিয়া, গৃহের উজ্জ্বলতা বৃদ্ধি করে, সেই গৃহই লোকের সুখকর; আরোগ্যদাতা ভগবন্ ভাস্কর কৃপেক্ষণ-বিক্ষেপে মানবে সুখশান্তির বিধান করেন। ২

রুদ্ধগৃহে দুষ্টবায়ু অবরুদ্ধ থাকিতে পারে; কিন্তু মুক্ত-বাতায়ন গৃহে বায়ু বেগে বহিয়া, গৃহস্থ বিষ-বাষ্পের অপসারণ করিতে পারে;—এইজন্য বহু-বাতায়ন গৃহ মানবের নিত্য সাত্ম্য সুখ বিধান করিয়া থাকে। ৩

গৃহের জল-নির্গমের জন্য, বাটীর বাহির হইতে পারে—এইরূপ ভাবে ক্রমনিম্ন গৃহনেমির—পয়ঃপ্রণালীর প্রণয়ন করিবে—ইহাতে বাটীর চতুর্দিকের জল বাহির হইবার সুবন্দোবস্ত করা সঙ্গত। ৪

যেমন দেহস্থ স্রোতঃপথে মলনির্গমন হওয়ায়, দেহে দেহীর সুখশান্তি-লাভ হয়, তেমনই গৃহের মল নিঃসরণ হইলে, গৃহে গৃহীর সাত্ম্যসুখ লাভ হইয়া থাকে। ৫

প্রত্যেক গৃহের পয়ঃপ্রণালী যেমন গৃহের মলনিঃসার করিয়া গৃহীর সাত্ম্যসুখ বিধান করে, সেইরূপ নদী দেশের প্রকৃষ্ট পয়ঃপ্রণালী,—দেশের লোকের শান্তি বিধান করে;—এই জন্য দেশের স্বাভাবিকী পয়ঃপ্রণালী—নদীর প্রবাহ রোধ করিতে নাই। নদীর প্রবাহ রুদ্ধ হইলে, দেশের লোকের স্বাস্থ্যহানি হইবে সুনিশ্চিতই। ৬

মানবাদি জীবগণ শ্বাস-যোগে বায়ু হইতে অমৃতবাত (Oxygen) গ্রহণ করিয়া, নিঃশ্বাসত্যাগের সহিত বিষবাত (Carbon di-oxide)

দ্ব্যম্লাঙ্গার বাষ্প পরিত্যাগ করে ;—বৃক্ষগণ জীবদিগের পরিত্যক্ত বিষবায়ু তাহাদিগের অমৃতরূপে দ্ব্যম্লাঙ্গার হইতে অঙ্গার-গ্রহণে স্বদেহের পোষণ ও অবশিষ্ট বাষ্প যাহা ত্যাগ করে, তাহা আমাদিগের অমৃতবাষ্প। বৃক্ষদিগের সহিত জীবদিগের এই বিনিময়-বিধি মঙ্গলময় হওয়ায়, নিষ্পাদপ দেশে স্বাস্থ্যকাম লোকের বাস করা সঙ্গত নহে ; বৃক্ষান্বিত স্থানেই স্বাস্থ্য-লিপ্সু লোকের বাস করা সঙ্গত। ৭

তাই লতা বৃক্ষ গুল্মগণ আপনাদিগের সুখের জন্য, মানব-শ্বাসের পরিত্যক্ত বিষবায়ু অমৃতবৎ গ্রহণ করে,—যতক্ষণ সৌরালোক থাকে, ততক্ষণ জীবগণের পরিত্যক্ত বিষভক্ষণ করিয়া, অমৃতোদ্গীরণ করিতে থাকে ; কিন্তু রাত্রিকালে, অতিরিক্ত বিষবায়ু (যাহা দিনমানে গ্রহণ করিয়াছিল) ত্যাগ করে। এতজ্জন্য, রাত্রিকালে, বৃক্ষসমীপে শয়ন নিষিদ্ধ। ৮

তৃণাকীর্ণ অথবা ফলপুষ্পযুক্ত বৃক্ষদ্বারা শোভিত স্বেচ্ছায় বিচরণশীল গবাদি প্রাণিগণের বিদ্যমানতায় সজ্জিত ক্ষেত্রমধ্যে শুভ্র নিকেতন মানবগণের শুভকর—মনের শান্তিবিধানে সমর্থ বলিয়া, পুণ্যপ্রদ। ৯

পূর্ব্বদিকের গৃহগুলি বেশ মুক্তকক্ষ করিয়া রাখিবে, অগ্নিকোণে পাকশালা নির্মাণ করিবে, দক্ষিণ দিকে মনোহর মণ্ডপগৃহ, নৈঋর্তকোণে সমিধাদির সঞ্চয়-গৃহ, পশ্চিমে জলাগার, বায়ুকোণে গোশালা, উত্তরে রত্নকোষ ও ঈশান কোণে পুষ্পমণ্ডপ রচনা করিবে। ইহাই গৃহ-নির্ম্মাণের বিধি। ১০।১১

আমাদিগের দেশে একটী প্রাচীন প্রবচন আছে—

"পূর্ব্বে হাঁস,
পশ্চিমে বাঁশ,
দক্ষিণ ছেড়ে,
উত্তর বেড়ে—ঘর করিতে হয়।

পরের শ্লোক কয়েকটীতে তাহার ভাব বিশদভাবে পরিস্ফুট! গৃহের পূর্ব্বদিকে হংসকারণ্ডব-মুখরিত স্বচ্ছসলিলান্বিত দর্পণ-সদৃশ বাতকম্পিত সরোবর প্রতিষ্ঠা করিবে;—দিবসে, সেই সরোবরস্থিত পদ্ম সূর্যকিরণে যেমন হাস্য করিবে, রাত্রিকালে তেমনই চন্দ্রের জ্যোৎস্নায়, কুমুদ হাস্য করিবে; অপিচ তাহার বাতাকৃষ্ট বারিকণা লোকের মনে স্নেহশান্তি-বিধানে সমর্থ। ১২

গৃহের দক্ষিণ দিকে মনোহর হরিত-বর্ণ শষ্পবীথি-প্রকীর্ণ মুক্তক্ষেত্র থাকা আবশ্যক। তাহাতে ধেনু বৎস চরিয়া যেন তাহার শোভাবর্দ্ধন করে। তাহার মধ্যে মধ্যে ফুল্লপুষ্পশোভিত বৃক্ষ পবনচালিত হইয়া সৌরভ বিতরণ করিতে পারে, তাহাতে যেন সেই প্রশান্ত ক্ষেত্র আমোদমত্ত বলিয়া মনে হয়। অপিচ তাহা সৌরকরোজ্জ্বল নয়নমোহন স্নেহসিক্ত কমনীয় ও হর্ষসম্পন্ন বলিয়া উপলব্ধ হয়। ১৩

গৃহের পশ্চিমে দ্রুমরাজীসমেত মনোহর কমনীয় বায়ু-পরিচালন-প্রহৃষ্ট উপবনের রচনা সঙ্গত;—জগৎসবিতা সূর্য্য যখন পশ্চিম দিকে উপনীত হইয়া, রক্তাক্ষে প্রখরকরে জগদ্দগ্ধ করিতে চাহেন, তখন সেই বৃক্ষসমূহ অবিরলপত্রে তাহার রোধ করিতে সমর্থ হয়। ১৪

গৃহের উত্তর দিকে পূতিকুণ্ড (আস্তাকুড়) করা কর্ত্তব্য। আর গৃহের উত্তর দিকে যে বাতায়ন থাকিবে, তাহা মুক্ত রাখিবে না। তবে সময়ে বায়ুর অব্যাহত গতির জন্য বাতায়ন রক্ষা করিলেও, তাহা আবশ্যক মত এরূপ রুদ্ধ রাখা উচিত, লোক যেন নির্ম্মল মুক্তবাত গৃহে বাস করিয়া সুখানুভব করিতে পারে। ১৫

সুধীগণ গৃহের উত্তরে উডুম্বর বৃক্ষ, ঈশানকোণে শাল্মলি, পূর্বে অশ্বত্থ, দক্ষিণে প্লক্ষ, পশ্চিমে ন্যগ্রোধ গাছের প্রতিষ্ঠা করিবে। ১৬

গৃহের ঈশান কোণে শেফালিকা ও নারিকেল বৃক্ষ রোপণ করিবে,—ইহাতে গৃহীর সুখশান্তি হইবে। পূর্বদিকে আম্র, কণ্টকী, বিল্ব, মাতুলুঙ্গ

(নেবু) বৃক্ষ রক্ষণীয়। অপিচ পদ্মপ্রফুল্ল স্বচ্ছতোয়া পুষ্করিণীর রক্ষা করা সঙ্গত। অগ্নিকোণে ফণী ও চম্পক বৃক্ষ, দক্ষিণে উত্তমপুষ্প-শোভিত গুল্মসমূহ, পুন্নাগ বকুল শমী গুবাক জম্বুবৃক্ষ, নৈর্ঋতকোণে বদর ও তিলক বৃক্ষ থাকা শুভকর ও সঙ্গত। গৃহের পশ্চিমে হরীতকী গুবাক বংশ বট অশ্বত্থ প্রভৃতি অবিরলপত্র বৃক্ষসমূহের ও বায়ুকোণে কেতকী পুষ্পবৃক্ষের ও উত্তরে প্লক্ষের ও যজ্ঞডুম্বর বৃক্ষের প্রতিষ্ঠা প্রয়োজনীয়। ১৭—১৯

যখন দেশে বায়ু ও অনলের বিকার হয়, ঋতুর সহিত প্রকৃতির ও দিক্‌সমূহের বিকার হয়, তখন দেশ কাল বায়ু জল এই সকল প্রকৃতির বিকার-ধর্মে বিকৃতি প্রাপ্ত হইয়া থাকে। ২০

রবি চন্দ্র মঙ্গল বুধ বৃহস্পতি শুক্র শনি—এই সপ্ত গ্রহ, তারকা, নক্ষত্রগণ ও আন্তরীক্ষ্য দেবগণ—ইহারাও যখন প্রকৃতির বিকৃতি লাভ করেন, তখন মানবগণের সুখ-সাস্থ্য-হানি হয়। ২১

ভূমির বিকার হইতে জল বায়ুর বিকার হয়; আর ভূমি রসাত্মিকা বলিয়া, রসের বিকারে ভূমিরও বিকার ঘটায়, পরে পারস্পরিকী হানি ঘটে। এই প্রকৃতির বিকার হইতে জনগণের ধ্বংস হয়,—আর তাহার ফলে ব্যাধির প্রসার ও শুভ-ধ্বংস ও সাস্থ্যহানি হয়। ২২

যখন ভৌম বিকার ও আন্তরীক্ষ্য বিকার হইতে জনগণের সাস্থ্যহানি হয়, বৈদ্যগণের উচিত, সেই ভৌম ও আন্তরীক্ষ্য বিকার ঘটিবার পূর্বে—তৎপূর্বরূপ বুঝিয়া, অভিপ্রেত ওষধ্যাদির সংগ্রহের চেষ্টা করা। ২৩

দেশের উদ্ধ্বংসনের সম্ভাবনা আসিলে, সকল লোকেরই উচিত ক্রিয়াদি-দ্বারা আত্মশোধন, ঔষধাদি দ্বারা দেহশোধন, ধূপাদি দ্বারা গৃহশোধন, আবর্জনা-বর্জনাদি দ্বারা গ্রাম নগর দেশের শোধন করা। ইহাতে জনপদোদ্ধ্বংসের প্রতিকার হয়।

ইতি জনপদোদ্ধরণীয় নাম চতুর্থ অধ্যায়।

পরিশিষ্ট।

দিন ৫।৪৯—৫১

দূষ্য ৮ রস, রক্ত, মাংস, মেদঃ, অস্থি, মজ্জা, শুক্র,

দেশ ৩ আনূপ, জাঙ্গল, পার্বত্য,

দোষ ৩ বাত ১০।১১।১২ প্রাণ, উদান, সমান, ব্যান, অপান, ১০
পিত্ত ১০।১১।১৩ পাচক, রঞ্জক, সাধক, আলোচক, ভ্রাজক, ১০
কফ ১০।১১।১৩ আলোচক, ক্লেদক, শ্লেষক, বোধক, তর্পক, ১০।১১

ধমনী ২৭ নাসিকা ৩৪

নাড়ী ৩৮ পরিপাকক্রিয়া ৩৯

পাচকরস ৪১ মুখলালা, আমশয়িকরস, যকৃৎস্রুত পিত্তরস, অন্ত্ররস, প্লীহরস, ক্লোমরস,

প্লীহা ৩৯ ফুপ্‌ফুস্‌ ৩৭

মাংসপেশী ২৪ মূত্রনালী ৪২

মূত্রবাহিনী ৪২ যকৃৎ ৩৯

রক্ত-পরিক্রমণ ৩৬ রজ্জু ২৪

রন্ধ্র ৩৫ পুরুষে—নেত্রগত, কর্ণগত, নাসাগত, মুখগত, শিশ্নগত, পায়ুগত ; নারীতে—(অতিরিক্ত) স্তনগত, গর্ভপথগত।

লসীকা ৩০ বস্তি ৪২

বাগ্‌যন্ত্র ৩৮ বৃক্ক ৪২

শক্তি ১৫।১৬

শিরা ২৯ ঊর্ধ্বগা মহাশিরা, ৩০ অধোগা মহাশিরা, ৩০ সূক্ষ্মশিরা,

শ্বাসক্রিয়া ৩৮

সন্ধি ২১।২৩ সম্যক্‌চেষ্ট, অল্পচেষ্ট, স্থির। ২৪

সাত্ম্য ১৫ স্নায়ু ৩১

হান ১৫ হানোপায় ১৫

হৃদয় ৩৬ হেতু ১৫

হেয় ১৫

১৩৫১